

В. КРАМОВ
С. РУДЬ
Ю. ПАРЧЕНКО
В. КУЧМАРЕНКО

РАННЯ ІСТОРІЯ
АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНИ

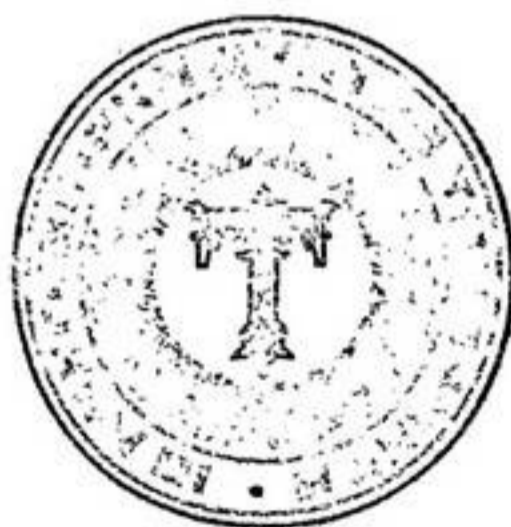
1918-1921

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ
ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
Й ІСТОРІЇ НАУКИ ІМ. Г. М. ДОБРОВА

Ю. Храмов, С. Руда,
Ю. Павленко, В. Кучмаренко

**РАННЯ ІСТОРІЯ
АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНИ
(1918 — 1921)**

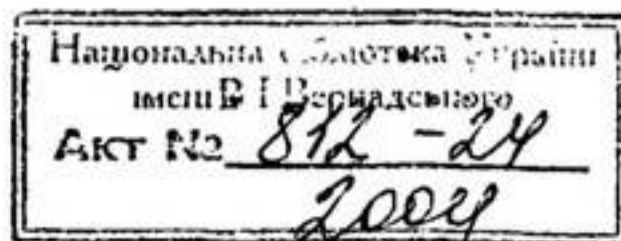
Київ "Манускрипт" 1993

У монографії в контексті соціально-політичних подій, що відбувалися в Україні в 1917 — 1921 рр., досліджено створення і перші роки діяльності Української Академії наук у Києві. Вперше по-новому подано аналіз процесів у суспільно-політичному і культурному житті в Україні на початку ХХ ст., головним чином, в 1917 — 1920 рр. Розглянуто історію УАН 1918 — 1921 рр., передумови, що спричинилися до її організації, відновлено справжню дату заснування УАН, у науковий обіг уведено чимало нових фактів та імен, дано нове бачення низки подій академічного життя, уточнено багато дат.

Розрахована на всіх, хто цікавиться загальною історією України і, зокрема, історією її науки.

Відповідальний редактор
Ю. Х Р А М О В

Видавнича фірма "Манускрипт"

Р 1401020000—003
221—93

ISBN 5-12-003458-6

© Ю.Храмов, С.Руда,
Ю.Павленко, В.Кучмаренко. 1993.

П Е Р Е Д М О В А

Історія суспільства необоротна. Вона відбувається за своїми власними об'єктивними законами. І є у неї одна характерна риса — те, що вона ніколи не повторюється. Схожими бувають хіба що історичні події, окремі ситуації, віддалені між собою в часі, проте "генетично" різні. Саме ця подібність і повинна примушувати нас знати, вивчати свою історію, причому об'єктивну, у всій її повноті і суперечливості, подекуди незручну, але, що основне, правдиву і точну, щоб учитись у неї та робити з неї правильні висновки. Адже розумне, точне, копітке відтворення минулого, вживання в дух, атмосферу тих часів з метою їх адекватного віддзеркалення повинні "працювати" на день сьогоднішній, щоб історичний досвід у всій своїй багатогранності і суперечливості, історичні аналогії, паралелі стали своєрідним проблемним полем усвідомлення сучасності, закликали засвоювати уроки історії для кращого розуміння того, що і як необхідно робити сьогодні, щоб не шкодувати завтра.

Зстанне треба усвідомлювати і пам'ятати особливо тим, хто стоїть сьогодні при владі молодій незалежній і суверенній держави Україна. Адже можна було б уникнути багатьох помилок, якби своєчасно згадати і критично переосмислити українську історію в її переломні, бурхливі, багаті на революційні події часи — часи "суцільної" демократизації на грані анархії та всезахоплюючого революційного ентузіазму й утопічної надії на швидке оновлення всіх сторін життя, радикалізму дій і консерватизму мислення, розвалу господарської структури з її численними економічними зв'язками і зuboжіння переважної більшості населення, коли криза влади поступово переростала у владу кризи.

Розмірковуючи сьогодні про роки, що минули, не можна не бачити, яким складним і неоднозначним був шлях у незвідане майбутнє. Забути історію або використати тільки якусь її "зручну" частину — означає завдати шкоди моральній атмосфері суспільства. Сьогодні ми як ніколи виразно бачимо, що перекручування історії є неприпустимим ані науковим вчинком, більше того, злочинним актом. Необхідно об'єктивно, науково бачити минуле, осмислювати його у всій повноті і цілісності, не спрощувати правду історії, а по-

важати її, приймати такою, якою вона є. Ми повинні непередвзято читати історичні факти, не піддаючись кон'юнктурним міркуванням, не спотворюючи події.

І тут варто згадати слова Т.Шевченка:

“Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані тітли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?”

Отже, адекватна реконструкція минулого, не викривлена різного роду ідеологічними нашаруваннями і збоченнями, — нагальна потреба сьогодення.

Розкриваючи “білі плями” і історичних подіях, відроджуючи забуті імена діячів науки і культури та їх внесок у нашу історію, ми тим самим створюємо повну й об'єктивну історичну панораму.

Зростання історичної свідомості у нашому суспільстві, повага до історичної пам'яті спонукають нас іншими очима подивитися і на історію України. Цьому сприяють ті процеси, що відбуваються в суверенній і незалежній Україні. Необхідно побудувати і нову, неідеологізовану національну історію української науки і культури з широким використанням джерельної та архівної бази, нових і напівзабутих фактів, імен тощо.

Не все гаразд і з історією Академії наук України, якій також притаманне все те, чим грішна наша загальна громадянська історія: спотворення і замовчування багатьох фактів, заміна правди кривою або напівправдою, беззмістовні абстракції, надумані схеми, викреслені події і прізвища, декларування здебільшого уявних пріоритетів, неадекватність проголошених здобутків реальному стану і таке інше. Тому на порядку денному стоїть створення нової, об'єктивної академічної історії, в тому числі й “ранньої”, що охоплюватиме перші, найважчі роки становлення найвищої наукової інституції України.

Але зрозуміло, що написати об'єктивну, на рівні сучасних громадських і наукових вимог історію заснування та перших кроків Української академії наук можливо лише з урахуванням тих суспільно-історичних подій, які відбувалися в Україні в 1917 — 1920 рр. Тільки в контексті соціально-політичних перетворень, у зв'язку з процесами, що мали місце в інших сферах культурного життя, можна правильно уявити собі формування найвищої української наукової установи. Передусім це стосується доби правління гетьмана П.Скоронадського, коли власне й було започатковано Українську Академію наук.

Проте проблема полягає і в тому, що сьогодні ми не маємо більш-менш сталої та загальноприйнятої концепції Революції та Громадянської війни в Україні. Зайве доводити, що радянська історіографія висвітлювала ці події занадто тенденційно, з позицій апологетики комуністичного режиму, вдаючись до очерніння всіх

небільшовицьких, особливо українських національних сил, які брали участь у цих процесах.

Щодо праць багатьох мемуаристів та дослідників з української діаспори, яких чимало з'явилося в Україні в останні роки, фактично заповнивши вакуум у власне національній історичній літературі, то в них часто-густо спостерігається односторонність підходів, оцінок і подачі історичного матеріалу. В основному тут маємо справу з двома позиціями авторів. Ті, хто брав участь у діяльності українських соціалістичних партій (що склали основу Української Центральної Ради) і, як наслідок, у повстанні проти гетьмана і потім були пов'язані з Директорією, намагаються дискредитувати постать П.Скоропадського та його оточення, виставляючи їх зрадниками української справи. Саме такі оцінки ми знаходимо і у таких відомих політичних діячів, як В.Винниченко та С.Петлюра, і у тих, хто намагався дивитися на події як історик, — П.Феденко, Д.Соловей та інші.

Інші, які критично ставились до радикальних тенденцій провідних сил Центральної Ради і Директорії, навпаки, доводять, що встановлення Гетьманату було єдиним конструктивним виходом з тієї кризи, що склалася в Україні у квітні 1918 р., і повалення цієї системи внаслідок очоленого Директорією повстання призвело фактично до падіння Української Держави. Таку точку зору відстоював перш за все сам П.Скоропадський, близькі до неї і такі авторитетні дослідники та українські політичні діячі, як Д.Дорошенко і В.Липинський.

Не можна забувати, що існують й інші тлумачення подій 1917 — 1920 рр., якими також не варто нехтувати.

Отже, все це зумовлює необхідність розробки нової концепції історії Революції та Громадянської війни в Україні в контексті подій, що розгорталися в ці роки у Східній та Центральній Європі. Як нам здається, найближче до об'єктивного висвітлення їх підійшли такі дослідники з української діаспори, як Н.Полонська-Василенко та О.Субтельний, але і їх праці небездоганні. Перш за все цим авторам бракує узагальнюючого, концептуального бачення розглядуваних процесів у контексті загального спрямування історії українського народу протягом останніх двох століть. А без такого масштабного розгляду адекватно оцінити події 1917 — 1920 рр. в Україні неможливо.

Загальною тенденцією суспільно-історичного розвитку переважної більшості народів Центральної та Східної Європи у другій половині ХІХ — протягом ХХ ст. було їх прагнення до державного самовизначення. Це повною мірою стосується й українського народу. Перша спроба новітньої української нації здобути власне державне самовизначення (реалізоване остаточно тільки в наші часи) відноситься саме до 1917 — 1920 рр. Тому дивлячись на відповідні події з урахуванням історичного досвіду останнього століття, необхідно з'ясувати основні етапи суспільно-політичного розвитку України за часів Революції і Громадянської війни під кутом зору державотворення.

У найзагальніших рисах можна накреслити три основні етапи історії української державності 1917 — 1920 рр. На першому етапі спостерігаються не завжди вдалі спроби формування елементів власної державності. Після Лютневої революції 1917 р. і “обвальної” демократизації всіх сфер громадського життя в українських губерніях, передусім у Києві, формуються три сили: загально-російські центристські партії, орієнтовані на підтримку Тимчасового Уряду; загальноросійські радикально-соціалістичні сили, передусім більшовики, які через Ради робітничих і солдатських депутатів намагалися здобути справжню владу; українські, переважно національно-соціалістичні сили, що об’єдналися в Українську Центральну Раду.

Якщо перші дві сили були повністю орієнтовані на загально-російську політику і до вимог автономії України ставилися навіть вороже, то остання сила, посівш центральне місце в політичному житті краю, обрала курс саме на розбудову організаційних структур майбутньої влади. Це дало можливість Центральній Раді після захоплення влади в Петрограді більшовиками проголосити у листопаді 1917 р. Українську Народну Республіку (УНР), а в січні 1918 р. задекларувати її повну незалежність. Але протягом наступних трьох місяців, за умов більшовицької агресії й наступної (на заклик Центральної Ради) німецько-австрійської окупації України, влада УНР над українськими губерніями була більше умовною, ніж реальною. До кінця квітня 1918 р. українська державність існувала скоріше номінально, врешті-решт німецьке командування взагалі схилилося запровадити в Україні пряме військове управління.

Другий етап, що відповідає часу існування Української Держави гетьмана П.Скоропадського, можна охарактеризувати як добу всебічної розбудови справжнього державного життя. Україна здобула всі основні ознаки й атрибути повноцінної державності: стала територію з населенням, що визнавало її владу, певні кордони, розгалужений адміністративний апарат, міжнародне визнання і закордонні дипломатичні представництва тощо. В культурному житті відбувалася систематична й послідовна розбудова відповідних інституцій і установ, зокрема Української академії наук у Києві.

Третій етап збігається з правлінням Директорії і охоплює час з повалення у грудні 1918 р. гетьманської політичної системи внаслідок повстання національно-соціалістичних сил під керівництвом В.Винниченка та С.Петлюри до фактичної ліквідації решток власної національної державності наприкінці 1919 р. в результаті перемог Червоної армії над збройними силами відновленої УНР. Протягом цього етапу, попри тимчасовий контроль Директорії над Середнім Подніпров’єм з Києвом, її влада обмежувалась переважно районами Поділля і Волині і мала скоріше військовий, ніж адміністративно-громадянський характер. Увесь 1919 р. можна розглядати як процес загибелі української національної державності, що розпочався з повстання Директорії проти Гетьманату,

яке розкололо українське суспільство і зробило неможливою боротьбу України одночасно проти кількох зовнішніх ворогів.

Таким чином, перший етап історії української державності часів Революції і Громадянської війни — етап державотворення і перших спроб урядування Української держави обмежується безрезем 1917 р. — квітнем 1918 р. Другий, свого роду кульмінація державотворчого процесу, відповідає часові гетьманської влади П.Скоропадського — кінець квітня — середина листопада 1918 р. Третій етап припадає на кінець 1918 р. — кінець 1919 р. і є періодом падіння і загибелі української держави як політичної реальності. В цей час більша частина України перебувала під контролем інших військово-політичних сил: більшовиків, Добровольчої армії А.Денікіна, поляків, повстанської армії Н.Махна тощо. В Києві панували більшовики, потім денікінці, з кінця 1919 р. знову більшовики; захоплення міста на короткий час польсько-українськими військами в травні 1920 р. вже не могло змінити загального напрямку подій. З червня 1920 р. більшовики утвердились в Києві, а з кінця року і по всій Україні, за винятком її західних областей, що відійшли до Польщі.

Викладене вище зумовило й архітектуру книги, що складається з двох частин. У першій — загальноісторичній на основі нових підходів вперше подано стислий критичний аналіз тих процесів, які відбувалися в суспільно-політичному житті в Україні на початку ХХ ст., головним чином, у 1917 — 1920 рр. Саме ці загальноісторичні розділи книги дають можливість краще зрозуміти ті умови, в яких закладалися підвалини української академічної науки. У другій частині книги висвітлено події, безпосередньо пов'язані зі створенням Академії та перших років її діяльності. Широке використання архівних документів і матеріалів, іншої джерельної бази дало можливість реконструювати справжню ранню історію Академії наук України (1918 — 1921), позбувшись багатьох фальсифікацій, спотворень, прогалин, що існували в попередніх її дослідженнях. У науковий обіг введено чимало нових фактів та імен, уточнено багато дат, дано новий погляд на ряд подій і процесів.

Так, донедавна датою заснування Академії наук України вважали 12 лютого 1919 р., коли відбулося надзвичайне Спільне зібрання Української академії наук (УАН) — перше у ряді зібрань, проведене під час другого встановлення радянської влади в Києві. На думку радянських ідеологів та їх коментаторів, це Спільне зібрання поклало початок фактично у існуванні Академії, що стало можливим лише за умов радянської влади. Тим самим було знехтувано справжню дату — 14 листопада 1918 р., коли гетьман П.Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів "Закон Української держави про заснування Української академії наук у Києві", а також докладені до нього Статут і штати Академії та її установ, підготовлені Комісією по розробці законопроекту організації УАН на чолі з В.Вернадським, створеною міністерством освіти з ініціативи М.Василенка. Окремим наказом тоді призначено і перших 12 дійсних членів (академіків) УАН.

27 листопада 1918 р. відбулося перше Спільне зібрання УАН, на якому головою-президентом Академії обрано В.Вернадського, неодмінним секретарем — А.Кримського. Невдовзі на цих посадах їх було затверджено відповідними наказами П.Скоропадського. Так, у листопаді 1918 р. започатковано Академію наук України, про що мріяла передова українська науково-творча інтелігенція, висунувши ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. ідею створення найвищої наукової установи в Україні. Однак тривалий час цей факт офіційною радянською історіографією ігнорувався. А щодо гетьмана Павла Петровича Скоропадського (1873 — 1945), то його ім'я взагалі було викреслене з української історії і, якщо згадувалося, то тільки в негативному плані.

Отже, ідея створення Академії наук України дістала практичну реалізацію за часів гетьманської держави, яка хоч і проіснувала недовго (з 29 квітня по 14 грудня 1918 р.), проте чимало зробила для розбудови державності не тільки в політичній, економічній і соціальній сферах, але й в культурній, просвітницькій і духовній. Тоді було створено Український історичний музей, Національну галерею мистецтва та Національну бібліотеку, Театр драми та опери, Державні: український архів, Державний симфонічний оркестр, відкрито два українських університети — в Києві і Кам'янці-Подільському тощо. Безумовно, вершиною цієї плідної праці стало заснування 14 листопада 1918 р. Української академії наук у Києві.

Фальсифікація дати заснування Академії почалася наприкінці 20-х років, коли в листопаді 1928 р. мали відзначати 10-річний ювілей Академії. Однак святкування тоді не відбулося, не побачив світу й ювілейний збірник, рукопис якого досі зберігається у фондах Центральної наукової бібліотеки. 31 січня 1929 р. на засіданні Комісії Політбюро ЦК КП(б)У було вирішено святкування 10-річчя Академії провести у липні 1929 р. Згодом за початок відліку життя Академії, як уже зазначалося, стала правити дата 12 лютого 1919 р. Саме на неї "рівнялися" всі наступні ювілеї Академії — 25-річчя, 50-річчя, 60-річчя. І тільки своє 75-річчя Академія наук в незалежній і суверенній державі Україна має віднести до 14 листопада 1993 р., оскільки цього вимагають не тільки історична правда, але і зросла самосвідомість українського народу, необхідність створення об'єктивної, незаідеологізованої історії України без "білих плям", з повернутими "забутими" та "замовчуваними" іменами, з по-новому розглянутими старими фактами і залученими новими.

Проте останнім часом у науковий обіг запроваджено версію, на думку авторів якої за дату створення Академії слід обрати 27 листопада 1918 р., коли відбулося перше Спільне зібрання УАН, перших членів якого (до речі, призначених П.Скоропадським) вони називають фундаторами Академії. Нами в книзі ґрунтовно, послідовно і документально обстоюється дата заснування УАН як державної установи 14 листопада 1918 р.

У даному виданні рання історія Академії простежується до 1921 р. включно, коли вона перетворилася на Всеукраїнську академію

наук (ВУАН). При цьому основну увагу приділено науково-організаційній діяльності Академії, оскільки через суспільно-політичну обстановку в Україні в ті часи, важкі умови життя, відсутність належного фінансування та відповідних умов для проведення наукових досліджень, зокрема, брак робочих приміщень, кваліфікованих кадрів, розгорнути справжню наукову роботу не було можливості. Тому доводилося обмежуватися в основному організаційними заходами, які, однак, свідчили про розмах і серйозність задумів академіків перших складів, їх неабияку академічну активність. Щодо конкретної наукової діяльності, то про неї частково йдеться в тексті, деяке уявлення можна скласти після ознайомлення з переліком наукових праць, виданих співробітниками Академії протягом розглядуваного періоду. Матеріал книги збагачується також пояснювальною запискою М.Василенка про заснування Академії і другою редакцією академічного Статуту, а також короткими біографічними відомостями про членів Академії 1918 — 1921 рр.

На жаль, дана книга — це лише фрагмент багатої, суперечливої, трагічної і водночас героїчної історії Академії наук, до того ж не дослідженої належним чином, який автори намагалися подати неупереджено, по-новому, з огляду на ті можливості, що відкрилися сьогодні перед дослідниками, і ті завдання, які постали перед ними. За всі огріхи і недоречності відповідальність несуть тільки вони, проте сподіваються на об'єктивність і доброзичливість читачів і критиків.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА І КУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

Національно-демократичний рух та громадсько-політичні об'єднання в Україні кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Формування українського національно-демократичного руху з самого початку було органічно пов'язано з діяльністю гуртків наукової і письменницької інтелігенції. Так, провідними діячами Кирило-Мефодіївського братства були М.Костомаров, П.Куліш і Т.Шевченко, які після повернення із заслання утворили наприкінці 60-х років в Петербурзі новий український суспільно-культурний осередок — Громаду. Київську Громаду 60-х — 80-х рр. презентували такі діячі національної науки і культури, як В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, Ф.Вовк, М.Лисенко, М.Старицький, І.Нечуй-Левицький та ін. Навіть ті перші власне політичні українські гуртки, що почали утворюватись наприкінці ХІХ ст. і згодом переросли в партії, мали своїми провідними членами чимало визначних науковців і літераторів, таких як Б.Грінченко, Д.Антонович і В.Винниченко [1-4].

Органічний зв'язок українського національно-демократичного руху з національно-культурним життям мав, безумовно, чималі позитивні, але і певні негативні наслідки. З одного боку, такі діячі, як М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, В.Антонович, М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський, В.Науменко, Д.Дорошенко та інші, були справді передовим загоном національної інтелігенції. Вони відзначалися широтою і глибиною погляду на історію, долю та можливість України і у переважній своїй більшості за жодних обставин не приставали на аморальні дії та компроміси, які могли б заплямувати їх чесне ім'я.

Але, з іншого боку, більшість представників літературно-художньої та викладацько-наукової інтелігенції й українських культурно-політичних діячів передреволюційних десятиліть, не маючи майже ніякого досвіду адміністративної і, тим більше, організаційно-військової роботи, здебільшого виявлялися непрактичними і навіть певною мірою наївними у тій жорстокій боротьбі, початок якій поклала Лютнева революція 1917 р. Тому, фактично взявши владу в українських губерніях у серпні — вересні 1917 р. вони — провідні діячі Центральної Ради та її Генерального Секретаріату — вже через кілька місяців продемонстрували свою повну нездатність в організації державного життя, наслідком чого стали

більшовицька окупація України в січні — лютому 1918 р. та наступне розміщення на її території німецьких та австро-угорських військ.

До того ж українські інтелігенти-політики, мало пов'язані з практикою економічного, адміністративного і військового життя, в своїй більшості були прихильниками поширених серед демократичної громадськості тих часів ідейно-суспільних течій і не уявляли собі заходів, необхідних для втілення в життя відповідних ідеологічних схем, і, тим більше, їх наслідків. До М. Драгоманова це був здебільшого народницький культурно-просвітницький ідеалізм з характерним для нього пієтетом перед народом як носієм вищих життєво-етичних цінностей. Пізніше поступово утверджується соціалістична орієнтація різноманітних відтінків, що здебільшого поєднується з акцентацією уваги на національно-мовному питанні.

Як люди, в основному не зв'язані безпосередньо з організаційною, виробничою та фінансовою діяльністю, ці діячі орієнтувалися, головним чином, на модні ідейні течії соціалістичного гатунку. І коли вони стали на чолі українського народу, то, з одного боку, прагнули негайно втілити в життя свої суспільно-економічні та культурно-мовні програми, а з іншого — не вміли і не знали, як реально це зробити. Врешті-решт, з кінця квітня 1918 р. справу організації державного життя взяли на себе помірковано-консервативні сили на чолі з гетьманом П. Скоропадським, що мали досвід адміністративної, військової, економічної та господарської роботи. Але вони не користувались довірою національно-демократичних, переважно соціалістичних сил, які й закликали восени 1918 р. народні маси на боротьбу з гетьманським урядом.

Саме становище української інтелігенції, що очолила народно-демократичний рух в Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., зумовлювало як її національну культурно-мовну орієнтацію та соціалістичні схильності, так і непрактичність в організаційно-адміністративній роботі на державному рівні.

Офіційні ідеологія та політика царської Росії не чинили особам українського походження особливих перешкод щодо просування вгору по шаблях службової, підприємицької або наукової ієрархії. Однак при цьому умовою прийняття їх відповідними соціально-престижними структурами було вільне володіння російською мовою та органічне вживання в систему російської культури. Для переважної більшості представників українського дворянства та городян включення до російськомовного соціо-культурного континууму відбувалося ще в дитинстві, завдяки спрямованим на це системам виховання та освіти, що велись російською мовою на прикладах російської літератури та історії. Більшість української за походженням інтелігенції дворянського та міщанського станів органічно входила в загальноімперські структури, як правило, усвідомлюючи своє "малоросійське" походження, але не надаючи цьому фактові особливого значення. Так її представники Безбородьки, Галагани,

Кочубеї, Скоропадські та ін. відігравали активну роль у російському політичному і військовому житті, а Ф.Прокопович, С.Яворський, Д.Бортнянський, М.Березовський, Д.Левицький, В.Боровиковський, М.Гоголь, В.Короленко, П.Юркевич, М.Міщенко та багато інших були видатними діячами культури Російської імперії, вносячи в неї своєрідні риси українського світосприйняття та менталітету.

На цьому тлі яскраво виділялись люди, які, оволодіваючи досягненнями російської культури, не відривалися від власного культурно-мовного підґрунтя. Дехто з них, як В.Антонович або М.Драгоманов, свідомо повертався від набутого замолоду польського або російського типу самосвідомості до національних джерел, демонструючи тим акт вільного вибору національно-культурної ідентифікації.

Такий вибір життєвих орієнтирів, з одного боку (на психологічному рівні) демонстрував їх неабиякий нонконформізм (і можна лише дивуватися, яким чином такі люди, як М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, досягали високих офіційних посад), а з другого (на суспільно-політичному) дистанціював від реальної адміністративно-військової влади або підприємницької діяльності. Останнє перешкоджало нагромадженню представниками національно свідомої української інтелігенції необхідних для державотворчого процесу практичних знань і досвіду.

Такий тип людей переважав серед української національно-свідомої інтелігенції 60-х — 80-х рр. ХІХ ст.; особливо характерний він для діячів Київської "Старої Громади". Її члени зосереджувалися виключно на науковій, літературній і мистецькій діяльності, спрямованій на розбудову української національної культури відповідно до вимог свого часу, зовсім не орієнтуючись (що за тих умов було цілком природньо) на практичну роботу в галузі державотворення. В їх свідомості домінували постромантично-народницькі ідеали культурницько-просвітницької діяльності, поєднані з поступовим утвердженням позитивістсько-еволюціоністської орієнтації (з перевагою емпіризму) в науковій сфері та реалістичного (з істотним етнографічним забарвленням), або "натуралістичного" методу в літературі.

Але протягом останньої чверті ХІХ ст. поступово набирали силу й інші, більш радикальні, тенденції. Бурхливе економічне та культурне піднесення південних і південно-західних губерній Європейської частини Російської імперії пореформеної доби органічно пов'язувалось з поширенням середньої спеціальної та вищої освіти, осередками якої ставали великі, переважно російськомовні, міста. Істотно демократизувався склад учнів гімназій і студентів трьох університетів, розташованих в Україні — Київського, Харківського та Новоросійського (в Одесі). Якщо в останніх у 1865 р. 71% студентів були дітьми дворян, то в 1890-х роках понад 60% — священників, міщан, представників підприємницьких кіл, людей вільних професій тощо.

До освіти, а відтак і до новітніх на той час ідей (у тому числі й до соціалізму, зокрема марксизму) дедалі більший доступ

діставали люди з середніх і навіть незаможних, переважно українськомовних, верств населення України. Невисокий рівень добробуту робив їх піддатливими до радикальних соціально-політичних учень, орієнтованих на скасування станових привілеїв та приватновласницьких засад суспільно-економічного життя, а здобуття освіти російською мовою (як і в цілому російськомовний клімат великих міст) викликало природне обурення, що подекуди набувало вигляду демонстративної прихильності до всього національно-українського. Труднощі адаптації, як і свідоме небажання змінювати власний культурно-мовний імідж, помножені часто-густо на жалюгідне матеріальне становище та відчуття соціальної неповноцінності в чужому, "бездушному" капіталістично-бюрократичному, російськомовному великому місті сприяли кристалізації у відповідному середовищі радикальних соціалістичних і національних поглядів, які здебільшого поєднувалися, особливо в українськомовному середовищі.

Тож неважко зрозуміти, чому, починаючи з межі ХІХ — ХХ ст., український рух набув досить виразного соціалістичного та національно-радикального відтінку.

Самостійний громадсько-політичний рух в Україні було започатковано діячами Кирило-Мефодіївського братства, провідні члени якого знов об'єдналися на початку 60-х років ХІХ ст. у петербурзькій Громаді. Окремі громади утворювались і в українських містах. Найвпливовішою була київська громада, діяльність якої набула нового значення і напрямів у 70-х рр., коли вона була відома під назвою "Стара громада". Її очолював визначний історик В. Антонович, а серед членів були такі відомі в українській культурі діячі, як Б.Познанський, М.Зібер, Т.Рильський, М.Драгоманов, П.Житецький, О.Кістяківський, П.Чубинський, М.Михальчук, О.Русов, Ф.Вовк, І.Луцицький, О.Кониський, М.Лисенко, М.Старицький, І.Нечуй-Левицький. Громада розгорнула широку наукову, літературну і просвітницьку діяльність, але поступово в ній почалися суперечки між прихильниками двох напрямів — соціалістичного на чолі з М.Драгомановим та національно-культурного, в якому провідну роль відігравав В.Антонович. Еміграція М.Драгоманова привела до формування женецького гуртка українських соціалістів, які встановили стосунки з відповідними галицькими групами. В Києві залишилися люди переважно помірковано-культурницької орієнтації, які тримались підкреслено осторонь народницького революційного руху і групувались навколо часопису "Киевская старина", що хоч і видавався за Указом 1876 р. російською мовою, але відбивав українську національну позицію.

Водночас, в умовах кризи загальноросійського народництва, в Україні почали виникати нові групи радикальної молоді, що бажали перетворити український рух з переважно літературно-культурного на політичний, орієнтований на забарвлені ідеями соціальної справедливості власне національні цінності. З цих "свідомих українців" у 1892 р. організувалось "Братство Тарасівців", першими

членами якого були брати Міхновські, Є.Черняхівський, І.Липа, Б.Грінченко, М.Вороний та інші, які особливого значення надавали впровадженню української мови. Вони надрукували у львівській "Правді" свою програму, що в ній зобов'язались бути "чистими українцями". Поряд з цим, у середині 90-х років в Київському університеті активно працював гурток української студентської молоді, поділений невдовзі на дві частини: радикальнішу, на чолі з сином В.Антоновича — Д.Антоновичем та поміркованішу, але також соціалістичну, — "драгоманівську", очолювану К.Василенком та М.Ковалевським, з якими контактувала Леся Українка. В 1897 р. у Києві засновується українській соціал-демократичний гурток, а в 1899 р. у Харкові від проводом Д.Антоновича — Революційна українська партія (РУП), що відкрито висуває гасло самостійної України та поширює з Буковини та Галичини нелегальну національну літературу.

Але дуже швидко від РУПу відокремлюється група власне націоналістичного спрямування (з гаслом "Україна для українців") на чолі з М.Міхновським, яка основною своєю метою проголошує утворення самостійної держави і в 1902 р. перетворюється в Українську народну партію (УНП), що проіснувала до 1907 р., а ще через десять років відновилася під назвою Української партії соціалістів-самостійників. Основна частина членів РУПу все більше орієнтувалася на марксизм і в 1905 р. перетворила свою організацію на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), яка в політичній сфері обмежувалася гаслами автономії України. На чолі її встали В.Винниченко, С.Петлюра та М.Порш, які намагались зберігати рівновагу між національними та соціалістичними пріоритетами. За рік до того від них відокремилась "Спілка" під проводом М.Меленевського. Він вважав, що УСДРП має бути автономною складовою частиною РСДРП, репрезентуючи інтереси робітничого класу України безвідносно до національності.

Ідейна боротьба та відповідні розколи в РУПі наочно демонструють ціннісні орієнтації представників українського ліворадикального руху, що поєднував націоналістичні та соціалістичні елементи. Одні, наприклад, як М.Міхновський, не відмовляючись від соціалістичного ідеалу, рішуче висловлювались за пріоритет національних цінностей, які все більше усвідомлювались як національно-державницькі. Інші, зокрема М.Меленевський, навпаки віддавали перевагу соціал-демократичним гаслам, вважаючи вирішення національного питання похідним від розв'язання на засадах марксизму соціально-економічних проблем. Треті, а таких серед українськх соціал-демократів була більшість, намагались органічно поєднати національні і соціальні цінності. Останнє було привабливим для багатьох, але гальмувало розробку стрункої концепції та вибору конкретної стратегії політичної "гри", яких так бракувало проводу УСДРП під час революційних подій 1905 — 1907 та 1917 — 1919 рр.

Посидання національних та соціалістичних ідеологічних засід у свідомості діячів українського визвольно-демократичного руху

кінця ХІХ — початку ХХ ст. є цілком зрозумілим явищем, типовим для більшості народів Центральної і Східної Європи та Закавказзя, що не мали власної державності і входили до складу багатонаціональних імперій, передусім Російської та Австро-Угорської. Аналогічну картину в ті роки можна спостерігати в Польщі і Грузії, серед народів Прибалтики та Угорщини, в єврействі тощо. Внаслідок відсутності національних держав на відповідних територіях влада, капітал, престиж, освіта належали переважно представникам пануючого етносу або тим людям з місцевого середовища, які вписувалися в соціо-культурний контекст імперської соціальної еліти. Тому в середовищі цих народів рух за соціально-економічні права так чи інакше поєднувався з боротьбою за національно-державне самовизначення, з перевагою першого чи другого компонента цього суперечливого ідейно-політичного комплексу.

В умовах зростання і радикалізації молодіжного національно-політичного з соціалістичною орієнтацією руху з середини 90-х років ХІХ ст. поживляється і громадська діяльність поміркованих представників української інтелігенції старшого покоління. В 1897 р. у Києві з ініціативи В.Антоновича та О.Каніського проходить з'їзд представників українських громад більш як 20 різних міст. Внаслідок цього було створено "Загальну українську безпартійну демократичну організацію" (ЗУБДО), вже сама назва якої свідчила про небажання її засновників брати участь у відкритій політичній боротьбі. Метою цього об'єднання української інтелігенції мала стати широка громадська культурно-просвітницька діяльність, зокрема, через організацію урочистих святкувань ювілеїв українських діячів — І.Котляревського в 1903 р., М.Лисенка в 1904 тощо.

Така робота ЗУБДО безумовно сприяла зміцненню та піднесенню українського національного руху, але повністю не задовольняла прагнень суспільства, яке на межі ХІХ — ХХ ст. все більше радикалізувалося і політизувалося. Організаційне оформлення лівої гілки українського національного руху в РУПі стимулювало початок власне політичної самоорганізації поміркованих сил. У 1904 р. з ініціативи Є.Чикаленка ЗУБДО перетворилася на Ліберальну партію, що ставила за мету встановлення конституційного правління, проведення широких соціальних реформ, здобуття у межах федеративної Росії повноти національно-культурних прав для українців. Але загострення революційної кризи та початок справжньої політичної боротьби внаслідок швидкої радикалізації суспільної свідомості під час російсько-японської війни зумовили зміну назви Ліберальної партії. Вона стала називатися Українською радикально-демократичною партією (УРДП), хоч по суті залишилася ліберальною, дуже подібною за орієнтацією до партії російських кадетів.

Таким чином, на момент революційного вибуху 1905 р. в українському суспільстві вже склався спектр власних політичних сил, які репрезентували погляди і об'єднання окремих національно-інтелігентських кіл, що прагнули втілення народницько-

соціалістичних ідеалів та українізації суспільно-політичного життя. Найрадикальніші з них висунули гасло державної незалежності України. Але цей спектр сил був неповним і надто зміщеним "вліво". Молодь жадала швидких і принципових перетворень і прагнула до рішучих дій. Її активність в умовах, які склалися на 1905 р., визначила цілковиту перевагу в українському русі лівих національно-соціалістичних сил. Помірковані ліберали старшого віку, набагато культурніші і досвідченіші, не могли конкурувати з нею щодо впливу на широкий загальний національно свідомого українства. Більше того, сильна радикальна тенденція українського руху змушувала консервативні кола орієнтуватися на загальноімперські партії відповідного плану.

Національно-соціалістична орієнтація власне українських політичних груп не могла забезпечити переважаючого впливу останніх в українських губерніях, особливо серед громадськості великих міст. У містах та індустріальних районах, зокрема в Донбасі, з самого початку доби промислового перевороту в межах Російської імперії існував високій, якщо не переважаючий, відсоток російського за походженням пролетаріату, службовців та інженерно-технічної інтелігенції. Відповідні підприємства (шахти, кар'єри, залізниці тощо) утворювались на російськомовних засадах, і тому люди з україномовного (так само як і з єврейськомовного) середовища південних та південно-західних губерній, які йшли туди працювати, включалися в наперед визначену суспільно-культурну мовну систему і часто-густо не маючи чіткої національної самосвідомості, ідентифікували себе з відповідним соціально-класовим російськомовним загальним. Для них їх соціально-економічний статус був більш значущим, ніж національне походження, і тому, залучаючись до загальної боротьби за свої права, вони в своїй масі підпадали під переважаючий вплив загальноросійських партій лівої, як правило соціалістичної, орієнтації.

Серед загальноросійських лівих партій, що діяли в українських губерніях, слід відзначити найрадикальніші — анархістів, соціал-демократів та соціалістів-революціонерів (серед двох останніх завжди більш-менш чітко існував розкол, а подекуди і відкрита ворожнеча).

Анархісти мали успіх переважно в південних містах з строка-тим етнічним складом населення, особливо в Одесі та Катеринославі. Вони були відомі і кривавими терористичними актами під час революції 1905 — 1907 рр., на кінець якої більшість з них опинилась за ґратами. Нова хвиля анархізму, пов'язана з іменем Н.Махна, охопила південь України в 1918 — 1920 рр., але витoki її формувались саме в перших роках ХХ ст.

Російську соціал-демократичну робітничу Партію (РСДРП) засновано в 1898 р., але в 1903 р. вона розкололася на "більшовиків" та "меншовиків". Перші виступали за активні революційні дії, відкидаючи союз з лібералами, другі в цих питаннях посідали протилежну позицію. Соціал-демократи діяли активно і мали в Ук-

раїні успіх переважно в денационалізованому фабрично-заводському середовищі, де за безпосередньої участі більшовиків (зокрема Г.Петровського в Катеринославі) утворювались в 1905 р. перші ради робітничих депутатів. Близькими до російських соціал-демократів були єврейські соціалісти-бундівці, які до того ж обстоювали принцип національно-культурної автономії.

Численною і енергійною, але на відміну від РСДРП (особливо більшовиків) погано організованою силою була Партія соціалістів-революціонерів (ПСР), що утворилась на засадах постнародницької ідеології в 1899 — 1900 рр. Радикальна частина її членів, зокрема в Одесі, обрала тактику індивідуального терору (Г.Гершуні), але переважна більшість членів, як і соціал-демократи "меншовики", поступово переорієнтовувалась на цивілізованіші методи політичної боротьби.

В загальноросійському політичному спектрі лівоцентристською можна вважати народно-соціалістичну партію (НСП), засновану в 1906 р. інтелігентами, що гуртувались навколо часопису "Русское богатство". Серед відомих українських діячів до неї належали, зокрема, В.Короленко та С.Єфремов, який згодом став одним з активних членів лівоцентристської української партії соціалістів-федералістів. У Думі до "народних соціалістів", фактично соціалістів за назвою та лібералів по духу, була близькою фракція "трудовиків".

Політично-ціннісні орієнтації власне українських партій початку ХХ ст. зумовлювали й те, що переважна більшість представників середніх верств та інтелігенції великих російськомовних міст, у тому числі й українців за походженням, що цілком вписались у загальноімперський соціо-культурний контекст, орієнтувалась на ліберальні загальноросійські сили, найчіткіше і найяскравіше репрезентовані Конституційно-демократичною партією (КДП) на чолі з П.Мілюковим, що утворилась у 1905 р. В Україні вона була репрезентована такими діячами, як І.Луцицький, Я.Яснопольський, Ф.Штейнгель, Д.Григорович-Барський, В.Науменко та М.Василенко, а організаційно пов'язана з київською газетою "Свобода и право". На початку 1918 р. з представників цього об'єднання в Києві на чолі з В.Науменком утворилась Українська федеративно-демократична партія (УФДП), що вважала себе наступницею і продовжувачкою ідей М.Драгоманова. Того ж року М.Василенко, один з фундаторів Української академії наук, відіграв важливу роль у розбудові гетьманської Української Держави. Ідейно та організаційно представники "кадетської" партії були органічно зв'язані з земляками, університетськими колами, громадськими об'єднаннями ліберального спрямування. Тому багато представників творчої еліти України, працюючи на терені її науки і культури, були прихильниками саме цієї "Партії народної свободи".

Повна відсутність у спектрі українських політичних об'єднань консервативних партій не могло не призвести до того, що відповідні (здебільшого надто зрусифіковані) суспільні групи мали більш-менш виразну орієнтацію на загальноросійські праві партії, переважно на право-центристів "октябристів" ("Союз 17-го Октяб

ря"), очолюваних О.Гучковим, які об'єднували промисловців, землевласників та консерваторів-земців. Таких відкритих реакціонерів, як представники Російської монархічної партії та відверто шовіністичного, погромно-чорносотенного "Союзу руського народу", в українському середовищі взагалі не було.

Певним віддзеркаленням питомої ваги окремих політичних сил в українських губерніях є результати виборів до I Державної Думи. Всього від України було обрано 102 делегати, 45 з яких об'єднались у фракцію "Українська парламентська громада" (УПГ), що мала власний друкований орган "Українский вестник" (головний редактор М.Славинський, секретар Д.Дорошенко). З цією фракцією активно співробітничали такі відомі українські діячі, як М.Туган-Барановський, О.Лотоцький, М.Грушевський, І.Франко, О.Русов та інші. Політичною платформою УПГ була автономія України. У II Державній Думі, що проіснувала з лютого по червень 1907 р., УПГ мала вже 47 голосів, але за новим виборчим законом, оголошеним у день розгону цього дорадчого органу — 3 червня 1907 р., шансів на перемогу демократичних кандидатів ставало значно менше, і III та IV Думи були істотно правішими, ніж перші дві.

В умовах післяреволюційної реакції та посилення репресій в 1908 р. відбулося об'єднання майже всіх українських партій і політичних груп на засадах конституціоналізму, парламентаризму та автономізму. Наслідком цього було утворення Товариства українських поступовців (ТУП), яке згуртувалось головним чином на базі ліберальної за своїм духом УРДП. Багато хто з українських радикалів соціалістичної орієнтації був змушений емігрувати.

Попри поразку революції 1905 — 1907 рр. та наступне зниження політичної активності, при помітному звуженні політичного спектру, українство здобуло право на власне друковане слово, громадсько-культурні об'єднання та організації, у тому числі й політичного характеру (наприклад, ТУП). У багатьох містах виникли "Просвіти" (на зразок галицьких), українські культурні клуби, було створено Українське наукове товариство (УНТ); відкрито близько 20 українських часописів. Збільшився контингент свідомої української інтелігенції, українська національна ідея почала глибше пускати коріння в свідомості простого народу. Все це формувало ґрунт для наступних бурхливих подій, пов'язаних з боротьбою за національну державу та створенням власних культурних, зокрема, наукових інституцій.

Водночас революційні події першого десятиліття ХХ ст. остаточно закріпили відчуженість від українського національного руху консервативної меншості (переважно лівобережних дворян, нащадків козацької старшини). Ця меншість, яка широким підтримувала паростки національного відродження в середині — другій половині ХІХ ст., відсахнулася від соціального радикалізму українських політичних груп, але не змогла сконсолідуватись сама по собі. Тому в наступних подіях представники цього прошарку або не могли визначити власної позиції, змінюючи погляди і орієнтації

відповідно до перебігу подій, або однозначно пов'язували свою долю з загальноросійським консерватизмом.

Істотно інша ситуація склалася в західноукраїнських землях, які ще наприкінці XVIII ст. увійшли до складу Австро-Угорської імперії Габсбургів. "Весна народів" 1848 р. знайшла відгук у серцях галичан-русинів і з цього часу на їх землях розпочався національний політичний рух, органічно пов'язаний як у Подніпров'ї, так і на Слобожанщині з культурним, літературним і науковим поступом. Ситуація в Галичині значно ускладнювалась тим, що на її терені як складовій частині імперії Габсбургів постійно точилася жорстока боротьба між українською більшістю (переважно селянською) та польською меншістю (впливовою і заможною). Крім того, в самому русинсько-галицькому національному русі не було єдності, він був розколотий між консерваторами-москвофілами, які чекали допомоги від царської Росії, та радикалами-народовцями, що розраховували на власні сили.

Заборона українського друкованого слова в Подніпров'ї (1876 р.) сприяла переміщенню центру української видавничої діяльності до Львова, де за допомогою наддніпрянців було засновано щомісячник "Правда". В Галичині утворюються нові українські товариства — "Руська Бесіда", "Просвіта" і в 1873 р. "Літературне товариство імені Т.Шевченка", яке пізніше перетворилося на впливове наукове об'єднання — НТШ. Його виникненню ідейно, організаційно та фінансово сприяли наддніпрянські культурні діячі та меценати. Так, Є.Милорадович-Скоропадська (тітка майбутнього гетьмана П.Скоропадського) на придбання друкарні для Товариства переказала 9.000 гульденів.

Великий соціально-політичний вплив на галицьких українців мав М.Драгоманов. Його відчули на собі такі провідні діячі останньої чверті XIX — початку XX ст., як І.Франко та М.Павлик — творці й лідери галицької Української радикальної партії. В 90-х роках провідну роль у національно-політичному житті українців-русинів відіграла Національно-демократична партія, в складанні програми якої брав участь І.Франко.

В 1895 р. Ю.Бачинський в своїй книжці "Україна Ірридентна" обгрунтував необхідність для повноцінного національного життя утворення незалежної української держави. Таке гасло в ці роки лунало й на берегах Дніпра.

Дуже важливе значення в справі єднання наддніпрянських і галицьких культурно-політичних сил мав переїзд до Львова учня В.Антоновича — М.Грушевського, який зайняв тут в університеті кафедру української історії. В суспільному житті українців Галичини домінувала національно-демократична партія, що стояла на засадах об'єднання українського народу в "одноцільний національний організм". У 1899 р. її ліве крило перетворилося на нову Українську соціал-демократичну партію, що проголосила своєю метою створення "вільної Української Держави". Ідею створення єдиної самостійної Української Держави підтримують в Галичині представники як радикальних, так і ліберально-демократичних кіл, зокрема І.Франко.

Активну роль у розбудові української національної культури на початку ХХ ст. відіграв А.Шептицький, який в 1900 р. став митрополитом Галицьким.

В умовах конфронтації з польськими колами, що все більше загострювалась напередодні першої світової війни, серед русинсько-галицької молоді значного поширення набув військово-патріотичний рух (організації "Січові Стрільці", "Соколи"), орієнтований на радикальні політичні сили. Все це сприяло згуртуванню національних сил Західної України, що мало особливе значення саме тоді, коли на території Російської імперії після поразки революції 1905 — 1907 рр. умови для вільного національно-політичного розвитку стали знов несприятливими. В середовищі галицьких українців у ці роки ширій прийом знаходили українські націонал-радикальні політемігранти, такі, приміром, як Д.Донцов.

Таким чином на початку ХХ ст. в українстві як західних областей, так і території України, що входила до складу Російської імперії, в цілому сформувалися ідейні та організаційні передумови наступної боротьби за здобуття національної незалежності. Українська культура ХІХ ст., передусім художня література та гуманітарні науки суспільно-історичного профілю, сприяла розвитку та поширенню національної самосвідомості. В політичній думці на межі ХІХ — ХХ ст. розпочався перехід від федералістської концепції до висування гасел повної державної незалежності. Поряд з цим було сформовано організаційно-партійні структури, наявність яких уможливила утворення в наступні роки таких загальнонаціональних структур, як Українська Центральна Рада на основній частині України та Загальна Українська Рада у Львові.

Наука в Україні на межі ХІХ — ХХ ст.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. відзначився інтенсивним розвитком науки, пов'язаним з її диференціацією, формуванням нових наукових напрямів, новими відкриттями, що спричинилося до наукових революцій — зміни парадигм, а отже до трансформації основ наукового мислення, до заміни класичної науки і побудови нової картини світу. Особливо бурхливо розвивалися такі провідні галузі природознавства, як фізика, хімія, біологія, що й визначило якісно новий поступ наукового пізнання.

В науці дедалі більше почали переважати новий спосіб організації наукових досліджень і колективний характер праці, пов'язані зі створенням науково-дослідних лабораторій та інститутів з відповідною технічною базою для виконання виключно наукових робіт, відбувалося дальше зближення науки з виробництвом, стрімко прогресували технічні науки. Дещо повільніше розвивалися науки гуманітарні, що було пов'язано з більшою їх залежністю від верхньої влади країн, зокрема з існуванням у багатьох із них цензури.

Створювалися передумови для виникнення й розвитку наукових шкіл. Першими можна вважати в хімії — школу А.Лібіха, в біології — Г.Фішера, у фізиці — А.Кундта (Німеччина) і Дж.Томсона (Англія). Все це зумовлювало перетворення “малої” науки ХІХ ст. у “велику” і відбувалося в контексті загального культурного процесу, в якому наука як складова частина духовної культури вносила певний вклад у формування стилю мислення епохи, культурного клімату суспільства.

Проте розвиток науки в Україні, як і в Росії, у другій половині ХІХ ст., був пов'язаний виключно з її вищою школою, передусім університетами (перші спеціалізовані наукові інститути в Росії і на Україні створено лише на початку ХХ ст.). Тому наукові дослідження відігравали другорядну роль, підпорядковуючись учбовому процесу, і мали в основному несистематичний і фрагментарний характер. Наука розвивалася завдяки зусиллям окремих учених-одинаків, які, проте, внесли істотний вклад у світову скарбницю знань.

Основними центрами наукової думки й проведення наукових досліджень на Україні були Львівський, Чернівецький, Харківський, Київський та Новоросійський університети, Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківські ветеринарний і технологічний інститути, Львівський і Київський політехнічні інститути, Новоолександрійський інститут сільського господарства і лісівництва, Катеринославське вище гірниче училище та ряд інших навчальних закладів. Тут у різні роки викладали і проводили плідну наукову роботу такі видатні вчені, як математики і механіки О.Ляпунов, В.Стеклов, В.Єрмаков, В.Кирпичов, Я.Грдина, фізики М.Авенаріус, М.Умов, М.Пильчиков, М.Смолуховський, Ф.Шведов, хіміки М.Бекетов, О.Ельтсков, П.Алексеев, С.Реформатський, Л.Писаржевський, біологи Л.Ценковський, І.Мечніков, О.Ковалевський, І.Сеченов, ґрунтознавець В.Докучаєв, помолог Л.Симиренко, учені в галузі техніки М.Бенардос, С.Тимошенко, М.Делоне, І.Сікорський та ін. [5-8].

Гуманітарні науки репрезентували такі видатні діячі культури, як В.Антонович, М.Драгоманов, О.Потебня, Леся Українка, І.Нечуй-Левицький, І.Франко, М.Грушевський, Д.Багалій, А.Кримський та ін.

Неабияку роль у науці та культурі відігравали наукові товариства — один з найцікавіших і водночас найменш досліджених феноменів науки і культури. В першій половині ХІХ ст. вони являли собою окремі угруповання діячів науки й освіти, що прагнули взаємного спілкування, обговорення наукових питань, наукових дискусій. Одними з перших на Україні були Філотехнічне товариство у Харкові (засноване у 1810) і Товариство наук при Харківському університеті з двома відділеннями — природничим і словесним (1812). Пізніше почали створюватись товариства з точніше визначеною спеціалізацією, наприклад Товариство сільського господарства південної Росії в Одесі (1828). Першим науковим товариством медичного спрямування в Україні стало ТОВА-

риство київських лікарів (1840), згодом виникли Одеське товариство лікарів (1849) і Харківське медичне товариство (1861). Першим науково-технічним товариством було Одеське товариство інженерів і техніків (1864).

Новою формою організації науки у другій половині XIX ст. стали з'їзди природознавців і лікарів. На першому з'їзді (1868 р.) у Петербурзі було вирішено створити товариства природознавців при університетах, чому сприяв новий університетський статут 1863 р., що надавав певну самостійність вищим учбовим закладам. Одними з перших було утворено такі товариства у Харкові (1869), Києві (1869) й Одесі (1870). В 1879 р. засновано Харківське математичне товариство, в 1889 р. — Київське фізико-математичне тощо.

У пореформеній період створено також кілька товариств гуманітарного профілю, таких як Історичне товариство Несторалітописця у Києві (1873) та Південно-західний відділ Російського географічного товариства (Київ, 1873), продовжувало працювати Товариство історії та старожитностей в Одесі. У 1873 р. у Львові засновано Товариство ім.Т.Шевченка, головним чином літературознавчого напрямку. Але, спираючись на досвід західних країн і Росії, і о вже мали свої академії або товариства, які, виконуючи роль академії, об'єднували гуманітарні й природничі напрями, у 1892 р. це товариство трансформувалось у Наукове товариство у складі трьох секцій — філологічної, історично-філософської та математично-природописно-лікарської.

Пробудження на початку XX ст. демократичних тенденцій у різних верствах суспільства і підвищення інтересу до наукових знань зумовили появу значної кількості нових добровільних асоціацій, в тому числі наукових товариств. Саме в цей час виникли Медичне товариство при Новоросійському університеті (1904), Київське хірургічне товариство (1908), Хімічне товариство при Київському університеті (1910).

З'явилися товариства любителів природи у Миколаєві (1907), Києві (1907), Харкові (1911), до яких, крім професорів університетів та інших учбових закладів, входили також учителі гімназій і взагалі всі бажаючі. У 1907 р. засновано Українське наукове товариство в Києві з структурою, схожою на структуру Наукового товариства ім.Т.Шевченка. В її складі були секції історична, філологічна, природничо-медична, яка після відокремлення медиків фактично перетворилася на природничо-технічну, а згодом і вона розділилася на технічну і природничо-наукову. Ці обидва товариства М.Грушевський називав академіями в мініатюрі.

Отже, наведена досить розгалужена мережа державних учбових установ, а також самоврядних об'єднань стала базою для розвитку наукових досліджень в Україні. Чимало професорів тутешніх навчальних закладів збагатили тогочасну науку вагомими результатами.

Істотний вклад у математику і механіку внесли вчені Харківського університету [5,9,10]. Так, В.Імшенецький розробив (1881) метод знаходження раціональних розв'язків лінійного дифе-

ренціального рівняння, К.Андрєєв став одним із засновників вітчизняної проєктивної геометрії, але особливо яскравими особистостями були О.Ляпунов та його учень В.Стеклов.

О.Ляпунов працював у Харківському університеті в 1885 — 1902 рр. Він створив тут сучасну строгу теорію стійкості рівноваги й руху механічних систем із скінченим числом параметрів, розвинув загальний метод розв'язання задач про стійкість, вперше довів існування фігур рівноваги однорідної й слабко неоднорідної рідини, близьких до сфери, а також фігур рівноваги повільно обертової неоднорідної рідини при дуже загальних припущеннях щодо зміни густини з глибиною, довів нестійкість рівноваги грушовидних форм. У математичних працях О.Ляпунова (поряд з А.Пуанкаре) містилися основи математичного апарату, адекватного всьому циклові проблем нелінійних коливань, що було використано в 20 — 30-х роках ХХ ст. школою Л.Мандельштама при побудові теорії нелінійних коливань.

Праці В.Стеклова стосувалися головним чином математичної фізики, зокрема, розв'язання основних задач теорії потенціалу, теорії теплопровідності, теорії пружності й гідродинаміки. Він дав повне обґрунтування розв'язків задачі про поширення тепла в неоднорідному стержні при заданих початкових умовах і граничних умовах на кінцях стержнів, а також задачі про коливання неоднорідної струни або стержня при певних початкових і граничних умовах, вивів диференціальні рівняння руху твердого тіла в рідині при досить загальних припущеннях, розв'язав низку задач теорії пружності, зокрема задачі про рівновагу нескінченного тонкого стержня, пружних циліндричних тіл тощо. В.Стеклов відомий також як організатор науки, який чимало зробив для її розвитку в Росії в 20-х рр.

Досить сильна група математиків і механіків була у Київському університеті — М.Ващенко-Захарченко, В.Єрмаков, Г.Суслов, І.Рахманінов, Б.Букрєєв та ін. [7,9,10]. У 1880 р. М.Ващенко-Захарченко переклав і видав "Початки" Евкліда, в 1883 р. опублікував монографію "Історія математики", був одним з перших у Росії популяризаторів неевклідової геометрії, реформував викладання математики в університеті. В.Єрмаков відкрив (1870) нову ознаку збіжності нескінчених рядів, подав загальний метод інтегрування деякого диференціального рівняння в частинних похідних другого порядку, розробив теорію безпосереднього інтегрування системи канонічних рівнянь, розв'язав новим способом класичну задачу про брахістохрону. В галузі теорії функцій, геометрії, варіаційного числення плідно працював Б.Букрєєв, зокрема, він перший у Росії дослідив (1889) фуксові функції. Праці Г.Суслова стосувалися головним чином аналітичної механіки. Він вивчав можливі переміщення для систем із зв'язками найзагальнішого вигляду, поширив принцип Гамільтона-Остроградського на неголономні системи. Свої дослідження узагальнив у двохтомній праці "Основи аналітичної механіки" (1900 — 1902).

В галузі теоретичної й прикладної механіки фундаментальні результати одержав В.Лігін, який в 1873 — 1895 рр. викладав у Новоросійському університеті [6,9,]. Суттєвий вклад у механіку й організацію вищої технічної освіти вніс В.Кирпичов, який був першим ректором Харківського технологічного (1885 — 1898) і Київського політехнічного (1898 — 1902) інститутів. Він створив учення про подібність, широко використовував теорему взаємності в опорі матеріалів, значно спростив метод розрахунку різних статично невизначених конструкцій [10].

Серед українських астрономів другої половини ХІХ ст. слід згадати професора Київського університету М.Хандрикова, що працював в галузі теоретичної астрономії, розробляючи теорію руху планет і комет [11].

Фізику в Київському університеті представляли М.Авенаріус і М.Шіллер [12]. Саме від них почався новий етап в її розвитку в університеті — етап наукового дослідження. М.Авенаріус перший показав, що у критичній точці прихована теплота випаровування дорівнює нулеві, запропонував новий метод визначення критичної температури і одержав критичні температури для ряду рідин. М.Авенаріус зі своїми учнями одержав важливі результати у галузі критичного стану речовини. Протягом 1875 — 1889 рр. вони визначили багато критичних значень для великої кількості речовин, які ввійшли в основний фонд фізичних величин і надовго залишилися незмінними. Зокрема, в 1885 р. О.Надсждін уперше новим методом (згодом названим його іменем) виконав пряме визначення критичної температури води.

Після М.Авенаріуса кафедрою фізики протягом 1890 — 1903 рр. завідував М.Шіллер — фізик-теоретик широкого профілю. У 1874 р. він розробив метод визначення діелектричної проникності у змінних полях і перевіряв справедливість максвеллівського співвідношення між діелектричною проникністю і показником заломлення речовини. М.Шіллер один з перших вітчизняних фізиків застосував (1879 р.) закон термодинаміки до вивчення стану пружного тіла. Вивчаючи пружність насичених газів, М.Шіллер теоретично довів, що кривина поверхні рідини відіграє роль додаткової сили, і пружність насиченої рідини змінюється в той чи інший бік залежно від характеру дії, додатково прикладеної до поверхні рідини, над якою досліджується пружність насиченої пари (закон Томсона-Шіллера).

Поряд з оригінальними дослідженнями окремих наукових проблем М.Шіллер присвятив чимало праць аналізу основних понять і законів фізики, здебільшого термодинаміки.

Протягом 1871 — 1893 рр. у Новоросійському університеті (Одеса) працював М.Умов. У 1873 — 1874 рр. він запровадив поняття про швидкість і напрям руху енергії, про потік енергії та її густину, подав диференціальні рівняння руху енергії в пружному твердому тілі й рідині, сформулював теорему, що пов'язує потік механічної енергії через площадку, тиск, якого вона зазнає, і швидкість її руху (теорема Умова). Він перший застосував закон

збереження енергії до хвильових процесів, показавши, що поширення хвиль пов'язано з перенесенням енергії, і подавши його нове формулювання. Ці ідеї М.Умова випереджали рівень тогочасної науки і здавалися його сучасникам не тільки новими, але й спірними і навіть фантастичними; минуло чимало часу, поки вони стали загальноновизнаними [12].

На кафедрі фізики Харківського університету в 1880 — 1894 рр. працював відомий вітчизняний фізик М.Пильчиков — учений-дослідник в найвищому розумінні цього слова. Він підтвердив (1883 р.) існування магнітних аномалій в районі Курська, відкритих у 1874 р., і висловив правильні думки щодо їх природи. В 1892 р. М.Пильчиков експериментально підтвердив теорію розсіяння світла Релея. Перейшовши до Новоросійського університету, він висунув там ряд ідей у галузі бездротової телеграфії і радіозв'язку, зокрема розробляв (1898) керовані по радіо механізми. Ці дослідження він продовжив у Харківському технологічному інституті [5,6,12].

Ф.Шведов (Новоросійський університет) перший спостерігав (1889) пружність форми й аномалію в'язкості колоїдних розчинів, вивчив процес релаксації напруг у колоїдах, вивів рівняння в'язкопластичної течії речовини (рівняння Шведова). Він є засновником нового наукового напрямку — реології дисперсних систем [12].

Ще в 1861 р. професор Львівського університету Планер фактично одержав рідкі кристали, однак не зрозумів явища, яке спостерігав, і подальших досліджень не проводив. Перевідкрив рідкі кристали в 1888 р. австрійський ботанік Ф.Рейніцер. Слід сказати і про наукові розробки І.Пуллоня, вихідця з України, який працюючи у Відні та Празі, підтримував тісний зв'язок з Україною. Незалежно від В.Рентгена він відкрив X-промені (рентгенівські промені) і дослідив їх властивості [12].

Значний вклад у розвиток хімії внесли вчені Харківського університету. Протягом 30 років (1855 — 1886) тут працював видатний учений і талановитий педагог М.Бскетов, який істотно змінив постановку хімічної освіти, зокрема ініціював організацію в 1865 р. фізико-хімічного відділення та спеціалізацію з фізичної хімії, розпочавши в 1860 р. вперше викладання цієї дисципліни читанням курсу "Відношення фізичних і хімічних явищ між собою", що становив першу систематизацію фактів і законів фізичної хімії. Він видав (1886) перший підручник з фізичної хімії і був одним із засновників її як науки [13].

У праці "Дослідження над явищами витиснення одних елементів іншими" (1865 р.) М.Бскетов розв'язав чимало питань, важливих для формування уявлень про хімічну спорідненість. Відкривши здатність алюмінію відновлювати метали з окислів, він тим самим започаткував алюмотермію — один з важливих методів одержання хімічно активних і високочистих металів. Останні дослідження близько підвели його до формулювання закону діючих мас. М.Бскетову належить ідея про зв'язок будови речовини з її властивостями, а також ідея (1873) про єдність ма-

теріального світу. Важливе значення мали його термохімічні дослідження. Він виховав чимало талановитих хіміків, його учнями були О.Ельтеков, Ф.Флавицький, І.Осипов, В.Тимофєєв, Д.Турбаба та ін. Діяльність М.Бскетова стимулювала розвиток хімії в Україні [14].

У Харкові О.Ельтеков встановив (1877) правило, за яким спирти, що мають гідроксильну групу у вуглецю з подвійним зв'язком, необоротно перетворюються на ізомерні граничні альдегіди і кетони (правило Ельтекова), відкрив (1878) реакцію одержання альдегідів і кетонів [15].

Відомим ученим у галузі органічної хімії був професор Київського університету П.Алексєєв [16]. Основні його праці стосувалися хімії азосполук і сприяли виділенню останніх в окремий клас речовин. Він розробив (1867) метод відновлення нітросполук цинковим пилом у слабколужному спиртовому розчині, який широко використовується для одержання гідроазосполук. Експериментальні дослідження П.Алексєєва сприяли розвитку теорії хімічної будови органічних сполук Бутлерова. П.Алексєєв був одним із засновників Російського фізико-хімічного товариства (1868).

Значний вклад у розвиток органічної хімії вніс також професор кафедри хімічної технології цього ж університету М.Бунге [16]. Він започаткував (1868) дослідження нітросполук, запропонувавши для них найраціональнішу формулу й визначивши їх місце в ряді хімічних сполук, його монографія "Про нітросполуки" мала велике значення для хімії азотвмісних сполук. М.Бунге перший довів тотожність електрохімічної поведінки при електролізі органічних і неорганічних аніонів (1870). При лабораторії технічної хімії університету він у 1873 р. заснував першу в Росії контрольну станцію для випробування світильного газу, а в 1885 р. — лабораторію для випробування води [17].

Помітну роль у геологічній науці в цей період відіграли вчені Київського університету К.Феофілактів — засновник сучасної стратиграфії та його учень П.Тутковський, який застосував новий мікропалеонтологічний метод дослідження осадових порід. Новий етап у розвитку стратиграфії розпочався роботами М.Андрусова. Важливе теоретичне і практичне значення мали дослідження геологів Харківського університету. Н.Борисяк перший обґрунтував можливість поширення кам'яного вугілля за межами Донбасу, І.Леваківський вивчав пермські відклади Донбасу і кристалічні породи вздовж Дніпра.

Розвиток біологічних наук кінця ХІХ ст. пов'язаний з рядом всесвітньовідомих учених, що працювали на Україні [18]. У Харківському університеті викладав О.Данилевський, який сформулював тут оригінальну теорію будови білка і був одним з тих, хто закладав основи вітчизняної біохімії. Роботи В.Палладіна, проведені у цей період, лягли в основу створеної ним теорії дихання рослин як сукупності ферментативних процесів. Л.Ценковський організував першу в Росії мікробіологічну лабораторію і винайшов оригінальний метод виготовлення вакцини сибірки.

Фундаментальні дослідження в галузі мікробіології проводилися також у Київському університеті. Г.Мінх і В.Високович розробляли методи боротьби з холерою й чумою, А.Павловський в найшов оригінальну протидифтерійну сироватку, В.Підвисоцький досліджував шляхи поширення інфекційних хвороб. У галузі ембріології рослин відкриття світового значення зробив С.Навашин, який вперше описав (18⁸⁸) явище подвійного запліднення у покрито-насіінних рослин. У Новоросійському університеті І.Мечніков виконав дослідження внутрішньоклітинного травлення, що стали основою для створення теорії імунітету. Він і О.Ковалевський довели єдність плану розвитку різних груп тваринного світу і стали засновниками еволюційної ембріології. У Новоросійському університеті також працював І.Сеченов. Ф.Каменський відкрив явище мікоризи, яка має велике значення в житті рослин.

Плідно розвивалася на Україні в цей період сільськогосподарська наука. У Новоалександрійському інституті сільського господарства і лісівництва В.Докучаєв, який був протягом 1892 — 1895 рр. його директором, відкрив першу в світі кафедру генетичного ґрунтознавства, де розроблялося вчення про ґрунт як особливе природноісторичне тіло. Значний внесок у розвиток вітчизняного садівництва вніс Л.Симиренко, який у Млієві на Київщині у 1887 р. заклав перший в Європі помологічний розплідник і маточний сад.

Багато наукових біологічних розробок проводилось у товариствах, де наукова діяльність поєднувалась з науково-організаційною. Завдяки їх зусиллям відкрито Севастопольську біостанцію, пастерівські станції в Одесі, Харкові та Києві для проведення щеплень проти сказу, аналітичні лабораторії для перевірки якості харчових продуктів.

Розвиток промисловості в Україні у ХІХ ст. посилив вимоги до технічних наук. І.Рахманінов (Київський університет) досліджував питання теорії відносного руху, важливі для розрахунків гідравлічних машин, В.Лігін (Новоросійський університет) займався теоретичною та прикладною кінематикою механізмів, М.Бекетов (Харківський університет) започаткував металургію спеціальних сплавів.

Після відкриття в кінці ХІХ ст. вищих технічних учбових закладів стали активно розроблятися теоретичні основи технічних дисциплін. В.Кирличов, який відіграв важливу роль в організації Київського політехнічного і Харківського технологічного інститутів, плідно працював також у галузі будівельної механіки, опору матеріалів, теорії механізмів.

Прискорення розвитку промисловості в Росії стримувалося гострим дефіцитом металу, значна кількість якого ввозилася з-за кордону. В кінці 60-х рр. у Донецькому басейні знайдено значні поклади залізної руди, що сприяло виникненню у цьому регіоні низки металургійних підприємств. Наукові розробки в галузі чорної металургії почали проводитись в лабораторіях Харківського технологічного і Київського політехнічного інститутів. У Харківському

технологічному інституті А.Мевіус розпочав систематичні дослідження в галузі ливарного виробництва, які мали значення для розвитку гірничо-металургійної промисловості Донбасу. В цьому ж інституті К.Зворикін закл. дав основи науки про різання металів, а П.Мухачов розробляв проблеми паровозобудування, техніки і технології ковальської справи [23].

В кінці 90-х рр. М.Бенардос, що розробив метод зварювання вугільним електродом, почав впроваджувати його у залізничних майстернях під Києвом [20].

Центром розвитку науково-технічної думки в галузі цукрової промисловості стало Київське відділення Російського технічного товариства, відкрите у 1871 р. Воно створило спеціальну лабораторію для виконання досліджень з заявками заводів, відкрило перший вітчизняний середній технічний учбовий заклад для підготовки майстрів цукрового виробництва.

На початку ХХ ст. чимало українських учених стояли на передових рубежах світової науки. В галузі математики значну роль почала відігравати алгебраїчна школа Д.Граве (Київський університет), з якої вийшли О.Шмідт, Б.Делоне, М.Чеботарьов та ін. [7,9]. Плідно працював у теорії алгебраїчних функцій і теорії інтегрування диференціальних рівнянь в частинних похідних професор Київського університету Г.Пфейффер. Він установив нову класифікацію простих точок алгебраїчних поверхонь, істотно розширив і удосконалив відомі методи інтегрування. У цьому ж університеті глибокі результати в галузі неголономної механіки й окремих проблем математики одержав П.Воронець, який запропонував новий метод побудови рівнянь руху неголономних систем, розробив методи безпосереднього інтегрування рівняння Лагранжа другого роду та інтегрування рівняння Гамільтона — Остроградського [10].

У Харківському університеті Д.Синцов розвинув теорію конексів, а С.Бернштейн започаткував конструктивну теорію функцій і розгорнув широкі дослідження в галузі теорії ймовірностей, зокрема, запровадив (1911) нерівність, що дає можливість замінити степеневу оцінку ймовірності значних відхилень експоненційною спадною (нерівність Бернштейна) і виконав (1917) першу аксіоматичну побудову теорії ймовірностей [5,9].

В Новоросійському університеті І.Слешинський обґрунтував метод найменших квадратів і розпочав систематичне дослідження з порівняно нової тоді дисципліни — математичної логіки. Він виховав чимало математиків (В.Каган, В.Ціммерман, С.Шатуновський та ін.), які невдовзі стали відомими [9].

Питання механіки в цей період почали активно опрацьовуватися у вищих технічних вузах [10]. Вагомі результати з опору матеріалів і теорії пружності одержав професор Київського політехнічного інституту С.Тимошенко, який працював тут у 1907 — 1911 та 1918 — 1920 рр. і розробив загальний метод визначення критичних стискуючих сил для тонких пластин з різними граничними умовами, що широко використовувався при проекту-

ванні великих російських лінійних кораблів. У 1907 — 1910 р. він опублікував низку праць, присвячених застосуванню енергетичного методу в дослідженнях пружних деформацій однорідних і ґраткових стержнів, пластин і циліндричних оболонок, та для широкого кола задач стійкості стержнів і пластин. Значний цикл його праць присвячено проблемам коливань і удару деформованих стержнів. У теорію коливань увійшло поняття "балка Тимошенка", яке розроблялося ним, зокрема, в 1920 р. у Києві. Науковий авторитет С.Тимошенка у будівельній механіці був вельми високий, а його результати широко використовувались при проектуванні різних інженерних споруд і в промислових розробках [21].

Ще один професор Київського політехнічного інституту, К.Симінський, був відомий своїми працями в галузі теорії міцності, стійкості і втомленості металічних і дерев'яних конструкцій, а молодий викладач цього інституту О.Динник вперше визначив (1909) контактні напруження зсуву [22].

Професор Катеринославського вищого гірничого училища Я.Грдина сформулював (1910 — 1912) основні теореми динаміки живих організмів, ставши засновником цього розділу теоретичної механіки, і перший звернув увагу на аналогію між технічними і біологічними системами [9].

Фізичну науку представляли як вчені, про яких йшлося вище (М.Шіллер, М.Пильчиков, Ф.Шведов та ін.), так і нова генерація (С.Смолуховський, Д.Рожанський, Л.Кордиш, Й.Косоногов, Ч.Бялобжеський, Г.Де-Метц та ін. [12].

У 1898 — 1913 рр. у Львівському університеті М.Смолуховський виконав свої основоположні класичні праці з статистичної фізики. Його дослідження з броунівського руху та з питань межі застосування другого начала термодинаміки обґрунтовували й розвивали ідеї Л.Больцмана. Виходячи з кінетичного закону розподілу енергії, М.Смолуховський створив у 1905 — 1906 рр. (незалежно від А.Ейнштейна) теорію броунівського руху, яка доводила справедливість кінетичної теорії теплоти та її висновків і сприяла її остаточному утвердженню. Встановив закони флуктуацій рівноважних станів у молекулярних системах, які використав для обґрунтування обмеженості трактування Р.Клазіусом другого начала термодинаміки. Його теорія дала можливість визначити час, через який настане новий аномальний стан системи, а отже завдала серйозного удару гіпотезі "теплової смерті" Всесвіту. В 1908 р. на основі теорії флуктуацій побудував теорію критичної опалесценції. Ще в 1898 р. теоретично обґрунтував явище температурного стрибка на межі "газ — тверде тіло", що було досить сильним аргументом на користь молекулярної кінетики.

Ч.Бялобжеський, який закінчив Київський університет і працював у ньому до 1919 р., вивчаючи роль тиску випромінювання у внутрішній рівновазі зір, вперше висловив (1913) ідею про променисте перенесення енергії в зорях.

Д.Рожанський у Харківському університеті започаткував роботи з радіофізики і виховав перші кадри українських учених у цій

галузі. У 1910 р. він розробив методи осцилографування швидкоплинних електричних процесів. У Харкові Д.Рожанський висунув ідею магнетронного генератора, реалізовану згодом його учнями А.Слуцкіним і Д.Штейнбергом.

Серед українських астрономів початку ХХ ст. слід згадати О.Орлова (Одеська обсерваторія), який започаткував на Україні роботи, пов'язані з організацією спостережень за припливними деформаціями Землі, і заклав традиції класичних астрономічних досліджень, а також В.Фесенкова (Харківський університет), який вперше (1914) виконав фотометричне дослідження зодіакального світла, одержавши дані щодо розподілу міжпланетного пилу [11].

Значним внеском у хімію стали роботи П.Мелікішвілі та його учня Л.Писаржевського (Новоросійський університет) у галузі перекисів і надкислот. Зокрема, вони знайшли, що перекисні неорганічні сполуки і надкислоти містять групу атомів кисню, характерну для перекису водню (1889), і встановили будову перекисів металів (1897). Там же, в Одесі, Є.Бурксер створив (1910) першу в Росії радіологічну лабораторію і розпочав дослідження радіоактивності мінеральних вод і гірських порід.

Винятково важливу роль в утвердженні й розвитку електронних уявлень в хімії відіграли дослідження Л.Писаржевським електропровідності водних і неводних розчинів, розпочаті ним у 1914 р. у Катеринославському вищому гірничому училищі. Тут він заклав основи електронної теорії окисно-відновних реакцій, побудував теорію гальванічного елемента, що враховувала термодинамічну рівновагу між іонами й електронами в металі та їх сольватами в розчині й пояснювала походження електродних потенціалів і природу електролітичної пружності розчинення металів [17].

Електрохімією неводних розчинів займався В.Плотников у Київському політехнічному Інституті, який пояснив (1908) іонізацію розчину електролітичною відповідністю між розчиною речовиною і розчинником, висунув (1913) оригінальну гіпотезу електрохімічного резонансу, довів (1916) існування комплексів у неводних розчинах [17].

А.Думанський організував у Київському політехнічному інституті (1904) першу в Україні лабораторію колоїдної хімії, де провів важливі дослідження в галузі неорганічних колоїдів, вперше застосував (1907) ультрацентрифугування для визначення розмірів колоїдних частинок. У подальшому він став засновником вітчизняної колоїдної хімії. У цьому ж інституті В.Шапошников досліджував (1904) кольоровість, будову і таутометрію барвників.

В 1899 — 1906 рр. професором хімії Київського політехнічного інституту і в 1902 — 1904 рр. його ректором був М.Коновалов, що згуртував тут велику групу учнів, з якими встановив основні закономірності реакції нітрування. Він одержав численні нітросполуки й продукти їх відновлення в хімічно чистому вигляді і вивчив їх фізичні й хімічні властивості, зокрема, запропонував метод відновлення нітросполук і синтезував понад 50 амінів, одержав оксини, розробив умови перетворення нітросполук в альдегіди й ке-

тони, здобувши понад 200 нових солей і вивчивши фізико-хімічні властивості усіх нових сполук. Встановлені ним закономірності при нітруванні різних граничних вуглеводнів дали можливість розв'язати чимало проблем органічної хімії [14].

Чималий вклад в органічну хімію вніс професор (з 1891 р.) Київського університету С.Реформатський. Він розробив метод синтезу β -оксикислот із застосуванням цинкорганічних сполук (реакція Реформатського), який значно розширив можливості синтезу складних природних сполук. С.Реформатський виховав багато вітчизняних учених, а його підручник "Початковий курс органічної хімії" витримав 17 перевидань [14].

О.Сперанський (Київський університет) встановив, що закони, властиві поведінці рідких розчинів, поширюються і на тверді розчини [7]. Роботи В.Тимофєєва (Харківський університет) по вивченню природи неводних розчинів сприяли підтвердженню хімічної теорії розчинів.

У галузі геології вагомі дослідження провів М.Андрусов (Київський університет). Він розробив стратиграфічну схему неогенових морських відкладів, заклав основи вітчизняної палеоекології, встановив наявність сірководневого зараження глибинних водних зон Чорного моря [7].

Важливою рисою геології ХХ ст. стало розуміння необхідності її взаємодії з суміжними науками — фізикою, хімією, біологією. Перші кроки у досягненні такої інтеграції зробив В.Вернадський. У 1916 р., живучи на Україні, під Полтавою, він почав систематизувати свої роздуми про роль живої речовини у геохімічних процесах, і у 1917 р. остаточно сформулював концепції живої речовини та біосфери, започаткувавши тим самим нову дисципліну — біогеохімію.

У розглядуваний період на Україні широкого розповсюдження дістали ідеї еволюціонізму [18]. В Київському університеті О.Северцов створив вчення про співвідношення онто- і філогенезу (1910), І.Шмальгаузен розробив оригінальні положення про шляхи і фактори еволюції. М.Холодний — автор гормональної теорії тропізмів — підтвердив висновок Ч.Дарвіна про локалізацію геотропічної чутливості у кінчику корня. Продовжуючи роботу, розпочату в Київському університеті, на кафедрі ботаніки Новоолександрійського інституту сільського господарства і лісівництва, М.Цингер провів перші вітчизняні дослідження з біосистематики, підтвердивши тезу Ч.Дарвіна щодо кореляції корисних і нейтральних ознак. У Харківському університеті В.Гулевич, вивчаючи склад м'язевої тканини, відкрив невідомі раніше екстрактивні речовини і встановив їх хімічний склад. У харківській період своєї діяльності О.Краснов заклав основи вітчизняної геоботаніки. На агрономічному факультеті Київського політехнічного інституту Є.Вотчал організував ботанічну лабораторію, де з учнями одержав ряд вагомих результатів у галузі фізіології й анатомії рослин.

Чималий внесок у розвиток біологічних наук зробили наукові товариства. Завдяки зусиллям Київського товариства любителів

природи відкрито (1908) Дніпровську біологічну станцію, а силами Товариства природознавців при Харківському університеті організовано (1914) Донецьку біологічну станцію. Активну природоохоронну діяльність розгорну В.Талісв у заснованому ним Харківському товаристві любителів природи. Експедиції для вивчення рослинності різних районів України, організовані І.Пачоським, фінансувало Київське товариство природознавців.

Дослідження в галузі технічних наук продовжували в цей період активно розвиватися в технічних вузах. У Київському політехнічному інституті працював В.Іжевський, роботи якого стосувалися доменного виробництва, електрометалургії, термічної обробки металів. У цьому ж інституті широко розгорнулися дослідження в галузі опору матеріалів (С.Тимошенко, К.Симінський) [23]. Праці Є.Патона в цей період були присвячені розв'язанню проблем мостобудування [23]. У Катеринославському вищому гірничому училищі працювали такі відомі спеціалісти, як М.Павлов, що розробляв теорію доменного процесу, і П.Рубін, який досліджував металургію чавуну і технологію твердого палива. На Юзівському заводі розвивав доменну справу М.Курако [19].

У дореволюційній Росії існувало кілька авіаційних центрів, зокрема в Києві й Одесі. Для розвитку авіаційної справи чимало зробив М.Делоне, який очолював повітроплавну секцію при механічному гуртку в Київському політехнічному інституті. Один з його учнів — згодом видатний авіаконструктор І.Сікорський — побудував (1913) перші багатомоторні літаки "Руський витязь" та "Ілля Муромець". Також у Києві свій моноплан побудував Ф.Терещенко [24]. В Полтаві (1914 — 1915), а потім у Києві (1918 — 1919) почав розробляти теорію космічного польоту Ю.Кондратюк (Шаргей) — один з піонерів космонавтики [25].

На відміну від природничих наук розвиток суспільствознавства і гуманітарного знання в Україні гальмувався як царською цензурою, так і заборонаю українського друкованого слова Емським указом 1876 р. Центрами проведення досліджень в галузі гуманітарних наук були університети. Навколо їх провідних учених-викладачів утворювалися різноманітні культурно-дослідницькі товариства, головним чином історико-етнографічного і краєзнавчого спрямування. Навіть за умов царату їх члени зробили чимало у справі вивчення народного життя й минулого українського народу, хоч друкувати свої розвідки могли лише російською мовою.

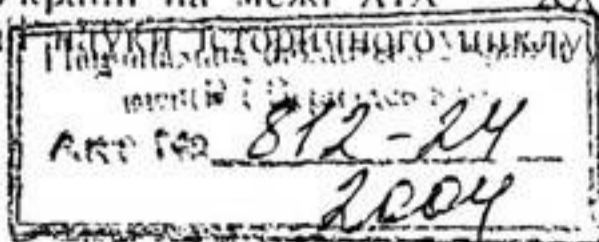
Розвиток української гуманітарної науки з самого свого початку, ще від часів Кирило-Мефодіївського братства, був органічно пов'язаний з національним рухом, більше того, усвідомлювався як його невід'ємна частина. Тому не дивно, що на чолі останнього стояли такі видатні українські вчені-гуманітарії, як М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, І.Франко і М.Грушевський. До того ж актуальність боротьби за національно-культурну спадщину, рідну мову і власну літературу стимулювала широкий громадський інтерес до українознавчих студій.

Розвиток українознавства в контексті боротьби за національно-культурне, а згодом і національно-державне самовизначення зумовлював особливо сумлінне ставлення дослідників до корпусу історичних, етнографічних і лінгвістично-літературознавчих дисциплін. Це впливало з необхідності обґрунтування окремішності українського народу в його попередньому розвитку, своєрідності його господарських, культурних, побутових рис, самотності й самостійного розвитку його мови та національної літератури. З цим, зрозуміло, пов'язувались дослідження в таких суміжних науках, як археологія, антропологія, історія права, всесвітня історія, історія культури тощо.

Особливо значними були здобутки в галузі національної історії. Традиції української історіографії беруть початок ще з козацьких літописів, узагальнених (разом з іншими історичними документами українського, російського, польського походження) у першій половині ХІХ ст. у таких працях з історії України, як "Історія Русів" невідомого автора, "Історія Малої Росії" Д.Бантиша-Каменського та п'ятитомної "Історії Малоросії" М.Маркевича [26]. Подальший розвиток української історіографії пов'язується перш за все з іменем М.Костомарова, який у своїх численних працях подав історію України переважно у життєписах її провідних діячів.

Новий її етап розпочинається діяльністю В.Антоновича, який завідував кафедрою історії Київського університету, та його численних учнів. Заслугою В.Антоновича було використання в дослідницькій праці найпередовіших на той час методів джерелознавства, що відкривало можливість всебічно використовувати різноманітні архівні документи минулих часів, роботу по збору й публікації яких поставив на належний рівень ще М.Костомаров. У своїх численних працях з історії станів, міст, економіки, церкви в Україні В.Антонович, як згодом і його учні, широко використовував комплексний метод, узагальнюючи дані писемних, археологічних, етнографічних та інших джерел [27]. Протягом останніх двох десятиліть ХІХ ст. учні В.Антоновича обіймали майже всі історичні кафедри в українських університетах: Д.Багалій, відомий дослідник Слобожанщини — у Харківському, П.Голубовський та М.Довнар-Запольський — у Київському, І.Линниченко — в Новоросійському, М.Грушевський — у Львівському [28]. Ученицею В.Антоновича вважала себе О.Єфименко, авторка "Історії українського народу" (1906 р.), в якій українська історія подавалася в аспекті органічного саморозвитку народного життя [29]. З близьких методологічних позицій, з урахуванням досягнень західно-європейського позитивістського еволюціонізму, написано і фундаментальну "Історію України-Руси" М.Грушевського, переважна більшість томів якої вийшла друком протягом 1898 — 1909 рр. [30]. Видатні досягнення української науки кінця ХІХ ст. була і тритомна "Історія запорозьких козаків" Д.Яворницького (1892 — 1897) [31].

Крім власне історичних студій в Україні на межі ХІХ — ХХ ст. значного розвитку набувають й інші

насамперед, археологія. Перш за все тут необхідно згадати узагальнююче дослідження “Давні мешканці Середнього Придніпров’я і їх культура у доісторичні часи” (1913 р.) видатного київського археолога, який відкрив основні культури первісного населення Лісостепової України, — В.Хвойка. У ній з засад еволюціонізму дається широка панорама господарського і культурного поступу давнього населення зазначених територій від пізнього палеоліту до часів, що безпосередньо передували виникненню Київської Русі. Ця праця, разом з дослідженнями інших археологів, які вивчали культури найдавнішого населення території України (І.Забелін, М.Веселовський, О.Спіцин, Б.Фармаковський, В.Городцов), дозволяла реконструювати давнє, дописемне мистецтво історичних предків українського народу та їх найближчих сусідів [32]. Чималий внесок у цю справу робили й дослідження провідного українського антрополога Ф.Вовка.

Завдяки плідній діяльності українських істориків, археологів та антропологів на початку ХХ ст. не тільки у цілому, а значною мірою навіть в деталях було відтворено історію українського народу, його культури й соціально-політичних інституцій у органічному зв’язку як з історією сусідніх народів, передусім російського і польського, так і з безпосередніми його історичними предками — русичами Київської Русі. Водночас було ретельно вивчено, переважно за даними писемних джерел, історію південних та південно-західних земель Київської Русі та в основному на підставі археологічних досліджень намічено основні етапи розвитку давнього населення України від часів кам’яного віку.

В органічному зв’язку з блоком історичних дисциплін розвивалася й українська етнографія, започаткована ще в першій половині ХІХ ст., коли вийшли друком, зокрема, такі праці, як “Опис весільних українських простонародних обрядів” Г.Калиновського та “Записки про Малоросію, її жителів та виробництва” Я.Марковича, “Українські народні пісні” М.Максимовича. У другій половині ХІХ ст., особливо силами Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, в Україні проводяться широкі етнографічні дослідження й збирання пам’яток фольклору, в яких брали участь такі дослідники, як П.Чубинський, П.Житецький, Т.Рильський, а також В.Антонович, М.Драгоманов, Ф.Вовк, Д.Яворницький та інші. Їхні праці свідчили про самобутність життя українського народу, його мови й творчості, надто ж пісенної.

Особливу увагу українські гуманітарії приділяли вивченню народного фольклору й національної мови, яскравим прикладом цього є “Історичні пісні українського народу” В.Антоновича та М.Драгоманова. Діапазон мовознавчих досліджень сягав від емпіричної історико-етнографічної фольклористики до справжньої філософії мови О.Потебні, лінгвістичні праці якого набагато випередили науковий рівень свого часу. Особливий інтерес становить його книга “Думка і мова” (1862 р.), в якій він першим з вітчизняних дослідників дав аналіз зв’язку між мовою й мисленням [33]. Питання української мови висвітлювали в своїх працях також такі вчені, як П.Житецький, К.Михальчук, І.Франко, А.Кримський, В.Науменко, Є.Тимченко. Наслідком лексикографічних студій ста-

ла серія словників, зокрема, "Словарь російсько-український" М.Уманця й А.Спілки (1893 — 1898) та "Словарь української мови" за редакцією Б.Грінченка (1907 — 1909).

Найтісніше з лінгвістикою було пов'язане українське літературознавство. Його проблемами, на рівні свого часу, цікавилися вже письменники першої половини ХІХ ст. — І.Котляревський, П.Гулак-Артемовський, Г.Квітка-Основ'яненко та інші, а пізніше, вже на вищому науково-професійному рівні, такі діячі культури, як М.Шашкевич, Я.Головацький та І.Вагилевич у Галичині, М.Максимович, М.Костомаров і І.Срезневський у Подніпров'ї.

Починаючи від М.Драгоманова та І.Франка українське літературознавство сягає загальноєвропейського рівня, набуваючи дальшого поглиблення у працях таких вчених, як А.Кримський, М.Грушевський, М.Дашкевич, О.Огоновський, В.Науменко та інші. Наслідками цих студій стали такі узагальнюючі праці, як "Нариси з історії української літератури ХVІІ — ХVІІІ ст." М.Петрова (1911), "Історія українського письменства" С.Єфремова (1913) та шеститомна "Історія української літератури" М.Грушевського, роботу над якою вчений розпочав у 1914 р. [34-37].

На початку ХХ ст. українознавчі студії охопили практично всі сфери гуманітарного й суспільного знання. Почалися дослідження з українського мистецтва, архітектури, економічного потенціалу українських губерній тощо. У Києві працювали такі видатні економісти й суспільствознавці, як М.Зібер і М.Туган-Барановський, історик українського права М.Василенко, учені-юристи М.Владимирський-Буданов, М.Іванишев, О.Кістяківський та інші. Відомими вченими-правознавцями були викладачі Харківського університету Д.Каченівський, Одеського — Є.Васьковський, Львівського — П.Домбковський.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. було репрезентовано практично всі галузі гуманітарних і суспільних наук, а найкращі з їх діячів у цей час працювали на європейському рівні. Їхніми зусиллями було доведено не тільки існування українського народу як автономної відповідної території, а й всебічно вивчено різні аспекти його культурного, соціального, політичного й економічного життя.

Водночас предметом вітчизняної суспільно-гуманітарної науки не були виключно українознавчі дисципліни, а також історія й культура інших, як європейських, так і східних народів, що дістало відображення у працях М.Драгоманова, І.Франка, О.Потебні, Д.Яворницького та багатьох інших учених. Особливо слід згадати фундаментальні орієнталістичні праці сходознавця світового рівня А.Кримського, зокрема такі, як тритомна "Історія арабів та арабської літератури, світської і духовної" (1914), тритомна "Історія Персії, її літератури та древнєвської теософії" (1909 — 1911), двотомна "Історія Туреччини та її літератури" (1910) тощо [38-40].

Окремо слід сказати про розвиток філософської думки в Україні. Протягом першої половини — середини ХІХ ст. у Київській духовній академії, організованій на базі Києво-Могилянської ака-

демії, зберігалася традиція викладання філософії, яку за вказівкою Миколи І було вилучено з університетських програм майже на 20 років. Тому при відновленні викладання філософії в російських університетах, зокрема у Московському, цілком природно, що провідну роль у становленні її професійного рівня відіграв саме вихованець Київської академії П.Юркевич, учитель В.Соловйова. Без перебільшення можна сказати, що його філософський ідеалізм християнсько-платонівського гатунку репрезентував найвищий рівень спіритуалістичної думки у межах всієї Російської імперії. Але, на жаль, на терені самої України кінця ХІХ — початку ХХ ст. духовних мислителів такого плану вже не було, хоча філософські аспекти, скажімо праць О.Потебні мають непересічне значення.

Водночас брак філософів-метафізиків до певної міри компенсувався, як і в переважній більшості європейських країн того часу, розвитком суспільно-філософської думки, яскраво відбитої в численних працях М.Драгоманова, М.Зібера, С.Подолінського, І.Франка та інших. Усі вони стояли на позиціях найпередовішого на той час еволюційного вчення, репрезентуючи здебільшого позитивістський ліберально-демократичний світогляд. На певній фазі свого інтелектуального розвитку не лишилися вони осторонь і захоплення соціалізмом, навіть марксизмом у його науковому, соціально-економічному аспекті, але (як М.Драгоманов та І.Франко) врешті-решт поставилися до його революційно-політичної доктрини критично. В контексті загальноєвропейського філософського пошуку відбувалася творча еволюція таких мислителів, як В.Лесевич, А.Спір та К.Ганкевич, виходили на відповідний філософський рівень в окремих своїх працях і представники українського суспільствознавства, такі як М.Туган-Барановський та Б.Кістяківський.

Наведений вище короткий і схематичний нарис розвитку на Україні гуманітарних, природничих і технічних наук свідчить, що тут існувала досить розгалужена система вищих навчальних закладів підготовки національних кадрів для господарства, освіти, науки і культури, де проводилась також певна наукова робота, і їх учені внесли помітний вклад у розвиток світової науки, а піонерські досягнення висунули окремих їх представників у передовий загін наукової еліти.

Отож, наука в Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. розвивалася переважно в університетах і вищих технічних учбових закладах, певний внесок зробили і наукові товариства. Проте більш успішному її розвитку заважали як жорсткий контроль з боку державно-адміністративної системи, так і необхідність віддавати перевагу викладацькій справі. Ставало дедалі очевиднішим, що подальші успіхи науки неможливі без часткового звільнення вченого від обов'язків викладача.

Тому можна стверджувати, що вже на початку ХХ ст. в Україні існували всі умови для створення найвищої наукової установи — національної Академії наук, яка б на якісно нових засадах, проте за допомогою держави, об'єднала провідних учених, забезпечивши їм успішну наукову діяльність, і організувала широку мережу науково-дослідних інститутів і установ найрізноманітнішого профілю.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В 1917 — 1918 РОКАХ

Лютнева революція 1917 р. і Україна

Початок першої світової війни засвідчив відсутність не тільки організаційної єдності національного руху в Україні, поділеній між Російською та Австро-Угорською імперіями, а і спільних для різних політичних течій ідейних і стратегічних орієнтирів. Переважна більшість українських сил по обидва боки лінії фронту, що проліг між двома "тюрьмами народів", поспішила виявити свою підкреслену лояльність до власних монархій.

В "Украинской жизни" за підписом її редактора С.Петлюри з'явилася декларація українських громадсько-політичних діячів з висловленням повної підтримки російського уряду. Те саме писала і київська газета "Рада". Але царський уряд не без підстав не вірив у щирість цих заяв і, підозрюючи український рух у зв'язках з певними колами ворожих Антанті центральних країн, особливо Австро-Угорщини, розпочав репресивні акції щодо українства. Було закрито "Просвіти" й українські видавництва, заборонено друкарство українською мовою, заслано окремих відомих українських діячів.

Певний привід для цих репресій подала діяльність утвореного у Львові в серпні 1914 р. політемігрантами-українцями Союзу визволення України. Ця організація складалася з соціалістів, які під час реакції, що посилилася після революції 1905 — 1907 рр., покинули межі Російської імперії, таких як В.Дорошенко, Д.Донцов, А.Жук, М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, М.Залізник та ін. Вони проголосили своєю метою створення самостійної Української Держави і прийняли рішення про співпрацю заради цього з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Але під час загального наступу російських військ на Львів, яким вони оволоділи 21 серпня (3 вересня за н.ст.) 1914 р., члени цієї організації змушені були тікати до Відня, де незабаром і розпочали активну антиросійську діяльність. Найважливішою в ній була організаційно-агітаційна робота в таборах військовополонених серед солдатів-українців, що з'явилися там після поразки російської армії по всій лінії фронту в лютому — вересні 1915 р. Така робота сприяла розвитку національної свідомості солдатів і привела до створення двох дивізій — "Сірожупанної" та "Синьожупанної", що згодом взяли активну участь у боротьбі за українську справу.

Як і в Російській імперії, "свій" уряд на початку першої світової війни підтримала і переважна більшість політичних партій галицьких русинів, які вже 3 серпня 1914 р. утворили у Львові "Загальну Українську Раду" на чолі з К.Левицьким. Ця Рада заявила, що перемога австро-угорських сил "буде й нашою перемогою", і закликала до формування українських добровольчих сил — легіону "Українських січових стрільців", який чисельністю в 2500 вояків склав 3 вересня присягу на вірність цісарю Францу-Йосипу. З цього Легіону почалося формування українських військових частин часів першої світової та Громадянської воєн.

Але попри всі ці декларації і навіть практичні заходи щодо залучення добровольців, австрійський уряд не довіряв галичанам-русинам майже так само, як і російський — своїм українським політичним діячам. Однією з причин цього було поширення серед консервативних верств галицького суспільства так званого "москвофільства". Частина галицьких москвофілів ще перед війною виїхала до Росії і з початком бойових дій зорганізувалась у Києві в Карпато-руський визвольний Комітет, що повністю встав на позиції царського уряду. З початком удалого для російських військ частупу в Галичині Комітет звернувся з відповідними гаслами до українців-русинів, що спричинило звинувачення у москвофільстві та утиски українства з боку австрійської адміністрації.

Як бачимо, в кожній з імперій провідні політичні українські сили підтримали власний уряд, але в обох випадках окремі групи відкрито встали на бік протилежної сторони. Виняток становили тільки рада Товариства українських поступовців, яка вже у вересні 1914 р. ухвалила постанову про нейтралітет українців у війні. Зрозуміло, що така позиція української інтелігенції не могла не викликати гніву царської адміністрації. Але поразки російської армії в 1915 р. та очевидна неспроможність державної бюрократії впоратись з завданнями, особливо гуманітарного характеру, в умовах воєнного часу сприяли пом'якшенню позиції урядових кіл щодо української громадськості. Представникам останньої надали можливість створити влітку 1915 р. у Києві Товариство допомоги населенню півдня Росії, потерпілому внаслідок воєнних дій з широкими повноваженнями. Його гуманітарні акції та принципова позиція ТУП у від початку війни сприяли підвищенню авторитету українського громадсько-культурного руху й згуртуванню людей, відданих українській ідеї.

В умовах тривалої і загалом безперспективної війни, що виснажувала людські та економічні ресурси держави, в Росії протягом 1915 — 1916 рр. загострилася загальна криза. На її тлі самодержавство ще більше дискредитувало себе в очах громадськості корупцією, непридатністю уряду до чітких, раціональних і рішучих дій та одіозним зв'язком найяснішої родини з Распутіним, убивство якого у грудні 1916 р. вже не могло врятувати імперію від краху.

Взимку 1916 — 1917 рр. у промислових містах, особливо в Петрограді, значно посилювався страйковий рух, спричинюваний за-

гальною втомою від війни, падінням життєвого рівня народу, зневірою в здатність царя і його уряду подолати загальну кризу.

17 лютого (2 березня н.ст.) 1917 р. розпочався страйк на Путилівському заводі, який, зливаючись з загальним протестом проти війни, дорожнечі та перебоїв у постачанні столиці хлібом, викликав ланцюгову реакцію непокори владі. Через тиждень, у Міжнародний жіночий день, у місті страйкувало вже 128 тис.робітників, а вулиці були заповнені колонами демонстрантів. Стихійне поширення акцій протесту випереджало всі намагання як влади, так і різних політичних сил взяти вибух народного протесту під контроль. 24 лютого (9 березня) на робочі місця не вийшло вже 214 тис.людей, а наступного дня економічне життя столиці було остаточно паралізовано.

За наказом царя, який тоді перебував у Станці у Могильові, командуючий округом генерал С.Хабілов спробував зостосувати силу, але перші ж криваві сутички довели ненадійність військ і 27 лютого (12 березня) загальний політичний страйк переріс у збройне повстання: війська масово почали переходити на бік демонстрантів і наступного дня під революційними гаслами стояло вже 127 тис.воєнків. Під контролем повстанців у Петрограді опинились останні bastiони царату — Зимовий палац, Адміралтейство та Петропавлівська фортеця.

В ніч на 28 лютого 1917 р. сформовано як інституціональні органи, що претендували на владні функції, Тимчасовий комітет Державної думи та Петроградську Раду робітничих та солдатських депутатів. До Ставки було відправлено делегацію від Тимчасового Комітету, якій вдалося переконати царя зректися влади на користь брата Михайла 2(15) березня, але наступного дня від престолу відмовився і він. У ці ж дні за домовленістю з Петроградською радою депутатів, у якій переважали соціалісти поміркованої позиції, на базі Тимчасового комітету утворено Тимчасовий уряд на чолі з князем Г.Львовим. Свою програму, спрямовану на демократизацію суспільно-політичного життя, та повідомлення про скликання Установчих зборів Тимчасовий уряд оголосив у декларації, надрукованій 3(16) березня.

Звістка про Лютневу революцію в Петрограді дійшла до Києва 1(13) березня, а наступного дня про повалення монархії та встановлення нової, демократичної влади тут було проголошено офіційно. Відразу помірковано-демократичні кола переважно кадетської орієнтації утворюють у Києві Громадянський комітет, перетворений невдовзі на Раду об'єднаних громадських організацій. Поряд з цим протягом наступних днів у найбільших містах України — Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі — утворюються ради робітничих депутатів, провідну роль в яких відігравали представники переважно загальноросійських соціалістичних партій.

Водночас відбувається і об'єднання власне національних українських сил. У Києві на основі Товариства українських поступовців та інших легальних за часів царату організацій національного забарвлення 4(17) березня організується Українська

Центральна Рада, яка передусім висуває вимогу української мови в школах та урядових установах у межах українських губерній. Її головою обирається М.Грушевський, заступником голови — В.Науменко, товаришами голови — Д.Антонович і Д.Дорошенко. Поряд з цим у багатьох містах, передусім у Києві, утворюються легальні українські соціалістичні партії: Українська соціал-демократична робітничка партія (В.Винниченко, Д.Антонович, М.Порш, С.Петлюра), Українська партія соціалістів-революціонерів (М.Ковалевський, Л.Ковалів, П.Христюк, О.Севрюк), Українська партія соціалістів-самостійників (П.Макаренко, І.Луценко, М.Андрієвський). Розпочинається робота по оновленню колишньої Української радикально-демократичної партії (Д.Дорошенко, С.Єфремов, А.Ніковський), перейменованої невдовзі в Українську партію соціалістів-федералістів.

Представники українських соціалістів від самого початку відігравали найактивнішу роль у створенні та перших кроках діяльності Центральної Ради, причому після формування в її партіях власних структур цей вплив ще посилювався. Але особливої конфронтації між різними течіями демократичних сил ще не відчувалося і на грандіозній маніфестації 18 березня (1 квітня), що відбулася в Києві (саме тоді було знесено пам'ятник П.Столипіну), її учасники йшли з гаслами демократії та автономії України як під жовто-блакитними, так і під червоними прапорами. Водночас по всій Україні відбувалося згуртування національних, головним чином національно-соціалістичних сил, які обирали делегатів на всеукраїнський конгрес.

6 — 8 (19 — 21) квітня 1918 р. у Києві відбувся Український національний конгрес, оцінений як триумф української національної ідеї та особисто М.Грушевського, котрого обрали почесним головою. Конгрес рішуче висловився за надання Україні автономного статусу в межах Російської федеративної республіки, проголосив Центральну Раду всеукраїнською крайовою радою і провів її перевибори. Головою Центральної Ради залишився М.Грушевський, а його заступниками стали В.Винниченко та С.Єфремов.

Центральна Рада та ідейно-політична орієнтація її партій

Навесні та влітку 1917 р. на Україні активно діяли, борючись між собою за впливи, три різні політичні сили: представники російськомовної інтелігенції, прихильні до політики Тимчасового Уряду і зв'язані з помірковано-демократичними загальноросійськими партіями; Центральна Рада, що постійно поповнювалась членами українських соціалістичних партій, внаслідок чого її засновники, колишні члени Товариства українських поступовців, поволі втрачали провідні позиції; Ради робітничих депутатів, де повністю домінували представники загальноросійських соціаліс-

тичних партій, серед яких вирішальну роль поступово почали відігравати більшовики.

Соціальна база першої з трьох названих політичних сил була порівняно вузькою і протягом 1917 р., в міру невпинного погіршення умов життя та розчарування широких верств населення в діяльності Тимчасового Уряду, навіть зменшувалась. База загальноросійських соціалістичних партій, за винятком окремих промислових центрів (Донбас, губернські міста з розвинутою індустрією), не була широкою і складалася переважно з російськомовного робітництва та певної частини радикальної інтелігентської молоді. Обидві ці сили були зорієнтовані на загальноросійську боротьбу за владу, і конфронтація між ними неухильно зростала. Вони намагалися поширити свій вплив на фронтові частини, але при цьому сильну конкуренцію їм становили українські національно-соціалістичні сили, що з квітня домінували в Центральній Раді.

Гасла, висунуті українськими національно-соціалістичними силами, знаходили відгук у переважній більшості населення України. Їхні соціально-економічні вимоги зводилися головним чином до перерозподілу поміщицької землі за умови її безплатного відчуження у колишніх власників, і це, зрозуміло, схвально сприймалось як біднотою й середньозаможними селянами, так і демократичними верствами українських міст, як правило за своїм походженням безпосередньо пов'язаними з тим самим селом. Політичні гасла проголошували автономній устрій України, її право розпоряджатись своїми ресурсами на власний розсуд і жити за своїми законами, водночас не розриваючи взаємовигідних зв'язків (у межах федерації) з іншими частинами Росії. Звичайно ж і це схвально сприймалось абсолютною більшістю населення. Нарешті, заклики до відновлення національних традицій у культурі, пошанування рідної історії, вільного розвитку мови та літератури також мали повну підтримку найрізноманітніших верств населення.

Зазначені вище вимоги принципово не суперечили задекларованим цілям загальноросійських політичних блоків і були зорієнтовані на комплексне вирішення актуальних соціально-економічних, адміністративно-політичних та культурно-освітніх проблем з урахуванням регіональних інтересів. Це, безумовно, сприяло посиленню впливу націонал-соціалістів у найширших верствах населення українських губерній, а також у більшості солдатів і молодших офіцерів, набраних на Україні і розміщених переважно і досить компактно на Південно-Західному фронті між Прип'яттю та Прутом (VII, VIII, IX та XI армії). Серед них протягом весни — літа 1917 р. зміцнювався вплив представників українських соціалістичних партій, що діяли від імені Центральної Ради. Їх вимоги підтримали обидва Українських військових з'їзди, що відбувалися в травні та червні 1917 р. під головуванням С.Петлюри. Так само за них висловився і I Всеукраїнський з'їзд селян, на який з'їхались представники 9 українських губерній.

Широка народна підтримка вимог Центральної Ради, відверте співчуття її гаслам з боку українців-військових сприяли тому, що в травні 1917 р. вона порушила перед Тимчасовим Урядом питання про автономію України, підтримане II Всеукраїнським військовим з'їздом, але засуджене Київською радою робітничих депутатів на тій підставі, що, мовляв, проголошення автономії завдає шкоди справі загальноросійської революції. Однак Тимчасовий Уряд відхилив вимоги щодо автономії, посилаючись на те, що, по-перше, Центральну Раду не обрано всім населенням краю, а тому вона не має права виступати від його імені, а, по-друге, питання про адміністративний устрій майбутньої Російської федеративної республіки уповноважені вирішувати лише Установчі збори, які мають бути скликані наприкінці року.

Реакцією на це було прийняття Центральною Радою 10(23) червня 1917 р. I Універсалу, яким проголошувалася автономія України. Через п'ять днів було обрано Генеральний Секретаріат зі статусом крайового уряду на чолі з В.Винниченком, генеральним секретарем з військових питань став С.Петлюра. Соціал-демократи та найближчі до них соціалісти-революціонери брали гору в українському русі, в той час як переважна частина поміркованих інтелігентів — фундаторів Центральної Ради, таких як В.Ніковський, Д.Дорошенко та С.Єфремов, дедалі втрачала вплив і відходила від активної діяльності, не маючи змоги конкурувати з більш молодими радикалами. Але М.Грушевський залишався центральною фігурою Центральної Ради, своєрідним патріархом загальнонаціонального руху.

Проголошення автономії та формування українського уряду надзвичайно стурбувало владні структури Петрограда. 28 червня (11 липня) до Києва прибула делегація Тимчасового уряду у складі О.Керенського, М.Терещенка й І.Церетелі, котра під час переговорів принципово визнала автономні права України, які в деталях ще передбачалось погодити. Відгуком на це було проголошення 3(16) липня II Універсалу, в якому зазначалось, що Україна, ставши автономною, не має наміру відокремлюватись від Росії. Крім того, Центральна Рада погодилась поповнити свій склад на 30% представниками громадських організацій неукраїнського населення, завдяки чому мала стати справжнім, хоч і тимчасовим, до скликання Союму, парламентом автономної країни, в якому репрезентуватимуться всі її національно-політичні сили.

Саме в ці дні наступ російської армії у Прикарпатті закінчився повною поразкою. Німецькі та австро-угорські війська під Тернополем прорвали фронт, і під їх тиском почалася панічна втеча російських частин, що тривала до 15(28) липня, доки фронту не пощастило стабілізуватись по лінії Броди — Збараж — р.Збруч. Вище військове командування не без підстав вважало однією з основних причин поразки падіння дисципліни, пов'язане з посиленням впливу комітетів рад солдатських депутатів, діяльність яких фактично санкціонувалася політикою Тимчасового Уряду.

В країні поглиблювався економічний та політичний хаос, військові частини ставали ненадійними, проти О.Керенського зростає опозиція не тільки "зліва", а й "справа", проявом якої став, зокрема, виступ генерала Л.Корнілова. Цей заколот, як і заходи, негайно вжиті місцевими радами до запобігання наступним діям "контрреволюції", призвели до остаточного руйнування вертикальних структур загальнодержавної влади й управління. З цього часу Центральна Рада могла вже не зважати на знесилений Тимчасовий Уряд, хоч Генеральний секретаріат 24 вересня (7 жовтня) 1917 р. офіційно і прийняв від нього владу як крайовий орган. Центральну Раду як верховну владу на Україні визнали і військові представники Антанти. Так, французький генерал Тибуї розпочав з С.Петлюрою переговори щодо організації власної української армії.

У вересні 1917 р. у Києві з ініціативи Центральної Ради під головуванням М.Грушевського проведено грандіозну політичну акцію: з'їзд представників національностей колишньої Російської імперії. На ньому було репрезентовано громадські організації естонців, латишів, литовців, білорусів, молдаван, татар, донських козаків, грузинів, бурятів, євреїв тощо. Всі, за винятком литовців, висловилися за федеративний устрій майбутньої демократичної Російської федерації. Цим реально закладалися підвалини перебудови колишньої імперії на автономно-федеративних засадах. Але події розгорталися так швидко, що цим планам не судилося збутись.

Зупинимось докладніше на ідейно-політичній спрямованості сил, які відігравали провідну роль у Центральній Раді. Соціалістичне спрямування більшості українських партій, утворених на початку 1917 р., і, особливо, двох найчисельніших та найвпливовіших — Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) доводить аналіз їхніх програмних документів та універсалів Центральної Ради, в якій представники обох цих партій займали провідні посади.

Українські соціал-демократи стояли виключно на марксистських засадах, наполягаючи на скасуванні приватної власності на засоби виробництва революційними методами. "Тільки перетворення приватної власності на землю, рудники, сирові матеріали, машини та ін. на власність громадську і перетворення товарної продукції на соціалістичну стає джерелом найвищого добробуту і цілковитого гармонійного розвитку", — зазначалось в їхній програмі. І далі: "Цей громадський переворот — революція — означає визволення не тільки пролетаріату, але і всієї людськості... Але ця революція може бути ділом тільки робітничого класу, бо всі інші класи... стоять на ґрунті приватної власності" [4, с.8].

Такої ж думки дотримувались і українські соціалісти-революціонери, які восени 1917 р. становили на Україні найчисельнішу партію, до якої в решті-решт присєднався і голова Центральної Ради М.Грушевський. Члени цієї партії називали себе "складовою частиною армії міжнародного революційного соціалізму" і

магістральним своїм завданням вважали “перебудову сучасного капіталістичного ладу на лад соціалістичний”, підвалиною якого має бути “скасування приватної власності на сили природи і на засоби (знаряддя) виробництва” [4,с.15]. Особливо підкреслюючи при цьому, що “право приватної власності на землю касується назавжди і земля виключається з товарообміну” [4,с.21]. Засобом реалізації цих намірів проголошувалася революційна боротьба, в якій партія виступатиме як “революційна організована меншість”, що прагне до “диктатури революційної демократії..., яка б дала змогу побороти всякі протилежні заходи буржуазії” [4,с.16-17].

Більш помірковані, але також соціалістичні гасла знаходимо й у програмі Української партії соціалістів-федералістів, до керівництва якої належали, приміром, Д.Дорошенко та С.Єфремов. У ній зазначається, що “право приватної власності на землю має бути скасованим” і вимагається, “щоб була заведена крайова монополізація в справах господарських і торговельних та перехід на власність краю, округу чи громад усяких підприємств”. На думку членів цієї партії, як і інших соціалістів, “гуртове господарювання повинно бути ідеалом земельної реформи”, тоді як землі “мають перейти до органів місцевого самоврядування” [4,с.35-36].

“Соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи” та “знищити сучасний капіталістичний устрій”, визнавала й Українська партія соціалістів-самостійників, на яку в грудні 1917 р. перетворилась Народна партія М.Міхновського внаслідок об’єднання з іншими групами, що дотримувались ідеології “національного соціалізму”. Одним з основних її завдань було “націоналізувати землю — значить зробити її власністю тієї нації чи народу, що цю землю оселяє; тільки власністю не окремих одиниць, а власністю усієї нації...”. “Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного устрою і соціалістичного оброблення землі — це наш ідеал і наше конечне завдання” [4,с.59].

Панування соціалістичних партій у Центральній Раді відбилась у змісті її “Універсалів”. Вже в першому з них, складеному на початку червня 1917 р., декларувалося, “щоб після того, як буде одібрано... поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі..., право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належить тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)” [41,с.5]. Ще чіткіше соціалістична спрямованість Центральної Ради позначилася на III Універсалі, виданому в листопаді 1917 р. “Віднині, — зазначалося в ньому, — на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується”, і землі ті проголошуються “власністю усього трудового народу” [41,с.10]. Висловлювався намір “встановити державну контролю” над промисловістю. Цей курс конкретизувався в IV Універсалі, прийнятому за кілька днів до захоплення Києва Червоною армією.

Як пише один з провідних політичних діячів України того часу В.Винниченко, "переважна більшість Ц.Ради дивилась на революцію як на соціалістичну й розвиток її вбачала тільки в цьому напрямі. І не тільки вбачала, але й хотіла того" [42,с.32]. Навіть ще в квітні 1918 р., після трьох тижнів більшовицького панування в Києві (в лютому 1918 р.), означеного розстрілами і катуваннями, соціалізм як ідеал ще повністю зберігав своє значення для такого ліберала, як М.Грушевський. Базою Української держави він вважає об'єднання "правдиво демократичних, а передусім соціалістичних елементів України", тоді як метою висуває "можливе наближення до соціалістичного ладу" [43,с.53;45].

Зрозуміло, що не всі політичні сили України того часу проголошували соціалістичні гасла, але як у свідомості демократичної інтелігенції, так і у створеному нею загальноукраїнському представницькому органі — Центральній Раді — повністю панувала саме соціалістична орієнтація. Отже, українська демократія мало чим відрізнялась від загальноросійської, яка протягом однієї доби після розігнання більшовиками Установчих зборів встигла прийняти Закон про землю, запропонований фракцією соціалістів-революціонерів. У першому його пункті проголошувалося: "Право власності на землю в межах Російської республіки віднині та назавжди скасовується" [44,с.96].

На тлі такого соціалістичного радикалізму вражає обережність майже всіх українських партій, за винятком хіба що соціалістів-самостійників та їх попередниці Української народної партії, в питанні здобуття державної незалежності. Ідеї майбутнього федеративного устрою Російської республіки, до складу якої з правами широкої автономії мала входити й Україна, дотримувались не тільки помірковані ліберали, київські професори з Української федеративно-демократичної партії, а й переважна більшість українських соціал-демократів, та українські соціалісти-революціонери, чия партія вважала за необхідне "вимагати перебудови Російської держави на федерацію рівноправних, національно-територіальних республік" [4,с.18]. Подібних поглядів дотримувались і українські соціалісти-федералісти, для яких в ідеалі Україна мала існувати як "автономний штат держави Російської" з власним законодавством та органами влади [4,с.33].

Протягом всього 1917 р. ідея повної державної самостійності України не переважала не тільки в свідомості широких верств населення українського народу, а й в самій Центральній Раді. Це виразно засвідчують гасла демонстрацій та резолюції численних з'їздів. М.Грушевський у своїх публіцистичних статтях наголошував на тому, що "українці не мають наміру відривати Україну від Росії, а хочуть тільки, щоб вона ні в чим не обмежувала їх свободи і самостійного національного життя" [45,с.48]. Як зазначає Н.Полонська-Василенко, у перші місяці після Лютневої революції прагнення українських діячів усіх партій обмежувалося автономією України у Федеративній Російській державі. Про самостійність, про творення незалежної держави мріяли лише одиниці [2,с.462].

Тому не дивно, що в перших трьох Універсалах Центральної Ради про незалежність не йшлося. Більш того, в першому з них наголошувалося: "Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай наред українській на своїй землі має сам порядкувати своїм життям" [41,с.5]. Так само і в II Універсалі підкреслювалося: "Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії" [41,с.8]. Навіть у III Універсалі, прийнятому вже після жовтня 1917 р., в якому проголошувалося створення Української Народної Республіки, остання усвідомлювалася саме "в федеративній Росії" [41,с.12].

Більш того, ще на початку січня 1918 р., коли більшовицькі загони вже просувалися Слобожанщиною та Лівобережжям до Києва, на вимогу солдатської маси щодо необхідності проголошення незалежності воєнний міністр М.Порш відповідав, що ще не час іти на цей крок [46,с.23]. Врешті-решт на нього зважились. Але не слід забувати, що проголошення IV Універсалом України "самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу" [4,с.14] значною мірою відбулося під впливом зовнішніх сил та обставин, а саме мирних переговорів у Бресті з австро-угорською та німецькою делегаціями [1,с.296-300]. Мотиви центральних держав цілком зрозумілі: мирний договір з Україною як з повноцінною державою можна було підписати тільки за умови, коли вона проголосить себе незалежною. Але і V Універсал остаточно не вирішував це питання, оскільки, як зазначалося в ньому, лише загальноукраїнські Установчі Збори, "сеї найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'язь з народними республіками колишньої російської імперії" [41,с.16].

Отже, українські партії, що складали основу Центральної Ради, відверто декларували радикально-соціалістичні плани перебудови суспільного життя, але були надто обережними як щодо висунування гасла незалежності України, так і щодо проголошення її, навіть, коли після більшовицького перевороту законного уряду в Російській державі вже не було і Україна стала незалежною "де-факто".

Окремою темою є ставлення українських партій, що утворювали Центральну Раду, до національного та мовного питань. Спостерігалось певне протиріччя між тим, що проголошували представники української духовної еліти з високих трибун, та нетактовними закликами і необачними діями окремих провідників політики українського уряду на місцях.

В офіційних документах, програмах майже всіх партій та Універсалах культурно-національно-мовні проблеми тлумачились надзвичайно коректно. Так, програма УСДРП передбачала для майбутньої України "права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення..., знищення усяких привілеїв класів, верств (со-словій), походження, статі, релігії і націй..., рівноправність всіх мов у школах, судах, крайових, громадських і державних інституціях" [4,с.9]. Партія українських соціалістів-революціонерів наголошувала на тому, що вона "свідомо стоїть в обороні

національних цінностей усіх народів", дотримується принципу "рівності всіх націй" і визнає право "кожної нації на самовизначення", що мало бути забезпечене системою національно-персональної автономії [4,с.17-18]. Аналогічні погляди висловлювали і представники партії соціалістів-федералістів та федералістів-демократів.

Такі принципи повністю знайшли відображення і в Універсалах. Так, до речі, в третьому з них підкреслювалося, що "український народ... буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщасмо: що народам великоруському, сирейському, польському й іншим на Україні признасмо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи врядування в справах їх національного життя" [41,с.12].

Водночас, як бачимо з публіцистики М.Грушевського 1917 р., дещо в цій справі вже починало бентежити провідних діячів Центральної Ради: "Будемо рішуче поборювати всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися серед нашого громадянства"; "Оборонці української національності не будуть націоналістами"; "Всякі прояви українського шовінізму... недопустимі зовсім, їх треба попросту признати національним злочином і виступати проти них з усією рішучістю" [45,с.106]. Навряд чи варто було б так рішуче застерігати від проявів націоналізму, якби останні взагалі на той час не мали місця. Але вони, на жаль, траплялися вже навесні 1917 р., коли М.Грушевський писав: "З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи це за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних місцях такі слова, що Україна тільки для українців, а "кацапам" звідти треба збиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого. Сї розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних до українства людей" [45,с.105-106].

Прямим доповненням до цих слів є спогад Н.Махна про те, як на початку липня 1917 р. один з агітаторів від українських соціалістів-революціонерів на мітингу в Гуляй-Полі, закликаючи до підтримки Центральної Ради як "свого" народного уряду, виголосив у кінці промови: "Геть кацапів з нашої землі! — Смерть цим злобителям нашої рідної мови!" [47,с.47]. Зрозуміло, що селяни не тільки обурились цими гаслами, а й склали на їх підставі відповідні враження щодо національної політики нової української влади. Безумовно, це був далеко не поодинокий випадок дискредитації курсу Центральної Ради її неосвіченими і недалекочерпними прихильниками.

І все ж до кінця 1917 р. Українська Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат провели чималу роботу на широкому терені українського соціально-політичного життя. Проголошені ідеї автономії та відродження національної культури відіграли найістотнішу роль в консолідації українського суспільства та поглибленні його самосвідомості. Але обрання соціалістичного курсу, що містив ідею скасування приватної власності, і значною мірою нехтування наяв-

ними політичними і військовими інституціями за умов відсутності у багатьох діячів потрібних для справжнього державотворення практичних знань та досвіду, так само як і їх нерозважлива політика щодо власницьких, переважно російськомовних кіл, в подальшому розвитку подій виявили всі свої негативні наслідки.

Українська Народна Республіка

Прихід до влади в Петрограді Тимчасового Уряду на початку березня 1917 р. не змінив становища в країні на краще. Хвиля ейфорії, викликана демократизацією всіх сфер громадсько-політичного життя (що само по собі досить небезпечно за умов виснажливої війни), швидко сплинула, висвітливши невтримне падіння виробництва, розвал транспортної системи та, як наслідок, дефіцит товарів масового споживання, зростання цін та масове зубожіння. Все це вело до загострення суперечок і радикалізації настроїв у великих містах, особливо в робітничому середовищі, чим вміло користувалися більшовики. Незадоволеними залишались і широкі солдатські та матроські маси, що не бачили перспектив закінченн набридлої і не популярної в народі війни, яку Тимчасовий Уряд передбачав вести "до переможного кінця". З недовірою до нової влади почало ставитись і селянство, яке змушене було чекати вирішення аграрного питання майбутніми Установчими зборами. Водночас ліберали і помірковані представники соціалістичних партій, які склали Тимчасовий Уряд, не мали підтримки серед владних, у тому числі військових структур, а також у колах підприємців та промисловців. Спиратися вони могли виключно на ліберально-демократичну інтелігенцію, до того ж лише російську, оскільки в національних регіонах (Україна, Прибалтика, Білорусь, Закавказзя) національні громадсько-політичні діячі одностайно обирали курс на автономне існування.

Внаслідок цього вже влітку 1917 р. Тимчасовий Уряд опинився "між молотом і ковадлом". Зліва йому загрожували більшовики. Їхня популістська агітація, спекуляція на об'єктивних труднощах воєнного часу та гнучка політика, що використовувала прорахунки владних структур, сприяли зміцненню їх позицій у робітничих і солдатських радах. Прагнучи підвищити свою популярність, Тимчасовий Уряд за домовленістю з союзниками в червні прийняв рішення про наступ на кількох напрямках, який спочатку мав успіх на Південно-Західному фронті — у Галичині, але в першій половині липня закінчився певним провалом і втратами понад 150 тис. чоловік. Скориставшись масовим незадоволенням солдатів Петроградського гарнізону, які боялися відправки на фронт саме під час початку загального наступу, більшовики взяли активну участь у масових виступах проти влади, які поставили столицю на межу суцільної анархії. Та уряд знайшов сили для рішучих дій і 4 — 6 (17 — 19) липня порядок було відновлено. Внаслідок цих подій

вибухнула й урядова криза: прем'єр-міністр Г.Львов подав у відставку і його посаду 8(21) липня обійняв О.Керенський.

Тимчасове придушення виступів ліво-радикальних сил та утворення нового коаліційного уряду на чолі з О.Керенським на тлі поразки й відступу на Південно-Західному фронті, посилення незадоволення мас та падіння дисципліни у військах не могло стабілізувати ситуацію в країні. Праві кола, зневірившись у дієздатності міністрів Тимчасового Уряду, розпочали консолідацію своїх сил. 12(25) серпня скликано Державну нараду, яка, однак, не дала якихось практичних наслідків. Невдовзі призначений головнокомандуючим генерал Л.Корнілов 25 серпня (7 вересня) вчинив заколот, не подбавши, однак, про його політичне забезпечення. Перед загрозою встановлення відвертої військової диктатури в Тимчасовому Уряді фактично відбувся розкол, його ліве крило на чолі з О.Керенським зважилося протистояти путчистам, пішовши на тимчасове зближення з радами, в яких вже брали гору більшовицькі елементи. Завдяки передусім їх енергії і рішучості корніловський виступ було придушено, а самого генерала та його найближчих сподвижників (А.Денікіна, О.Лукомського та ін.) заарештовано. Реакцією на цей невдалий виступ правих сил стала повсюдна радикалізація настроїв у суспільстві, дискредитація владних структур та зміцнення позицій рад.

Російська держава скочувалася в безодню анархії, дисципліна в армії падала катастрофічно, офіцери фактично опинилися під контролем популістські настроєних комісарів солдатських депутатів, орієнтованих на ту чи іншу соціалістичну партію. Постачання великих промислових міст, зокрема Петрограда й Москви, погіршувалося, виробництво падало, а страйковий рух міцнів. У країні посилювалася інфляція. Так, якщо від початку війни до лютого 1917 р. в обіг було випущено 8,2 млрд.крб., то за наступні 8 місяців — 9,5. Валова національна продукція промисловості в 1917 р. порівняно з 1916 р. скоротилася на 36,4%. З березня по жовтень 1917 р. у країні зупинилось близько 800 підприємств (восени 1917 р. у провідних промислових регіонах — на Уралі та Донбасі не працювали 50% усіх підприємств). Державний борг Росії на жовтень 1917 р. зріс до 50 млрд.крб. У 1917 р. випуск паперових грошей на 65,5% покривав бюджетні витрати, що неминуче вело до фінансового банкрутства країни.

Після придушення корніловського путчу Тимчасовий Уряд фактично втратив контроль над ситуацією в регіонах. Невирішеність аграрної проблеми зумовлювала селянські заворушення, яких у серпні — жовтні 1917 р. зареєстровано близько двох тисяч. Через недієздатність урядових структур на місцях дедалі більшу роль починають відігравати національні об'єднання, такі як Українська Центральна Рада, Білоруська Рада, національні ради в Прибалтиці та Закавказзі, "Шур-і-Іслам" у Туркестані тощо. За цих умов хитка влада Тимчасового Уряду в Україні навіть не скасовувалася, а сама собою поступово відмирала. Разом з тим діяли українського Генерального Секретаріату на чолі з В.Винниченком,

у переважній більшості люди соціалістичних поглядів, без досвіду практичної організаційної роботи, ефективно діючу адміністрацію створити були неспроможні, до того ж радикальними закликами відштовхували від себе і від української справи загалом помірковані центристські та консервативні елементи.

Саме в цей час, 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. у Києві одержують повідомлення про захоплення у Петрограді влади більшовиками. Жодних підстав визнавати диктатуру партії В.Леніна у провладу Центральної Ради не було. З цього дня Україна стала фактично незалежною, однак ще зовсім незорганізованою державою, в різних частинах якої розгорнулася боротьба за владу між тими трьома силами, що сконсолідувалися ще навесні і були орієнтовані відповідно на Тимчасовий Уряд та Установчі збори, Українську Центральну Раду і збільшовичені Ради робітничих і солдатських депутатів.

У Києві боротьба між вірними Тимчасовому Уряду нечисленними збройними силами Штабу військового округу (головним чином учнями юнкерських училищ) та більшовицькими військовими формуваннями розгорнулася 29 — 31 жовтня (11 — 13 листопада). В ці дні Центральна Рада дотримувала сприятливого для більшовиків нейтралітету, але водночас поступово брала Київ під свій повний контроль, внаслідок чого на 1 (14) листопада влада в місті була повністю в руках її Генерального Секретаріату.

Наслідком цих бурхливих подій, а також почасти реакцією на перші декрети більшовицького уряду в Петрограді, зокрема на "Декрет про землю", згідно з яким проголошувалась соціалізація землі та її безплатне передання селянам, тобто реалізовувалась есерівська аграрна програма, було прийняття Центральною Радою 7 (20) листопада III Універсалу. Основним у ньому було проголошення Української Народної Республіки (УНР) у межах Київщини, Поділля, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини і Таврії (без Криму) та скасування приватної власності на землю і її соціалізація (остаточно аграрне питання мали вирішити майбутні Українські установчі збори). Останнім рішенням Центральна Рада підбурила проти себе всі власницькі елементи, не задовольнивши проте й радикально-соціалістичні кола, переважна частина яких, хоча й вагаючись, почала схилитися у бік більшовиків.

Встановлення Центральною Радою своєї влади в Києві та її підтримка в переважній більшості інших міст України самі по собі ще зовсім не гарантували безпеку народженої УНР. Майбутнє України вирішувалося в розташованих на її території військових частинах, особливо фронтових. Боротьба за вплив на солдатські маси розгорнулася між більшовицькими агітаторами та посланцями від українських соціалістичних партій. Українські діячі наголошували на необхідності утворення національних військових частин шляхом "українізації" окремих дивізій за рахунок їх комплектування етнічними українцями. Ця ідея ще влітку 1917 р. була сприйнята командуючим 34-го армійського корпусу, нащадком старовинного

гетьманського роду генералом П.Скоропадським і підтримана головнокомандуючим військами Західного фронту Л.Корніловим. Оглядаючи військові частини в другій половині липня, він помітив, що в тих, де переважали українці, дисципліна і боєздатність були вищими, і дав санкцію на формування Українського корпусу на базі 34-го, доручивши цю справу його командирові.

На кінець серпня українізацію 34-го корпусу в цілому було завершено. І дуже своєчасно, оскільки після придушення корнілівського заколоту в штабах фронту й армії та більшості корпусів командування було скинуто і справами фактично почали заправляти радикалізовані висуванці з солдатських рад, орієнтованих на більшовиків або лівих есерів чи анархістів. Це неухильно вело до розкладу і збільшовичення переважної більшості військових частин протягом осені 1917 р. На цьому тлі стан справ в I Українському корпусі генерала П.Скоропадського вигідно відрізнявся від того, що спостерігалось в інших армійських формуваннях. Тут утримувалася міцна дисципліна, яку не спроможні були розхитати навіть солдатські мітинги і з'їзди, якими були насичені фронтові будні останніх тижнів існування Тимчасового Уряду.

Діяльність П.Скоропадського, спрямована на організацію збройних сил України, та й сама його мужня постать, овіяна до того ж ореолом славетного гетьманського роду, знаходили відгук у різних верствах українського народу, зокрема серед свідомого селянства, яке перед лицем анархії й безладдя почало самоорганізовуватися в загони "вільного козацтва". У старовинній гетьманській столиці Чигирині 6(19) жовтня П.Скоропадський одногolosно обирається отаманом усього вільного козацтва, осередки якого на той час вже існували в багатьох місцях Київщини, Катеринославщини, Поділля, Полтавщини та Чернігівщині.

Суцільний революційний хаос дедалі сильніше охоплював країну, виснажену війною та збиту з пантелику радикально-соціалістичною агітацією. Захоплення влади більшовиками в Петрограді й Москві, бої в Києві призвели до остаточного краху системи військової організації на фронтах. Так, збільшовичений 2-й Гвардійський корпус на чолі з комісаром Є.Бош самовільно залишає фронт і грабуючи гуральні, цукроварні та поміщицькі маєтки, прямує до Києва, щоб скинути Центральну Раду і встановити владу більшовиків.

Усвідомлюючи масштаб загрози, яка нависла над древнім містом та ще молодою українською державністю, П.Скоропадський приймає рішення запобігти цьому і на початку листопада, десь за день до проголошення III Універсалом Української Народної Республіки організовує блискавичну операцію по обеззброєнню з подальшим висланням за межі України збільшовичених частин. Загрозу встановлення більшовицької диктатури в Києві було відвернуто.

На жаль, дії П.Скоропадського не тільки не знайшли належної оцінки та підтримки з боку уряду Центральної Ради, а навіть викликали побоювання, що, спираючись на свій корпус, енергійний

генерал зможе захопити владу. “Ці опасіння, — свідчить Д.Дорошенко, — я особисто чув в Києві від самих генеральних секретарів. І ось були спрямовані всі зусилля, щоб розкласти і знищити цей корпус” [46,с.90]. До нього було направлено спеціальних агітаторів, але незважаючи на численні прохання командира корпусу, не надсилалися теплий одяг та взуття. Люди, які більше місяця жили в холодних вагонах, почали хвилюватися. Цілою низкою спрямованих заходів військовий комісар М.Порш домігся виходу П.Скоропадського у відставку. І чудова бойова частина, виключно українська за національним складом, швидко розклалася і вже на початку 1918 р. припинила існування. Це відбулося саме тоді, коли гід Харкова В.Антонов-Овсієнко розпочав загальний наступ більшовицьких військ до Дніпра.

Однак опозиція уряду і заходам Центральної Ради посилювалась також з боку право-центристських власницьких кіл України. Декларування соціалізації землі викликало обурення в середовищі землевласників; зокрема, польські організації, в яких вели перед пани з Правобережжя, заявили про своє невизнання III Універсалу. Так само і представники банків, цукроварень, члени союзу землевласників заявили протест проти скасування приватної власності на землю та загрози поширити це на інші форми власності. Стурбований Генеральний Секретаріат давав пояснення, що відміна прав приватної власності на землю є лише побажанням, а саме питання мають вирішити Українські установчі збори. Проте така невпевненість курсу уряду аж ніяк не могла задовольнити ні поміщицько-землевласницькі кола, ні широкі верстви селян та робітників.

Водночас не спрогнозувавши всіх наслідків спроби прискореної українізації, окремі радикали відразу після проголошення УНР перейшли в цьому питанні до рішучих заходів, нехтуючи, на жаль, більш актуальними й болючими проблемами, особливо справою організації оборони України від більшовиків. Так, В.Винниченко, з гірकोю визнаючи, як мало зробила Центральна Рада у справі перебудови навчання, констатував, що в системі освіти “тільки змінили мову, замінили учителів неукраїнців на українців” [42,с.113]. Не важко збагнути, як до цього мала ставитись переважна більшість населення міст України, що, за його ж словами, “давно зрусифікувалося, прийняло руську мову, руську культуру” [42,с.41]. Без сумніву, це не сприяло консолідації громадськості України і не вело до зміцнення соціальних підвалин Центральної Ради. М.Грушевський характеризував тодішні міста і містечка України як “не українські по людності” [43,с.39]. Отже, наївно було сподіватись на схильність більшості їх мешканців до справи українізації, якої так прагнули українські соціалісти.

Позицію широких ліберальних кіл неукраїнського населення, зокрема Києва, щодо українізації відбито в спогадах відомого київського юриста А.Гольденвейзера. Частина інтелігенції, причетної до школи, науки, адвокатури, була вкрай збентежена. Введення української мови в її середовищі викликало стурбованість та

протидію. Національний момент, при й без того не завжди спокійних національних взаєминах у Києві, був, на думку цього автора, "офіційно висунутий на перше місце: наслідком не могло не стати національне відокремлення, ворожість і занепад загальнолюдських благ культури" [46, с.18]. Як згадує М.Могилянський, який не тільки в цілому прихильно ставився до ідеї розбудови української державності, а й активно працював в гетьманському уряді, "в практичній сфері" поверхова українізація на швидку зводилась до боротьби з вивісками, які перефарбовувалися в жовто-блакитний колір та перекладались на українську мову, тоді як переважна більшість населення України ставилась до цього байдуже, а російськомовна демократія міст до українізації шкіл взагалі вороже [46, с.121].

Така політика при відсутності ефективних владних структур та перед лицем більшовицької агресії, наслідки якої тоді майже ніхто не усвідомлював, тільки розколювала громадськість України напередодні справжнього лиха.

Взимку 1917 — 1918 рр. національні пристрасті розпалювались все більше. За спогадами Н.Махна, сільське населення Катеринославщини "виразно вороже ставилось до політики Центральної Ради", агенти якої всіх соціалістів не українських партій звали "зрадниками неньки України" та захисниками "кацапів", яких "треба було вбивати... як губителів мови". Селяни часто-густо стягували з трибун таких промовців. У населення складалось враження (яке поділяв і сам "батько"), що "український шовінізм" фактично є "провідною ідеєю українства" [47, с.112-113]. Це, зрозуміло, зумовлювало приреченість української національної ідеї в південних та східних областях з їх строкатим національним складом.

Під час зростаючого безвладдя та анархії наприкінці 1917 р., як згадував П.Скоропадський, до національного руху прислужувались не завжди гідні елементи, тоді як "головною перешкодою до участі в державному будівництві більш культурної частини місцевого суспільства був український шовінізм, якому народні маси далеко не так співчували, як то здавалося тогочасним українським проводирям" [48, с.75]. Ще більш вражаючу картину відчуження широких народних мас від політики Центральної Ради малює В.Винниченко, згадуючи події початку 1918 р., коли, склавши з себе повноваження Генерального секретаря Секретаріату Центральної Ради, він залишив Київ. "Я під той час, — пише він, — уже не вірив в особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в його така ненависть. Особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по руськи, а тільки по українськи... З якою зневагою, люттям, з яким мстливим глуфом вони говорили про Центральну Раду, про Генеральних секретарів, про їхню політику. Але що було в цьому дійсно тяжке й страшне, то це те, що вони разом висміювали й все українське: мову, пісню, школу, газету, книжку українську" [42, с.260].

Зворотним боком захоплення широкими колами демократичної української інтелігенції соціалістичними гаслами та її ентузіазмом

прискореної і суцільної українізації було відчуження і навіть свідоме відторгнення від загальноукраїнського руху представників соціально домінуючих, безпосередньо причетних до загальноросійської культурної традиції верств українського суспільства. Серед них, особливо на Лівобережжі, були не тільки середні, а й крупні землевласники (наприклад, той же П.Скоропадський), середня та велика буржуазія (приміром, М.Терещенко), визначні представники творчої інтелігенції (В.Короленко та ін.), не кажучи вже про численних чиновників та земських діячів, учителів і лікарів, інженерів та офіцерів тощо. В переважній більшості вони, з одного боку, не сприймали соціалістичних прожектів (зокрема ідеї скасування приватної власності), а з іншого, як люди російськомовного культурного кола, не могли і не бажали "українізуватися" так, як то вважали за необхідне певні діячі Центральної Ради та, особливо, її представники на місцях. В результаті саме люди, що мали досвід практичної роботи в адмініструванні, економіці, військовій справі тощо, залишались осторонь державотворчого процесу.

Необачлива соціально-економічна політика, обіцянки радикального вирішення аграрного питання при неспроможності це практично зробити, посилення націоналістичних тенденцій у певних колах українського суспільства — все це відштовхувало від молодого і недосвідченого уряду навіть ті українські за походженням і самосвідомістю помірковані ліберально-консервативні сили, які потенційно могли б стати його союзниками, і навіть найпродуктивнішим загоном у справі розбудови української держави.

Як слушно зазначав Д.Дорошенко, відроджена національна державність України мала б спиратися на всі класи населення і залучити до справи побудови оновленого життя всі суспільні групи, всі народності краю, усіх їх зацікавити та зробити учасниками спільної роботи. Недоцільно було виключати з поняття членів української нації (як то робила національно-соціалістична інтелігенція, котра задавала тон у Центральній Раді) представників дворянського класу, зрусифікованого на лівому березі Дніпра та ополяченого на правому, і зовсім відлучати їх від участі в державному будівництві. На Україні це був єдиний культурний клас, пов'язаний корінням з цим краєм і водночас такий, що мав політичні та адміністративні навички. Але таких людей національні демократи-соціалісти відштовхували, називали "ворогами народу" і вели проти них агітацію [46,с.70].

Захоплена першими успіхами національного руху та сп'яніла від легких перемог над безсилим Тимчасовим Урядом, українська соціалістична демократія не хотіла допускати до справи державного будівництва тих, кого називала "панами" та "москалями", оскільки не хотіла ділитися з ними владою та керівним положенням [46,с.85-86]. Вона з неприхованою недовірою ставилась до всіх, хто займав більш-менш значне положення при старому режимі. Стосовно військових це засвідчує П.Скоропадський: "Круги Центральної Ради не довіряють людям з вищого командного складу

і думають спертися виключно на роботу в армії молодшого старшинства і отаманів-аматорів [48,с.48]. Наслідком такої політики була неспроможність організувати оборону України і, зокрема, Києва, від більшовицької навали в січні 1918 р.

Нерішучість Центральної Ради у вирішенні соціально-економічних питань, невизначеність у справі організації власної армії, збочення, особливо, на місцях, в національно-мовній сфері тощо не сприяли її авторитету. В цей же час більшовики посилити свою пропаганду, особливо у військових частинах та промислових районах, і на сході, в Харкові, в грудні 1917 р. прийшли до влади, проголосивши тут 13(25) грудня 1917 р. Українську Радянську Республіку в складі Радянської Росії, відразу ж заручившись її підтримкою. З північного сходу на Україну почали просуватись "червоні" збройні сили, що неминуче вело до відкритої війни.

Але уряд Центральної Ради, який з вражаючою необачністю позбувся переважної більшості вірних йому військових частин, виявився абсолютно нездатним протидіяти просуванню червоних загонів Лівобережжям протягом січня 1918 р. та організувати оборону Києва проти більшовиків, яким удалося наприкінці січня спровокувати виступ частини робітників заводу "Арсенал" у самому місті.

27 грудня (9 січня) більшовицькі війська під командуванням О.Єгорова після жорстоких боїв заволоділи Катеринославом, а наступного дня в Харкові обеззброїли два українські полки. Звідси радянські сили на чолі з М.Муравйовим рушили на Полтаву і захопили її 6(19) січня 1918 р. В цей же день червоні загони, що йшли з Брянська, заволоділи Глуховим, а частини, які просувалися з Гомеля, розпочали наступ на Бахмач і Конотоп і 14 — 15(27 — 28) січня зайняли їх. Тоді ж, після нетривалого бою з невеликим загonom, сформованим в основному з київського студентства, під Крутами, війська М.Муравйова оволоділи Ніжиним, а 22 січня (4 лютого) захопили Дарницю, де знайшли не перевезені на правий берег, до Києва, гармати та снаряди до них. Розпочалося багатотижневне бомбардування міста, яке велося не тільки з-за Дніпра, а й з району залізничного вокзалу, куди прибули більшовицькі ешелони.

В ці ж дні червоні сили на Україні розпочали бурхливу діяльність по організації своїх владних структур. Ще 13(25) грудня 1917 р. в Харкові було проголошено Українську Радянську Республіку у складі Російської Радянської Федеративної Республіки, а через два дні обрано і перший радянський уряд на Україні, від імені якого червоні частини й розпочали свій наступ на Київ. Його влада (значною мірою номінальна, у вигляді окремих збільшених рад, що захопили контроль над рядом міст і залізничних станцій і були здебільшого слабко пов'язані з харківським урядом) поширювалась не тільки на Слобожанщину, Донецький басейн та Лівобережжя, а й на деякі пункти західніше Дніпра. Так, 10(23) січня владу Центральної ради ліквідовано у Вінниці та Жмеринці, 16(29) пробільшовицькі сили перемогли в Одесі, а 23 січня (5 лю-

того) — у Миколаєві. В дні, коли більшовики розпочали обстріл Києва з важких гармат, влада Центральної Ради (вже суто фіктивна) обмежувалася лише Київською губернією та східною (не зайнятою німецько-австро-угорськими військами) частиною Волинської з Житомиром. До нього вночі 27 січня (9 лютого) 1918 р. переїхали керівництво (Мала Рада) та уряд Центральної Ради, що складався вже переважно з українських есерів. Київ уперше опинився в руках більшовиків.

Але треба віддати належне дипломатичній активності представників Центральної Ради в ці тижні встановлення влади рад над Україною. Вже 28 грудня (10 січня) українська делегація, що прибула до Брест-Литовська, заявила про бажання безпосередньо вести переговори з представниками центральних держав. Через два дні харківський уряд прийняв рішення про участь у мирних переговорах своїх представників у складі російської делегації, але делегації Німеччини та Австро-Угорщини не визнали їхніх повноважень і встановили стосунки з делегацією Центральної Ради, з якою підписали 9 лютого мирну угоду за кілька годин до того, як до Бреста надійшло повідомлення про захоплення більшовицькими військами Києва. За Брестською угодою кордон між Україною та Австро-Угорщиною відповідав старому російсько-австро-угорському кордону, територіальне розмежування з Польщею мало бути проведено пізніше, Україна зобов'язувалася постачати центральним країнам значну кількість сільськогосподарських товарів, а останні обіцяли надати їй збройну допомогу проти агресії більшовиків, і негайно почали здійснювати цю обіцянку.

Червоні загони фактично ніде й не намагалися чинити опір німецько-австро-угорським військам, поспішно залишаючи захоплені ними напередодні населені пункти. 19 лютого (тут і далі — за н.с.) німецькі війська розпочали наступ і зайняли Луцьк та Рівне, а 24 досягли Житомира, де перебував уряд Центральної Ради та її загони. 28 лютого німецькі ешелони прибули до Фастова, а австро-угорські сили увійшли до Хотина та Кам'янець-Подільського. Усвідомлюючи співвідношення сил, більшовицькі частини та український радянський уряд, який до того вже встиг перебратись з Харкова до Києва, залишили його. 2 березня до Києва повернувся уряд Центральної Ради з вірними йому частинами, а наступного дня почали прибувати ешелони з німецькими військами. 12 березня німецькі сили зайняли Чернігів, 14 — Одесу, 17 — Бахмач та Миколаїв, 20 — Херсон.

Радянські загони на Україні намагались утриматись принаймні там, де їм вдалося більш-менш міцно закріпитися напередодні німецько-австро-угорського наступу. Так, 16 лютого проголошено створення Донецько-Криворізької Республіки у складі Російської Федерації. Український радянський уряд, що на початку березня переїхав до Полтави, 7 березня звернувся до Донецько-Криворізької, Донської, Кримської та Одеської "радянських республік" із закликом об'єднати збройні сили під командуванням В. Антонова-Овсієнка, проте жодних практичних наслідків цей заклик не

мав. 25 березня німці зайняли Кременчук, 29 були в Кривому Розі та Полтаві, 2 квітня досягли Катеринослава, 8 увійшли у Харків. Наприкінці квітня німецькі війська зайняли Донбас і 7 травня Ростов-на-Дону.

Соціалістична, з майже більшовицько-лівосерівськими гаслами щодо аграрного питання, політика Центральної Ради наприкінці 1917 р. зумовила те, що Україна виявилась неспроможною захистити себе від навали з півночі. Але, як свідчить Д.Дорошенко, і після повернення Центральної Ради до Києва разом з німецькими військами, попередні помилки не було враховано. Помірковані кола сподівалися, що тепер нарешті почнеться цілеспрямоване раціональне державне будівництво. Але все пішло по-старому, хіба що уряд діяв більш упевнено [46,с.98]. За словами А.Гольденвейзера, у цей час розпочалася запекла боротьба проти всього "російського" та обов'язкове введення української мови в різних установах, зокрема в судах, працівники яких нею майже не володіли [46,с.29]. Все це, зрозуміло, не сприяло консолідації громадянського суспільства на Україні.

До того ж повернення Центральної Ради з німецько-австро-угорськими військами, які дедалі більше відчували себе справжніми господарями України, дискредитувало її в очах численних революційно-демократичних елементів, що мали суттєвий вплив на широкі верстви населення. Особливо це стосується тих м.сцевостей, де напередодні вступу іноземних військ більшовицької влади або ще не було, або її представники ще не встигли повною мірою проявити себе терором та насильствами, як це було в Києві. Армії центральних країн несли погрозу реставрації дореволюційних відносин, оскільки ж ці війська запросила Центральна Рада, то й вона почала сприйматися народом як "посібниця поміщиків і капіталістів". Саме так, згадує Н.Махно, до неї ставилось селянство Катеринославщини під час окупації України німецько-австро-угорськими військами [47].

Очищення України від більшовицьких сил було завершено. Німці виконали свою обіцянку. Але в тому, що Центральна Рада та її уряд зможуть виконати взяті на себе в Бресті зобов'язання щодо постачання Німеччині визначених обома сторонами обсягів харчових продуктів, німецьке командування з кожним днем все більше сумнівалося. Було очевидно, що ні в містах, ні в селах уряд УНР не має підтримки з боку населення і не здатний налагодити дієздатну адміністрацію. Тому командуванню військ центральних держав доводилося часто-густо самому виконувати владні обов'язки, причому так, як їх розуміли окремі офіцери. В результаті почалося відновлення поміщицького землеволодіння, що викликало селянські заворушення і — у відповідь — розправи над їх учасниками.

Як зазначав П.Скоропадський, відносини між німцями і українським урядом Центральної Ради були ненормальними. Німці, швидко переконавшись у неспроможності діячів-соціалістів налагодити економічне і громадське життя, просто не рахувалися з уря-

дом, "а уряд, який сам покликав німців і про це розголосив, не знав тепер, як викрутитись перед народом". Ніякої налагодженої адміністрації не було, аграрне питання залишалось невирішеним, а "у культурних справах проводилась тільки поверхова українізація, наспіх і такими заходами, які тільки одштовхували од української ідеї культурні верстви краю замість того, щоб притягати їх" [48,с.76-77].

Настала весна, а земельне питання ще не було розв'язане. Тоді німецьке командування, яке тільки тому і допомогало Україні в боротьбі проти більшовиків, що сподівалося одержувати від неї сільськогосподарські продукти, видало наказ, згідно з яким, до остаточного вирішення аграрного питання, самовільне захоплення поміщицьких земель заборонялося і польові роботи селяни мали виконувати лише на своїх власних або законно орендованих полях. До речі, німецьке командування навіть не повідомило уряд про цей наказ і він дізнався про нього з газет. Фактично наказ перекреслював всю задекларовану українським урядом аграрну політику. Цей факт промовисто свідчить про те, що німці вже на початку квітня 1918 р. зовсім не рахувались з урядом і тримали його лише як декорацію своєї влади.

Окупанти "все міцніше і планомірніше прибирали до своїх рук фактичну владу в країні, — згадує П.Скоропадський. Робили це вони педантично і планомірно. Я бачив, що Україна швидко попала просто в становище колонії, якщо не об'єднаються ті державницькі культурні круги, яких немало було на Україні, але вони були розпорошені. Вже можна було помітити й небезпечні ознаки, бо, незважаючи на універсали, які скасовували приватну власність на землю, ходили чутки, що німці скуповують землі" [48,с.77].

За свідченням М.Могиляньського у тасмній доповіді про стан справ на Україні, надісланій німецьким командуванням до Берліна у квітні 1918 р., йшлося про суцільне безвладдя в країні та робився висновок, що тут бажано проголосити відкрито і легально про окупацію краю німецькими збройними силами. Тому можна цілком погодитися з твердженням П.Скоропадського про те, що коли б не було його виступу 29 квітня, "німці кілька тижнів пізніше завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство... Тим самим не було б Української держави, яка реально появилася на світовій арені хоч в цьому короткому періоді Гетьманства" [48,с.112].

Українська держава за гетьмана П.Скоропадського

Ситуація, що склалася в Україні в квітні 1918 р., була вкрай скрутною і нестабільною. Німці, покликані Центральною Радою для вигнання більшовиків, мали на меті перш за все одержання обіцяних сільськогосподарських продуктів, але швидко переконались в неспроможності уряду. Про це красномовно свідчать німецькі

та австро-угорські офіційні документи. Вже 10 березня з України до німецького міністерства закордонних справ надходить телеграма, в якій, зокрема, зазначається: "Чи отримасмо ми хліб від теперішнього уряду, який не може довго утриматись, чи від іншого — це байдуже" [49,с.25]. Про надзвичайну слабкість українського уряду та його нездатність до керівництва країною 22 березня інформував свій уряд і австро-угорський посол у Києві граф Форгач. У листі генерала Гренера до німецького посла в Україні фон Мумма від 31 березня читаємо: "Я маю сумнів в тім, чи взагалі працездатні адміністративні установи уряду та їх органи на місцях" [49,с.34], а сам посол у шифрованій телеграмі до свого міністерства від 13 квітня так характеризує вищих керівників УНР: "Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливо", додаючи, однак, що поки що ні він сам, ні його австрійський колега, ні генерал Гренер не знають гідної кандидатури "для заміни нинішнього уряду" [49,с.42-43].

У телеграмах німецького посла до Берліна від 18 та 19 квітня констатується, що в Україні "партії, здатних керувати, нема; теперішній уряд не має сили і не користується авторитетом; в країні всюди, де нема наших багнетів, панує хаос" [49,с.49]. За цих умов генерал Гренер, "військовому духу якого суперечить той факт, що він, маючи силу, змушений бездіяльно спостерігати всі опори та експерименти цього слабого, утопічно комуністичного уряду, який руйнує країну" [49,с.46], наполегливо радив піти на скинення останнього та введення безпосереднього військового управління. Але після наради з австрійським послом та вищим німецьким командуванням у Києві, фон Мумм 24 квітня телеграфував про їх спільні висновки: "Співробітництво з теперішнім урядом, беручи до уваги його тенденції, неможливе. Утворення генерал-губернаторства поки що визнати недоцільним" [49,с.49].

На цей час вищі уповноважені представники Німеччини і Австро-Угорщини вже були в курсі справи, яку готував П.Скоропадський, і схвально до неї ставились. Сама ідея встановлення тимчасової диктатури з метою протидії руйнівним силам з'явилась у П.Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р., коли вже було очевидно, що уряд Центральної Ради нездатний протидіяти наступу більшовицьких сил, які наближались до Києва. У цей час П.Скоропадський активно займався формуванням "вільного козацтва" і сподівався при сприянні голови французької військової місії в Києві генерала Табуї залучити до спільної акції проти більшовиків польський та чехословацький корпуси. Але цей план не пощастило здійснити.

Недавній більшовицький терор, усвідомлення нездатності українських соціалістів організувати нормальне державне життя та сприяти економічному відродженню, реальна можливість перетворення України на німецьку колонію переконали П.Скоропадського в необхідності консолідації всіх несоціалістичних сил України і встановлення з опорою на них тимчасової авторитарної влади.

Центральним пунктом програми П.Скоропадського була консолідація всіх, безвідносно до національності та віросповідання, власницьких сил. Для здійснення цього необхідна була розгалужена організація — партія. Вона і почала формуватися навколо майбутнього гетьмана в березні 1918 р., діставши назву Українська народна громада (УНГ). До неї вступили чимало старшин колишнього I Українського корпусу, яким раніше командував П.Скоропадський, активісти руху "вільного козацтва", а також певна кількість відомих українських громадських діячів, зокрема М.Устимович, В.Кочубей, М.Воронович, В.Любинський, М.Василенко. Громада встановила тісні стосунки з партією Українських хліборобів-демократів, до якої належали брати В. і С.Шемети, М.Міхновський, В.Липинський, та з Союзом земельних власників. У середині квітня УНГ вийшла на контакт з німецьким командуванням, без згоди якого марно було б думати про взяття влади.

Основою діяльності Української народної громади були: компроміс у соціальних питаннях; демократизація державного устрою, залучення до участі в управлінні державою нових, породжених народом сил (але в межах, не шкідливих для розвитку самої держави); розумна українізація зрусифікованих культурних верств, що можлива тільки шляхом повільного залучення їх до державної та культурної роботи, без будь-яких проявів шовінізму [48,с.76].

Чіткою й лаконічною була й програма-мінімум на найближчий час; створити здатний до державної праці сильний уряд, з яким рахувалось би німецьке командування; відбудувати армію і адміністративний апарат і за їх допомогою відновити на правовій основі порядок; провести необхідні політичні і соціально-економічні реформи, зокрема, категорично відмовитись від ідеї диктатури якоїсь однієї верстви населення над іншими, забезпечивши рівномірну участь всіх класів суспільства в політичному житті, та розпочати діяльність в напрямі збільшення кількості самостійних господарств.

Як свідчать численні джерела, в цілому населення, особливо в Києві, з розумінням поставилося до проголошення 29 квітня 1918 р. гетьманської влади [46,50,51]. З політичних сил на співробітництво з П.Скоропадським пішли перш за все українці-центристи, орієнтовані на цінності лібералізму, та окремі представники партії соціалістів-федералістів. Але переважна більшість різних соціалістичних партій та близьких до них громадських об'єднань відкинула пропозицію про співробітництво і, об'єднавшись в Національний союз, створили опозицію гетьманській владі.

У кабінеті, що фактично був сформований М.Василенком та прийнятий Ф.Лизогубом, який 2 травня приїхав до Києва, "не було соціалістів, але були солідні українські діячі з цілої України..., що брали участь в українському житті як земські діячі, професори, правники, громадські працівники" [2,с.493]. "Склад цього першого гетьманського міністерства був зовсім не правий; навпаки, поруч з поміркованими консерваторами в нього увійшли діячі певно про-

гресивного напрямку" [46,с.38]. В цілому ж у ньому переважали діячі ліберально-центристської орієнтації, серед яких поряд з українцями, яких була абсолютна більшість, працювали і представники інших націй — росіяни, євреї, поляки.

З метою відродження економічного життя гетьманський уряд відразу відновлює права приватної власності та вільного підприємництва. Волночас гетьман і його оточення чудово розуміли необхідність розв'язання аграрної проблеми. Мечш як за півтора місяці було розроблено аграрний закон, за яким приватне землевладіння обмежувалося 25 десятинами, і Державному земельному банку надавалося необмежене право купувати землі з метою їх продажу селянам. Протягом наступних місяців, набагато повільніше, ніж того вимагали обставини, тривала розробка нового аграрного законодавства в повному обсязі. В жовтні 1918 р. засновано Вищу земельну комісію, очолювану самим гетьманом, а на початку листопада затверджено проєкт аграрної реформи, яким передбачався примусовий викуп державою надлишкових земель поміщицьких маєтків та подальший розподіл їх між селянами.

Гетьманський план аграрної реформи мав на меті не тільки вирішення власне земельного питання; він розглядався і як засіб формування через утворення міцного середнього класу — забезпечених селян-власників — соціальної бази справді громадянського суспільства. Було обрано курс на створення численного прошарку козаків-фермерів, озброєних і військово навчених, які, маючи відповідну систему військово-політичної самоорганізації, в разі потреби могли б швидко зібратись і виступити як народне військо. Але за ті місяці, коли П.Скоропадський перебував при владі, втілити в життя цей комплексний план соціально-економічної перебудови українського суспільства було неможливо.

Значних успіхів було досягнуто гетьманським урядом у промислово-торговельній і фінансовій сферах. 15 — 18 травня у Києві відбувся загальноукраїнський з'їзд підприємців, який заявив про свою підтримку нової влади та готовність всіляко сприяти процесу державотворення. І це не дивно, оскільки уряд П.Скоропадського відразу розпочав проводити активну політику, спрямовану на підтримку відповідних класів, що, як зазначають численні свідки, швидко принесла певні результати.

Так, А.Гольденвейзер у своїх спогадах підкреслює факт економічного піднесення України гетьманської доби. З одного боку, промислові і торговельні кола були близькі до владних інституцій і впливали на них у вигідному для економічного зростання напрямі. З іншого боку, збут товарів до Німеччини й Австро-Угорщини у суттєво економічному відношенні створював для України сприятливу кон'юнктуру. Скрізь засновувалися нові акціонерні компанії і укладалися масштабні угоди, відроджувалися промислові підприємства, банки, біржі. Самі німці, які забезпечували "порядок", аж ніяк не могли сприяти піднесенню добробуту України, оскільки саме в цей час Німеччина перебувала у стані граничного економічного виснаження. Але "...покупцями вони були крупними

і щедрими, платили акуратно в німецьких марках по курсу, який з задоволенням приймався населенням, Тому торгово-промисловий світ охоче співпрацював з ними" [46,с.43-44].

Слід відзначити також успішну роботу міністерства фінансів, якому вдалося налагодити грошовий обіг і створити державний бюджет. Українська валюта, забезпечена природними багатствами (головним чином цукром) стала міцною. Попри значні руйнування та нестачу паровозів і вагонів (велику кількість їх більшовики перегнали до Росії), страйки, прямий саботаж тощо в Україні вже влітку 1918 р. налагодився нормальний залізничний рух. Навіть зв'язок з Польщею та Німеччиною був цілком задовільний: з Києва до Берліна поїзди йшли близько двох діб.

Особливо значними виглядають успіхи гетьманського уряду в економічній сфері, якщо порівнювати економічний стан влітку — восени 1918 р. у містах України з станом у містах, підпорядкованих більшовицькій Росії. Так, один з активних російських політичних діячів того часу В.Мякотін зазначав, що зголоднілі втікачі з Великоросії бігли до Києва, де все ще було порівняно дешево і все ще можна було дістати [46,с.223]. Це саме засвідчує і один з тодішніх мешканців Києва: "Відносний добробут Києва за гетьманських часів різко контрастував з швидким зубожінням Петрограда та Москви. На півночі вже починався голод, який був нам ще зовсім незнайомий. А починаючи з осені, після замаху на Леніна, почався й червоний терор, з розстрілом заложників, надзвичайками та ревтрибуналами". Всі, хто міг, тікали до Києва. На вулицях вирувало життя, відкривалися десятки нових кав'ярень, кабаре, картярських клубів. Після "московського пекла" Київ здавався людям своєрідним Ельдорадо [46,с.44]. А ось що впало в очі О.Вертинському, який влітку 1918 р. повернувся з Росії до рідного міста: "Білий хліб продавався просто так. Усього було доскоchu, і після голодної Москви люди п'яніли від щастя, будуючи різноманітні плани" [53,с.110-111].

Зрозуміло, що зазначені вище економічні успіхи Української держави могли бути плідними лише за умови політичної стабільності. Саме на це і було спрямовано внутрішню і зовнішню політику гетьманського уряду. Центральною їх ланкою майже до кінця осені 1918 р. (до остаточної перемоги держав Антанти в першій світовій війні) було підтримування нормальних партнерських взаємин з військовим командуванням та урядами Німеччини й Австро-Угорщини, чії півмільйонні збройні сили стояли в Україні. П.Скоропадському пощастило порозумітися з представниками вищого німецького командування (фельдмаршал фон Ейхгорн, генерали Гренер та Людендорф). Так, уже 4 травня 1918 р. зі штабу головнокомандуючого Східним фронтом надходить така його характеристика: "В наш час ідеологів, фантастів та недоумкуватості він принаймні показав себе як чоловік. Яка буде його подальша поведінка — важко визначити; в усякому разі він справляє враження непересічної особистості. Вчора, 2 травня, він мав розмову в штабі і дуже чітко й розумно говорив про політичний та еко-

німецький стан країни" [49,с.61]. Пізніше один з провідних німецьких військових керівників генерал Е.Людендорф у своїх спогадах писав, що "в особі гетьмана Скоропадського в Києві отримала владу людина, з якою можна було добре працювати" [46,с.44]. Заходи гетьмана, спрямовані на підтримання добрих взаємин з німцями, цілком зрозумілі в контексті умов, що склалися на той час. Вони мали на меті забезпечити в Україні порядок та стабільність, гарантувати її безпеку від агресивних замахів російських більшовиків.

Водночас німецьке командування пильно стежило за тим, щоб гетьманська Україна не набула такої сили, щоб обходитись без присутності німецьких та австро-угорських військ. Тому, з одного боку, німці підтримували безпосередні зв'язки з антигетьманською радикально-соціалістичною українською опозицією на чолі з В.Винниченком та С.Петлюрою, та з більшовицькою, керованою Х.Раковським і Д.Мануїльським, кремлівськими представниками в Києві. Останні, в свою чергу, були тісно пов'язані з українськими лівими і підтримували їх у розгортанні боротьби проти Гетьманату [54,с.158]. З іншого боку, німці перешкоджали заходам по розбудові справді босздатної української армії, запевняючи, що для захисту Ук. аїни вистачить військ центральних країн. Те, що гетьман щиро прагнув створити власну армію та розробляв для цього низку заходів, засвідчене багатьма обізнаними в цій справі особами. Але, як підкреслює А.Денікін, "німці всіляко протидіяли організації української армії, вважаючи її небезпечною для себе" [46,с.146].

Попри протидію з боку німців гетьманський уряд плідно працював у справі розбудови українських збройних сил. Для підготовки військових старшин було засновано спеціальні школи. В липні 1918 р. сформовано Гвардійську сердюцьку дивізію. Офіцерських кадрів для розбудови справжньої армії в цілому вистачало, і в жовтні планувалося розпочати військовий набір молоді призовного віку, але під тиском німецького командування його було перенесено на листопад, коли виконати відповідні заходи, з огляду на тодішні обставини, було вже неможливо.

З перших кроків П.Скоропадський та його прихильники зіткнулися з протидією з двох протилежних боків. З одного боку, це були праві російські кола, вплив яких протягом літа — осені 1918 р. зростав в міру того, як з півночі до Києва тікали представники колишніх панівних класів. Водночас, розуміючи, що гетьманська держава є єдиним гарантом їх безпеки і в разі її повалення їм доведеться мати справу з українськими соціалістами, а в найгіршому випадку — з своїми російськими більшовиками, вони не розпочинали ніяких ворожих дій проти уряду Української Держави, хоч і відверто орієнтувалися на "Добровольчу армію" А.Денікіна, яка набирала силу на півдні Росії.

З протилежного "лівого" боку П.Скоропадському як "пану", "поміщику", "царському генералу" протистояли соціалісти всіх відтінків, зокрема українські, які взагалі вважали (або принаймні називали) гетьмана та його оточення "не українцями". Згідно з їх

концепцією "безкласовості" української нації, справжніми українцями були лише представники "трудящих кляс" — селяни, робітники та демократична за походженням інтелігенція. Як уже зазначалося, національно-соціалістична опозиція об'єдналась у Національний союз, який з самого початку свого існування розпочав боротьбу проти гетьманського уряду як "буржуазного і не українського".

Але серед "лівої" опозиції єдності не було. Поміркованіше її крило (соціалісти-федералісти, стримані елементи серед соціал-демократів та соціалістів-революціонерів) визнавало лише легальні, ненасильницькі форми політичної боротьби і, виступаючи проти Гетьманату, не збиралося йти на союз з більшовиками. Але радикали (ліве крило соціал-демократів та соціалістів-революціонерів) становили непримиренну опозицію, яка брала курс на збройне повстання і в цій справі шукала підтримки з боку комуністів Москви. В провіді Національного союзу переважали прихильники поміркованої лінії, але його голова В.Винниченко прагнув рішучих дій. Радикали утворили нелегальну течію і гостро виступали проти тих соціалістів, які йшли на переговори з гетьманським урядом.

У деяких місцевостях, наприклад, на Звенигородщині, українським радикалам вдалося підняти повстання селян, часто-густо обурених діями розквартированих по їхніх селах німецьких і, особливо, австро-угорських частин. На цьому ґрунті подекуди спалахувала справжня партизанська війна, наприклад, на Катеринославщині навколо Гуляй-Поля, де діяли загони "анархо-комуніста" Н.Махна. В північних областях України, в безпосередній близькості до Росії, та з її території почали діяти підпорядковані більшовикам повстанські загони під проводом М.Щорса та В.Боженка.

В умовах посилення політичної напруженості гетьманський уряд обрав тактику рішучої боротьби з ліворадикальними рухами та конструктивного діалогу з поміркованою частиною соціалістів. І.Кістяківський, вже будучи міністром внутрішніх справ у гетьманському уряді, в одній з своїх промов провів різницю між "еволюційним" та "революційним" соціалізмом. Першому він гарантував лояльне ставлення, але другому проголошував безжалісну війну [46,с.42]. Великою заслугою цієї людини, за словами М.Могиланського, який добре знав його особисто, була відверта боротьба, проголошена більшовизму Кремля та пов'язаному з ним місцевому соціал-радикалізму, перемога якого, як підтвердили наступні події, була рівнозначна "відданню України у владу більшовиків" [46,с.131].

Міністерство внутрішніх справ мало матеріали, що неспростовно свідчили про співпрацю українських радикал-соціалістів з російськими більшовиками та з певними німецько-австрійськими колами. Саме це не дозволило гетьманському уряду одержати перемогу над лівою опозицією [46,с.132].

Більших успіхів гетьманська Україна здобула в царині зовнішньої політики. Міністерство закордонних справ очолював

відомий історик і громадський діяч Д.Дорошенко, який розпочав систематичну роботу по утвердженню молодого держави на міжнародній арені. Центральна Рада підтримувала дипломатичні зв'язки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною, що для початку 1918 р. було значним досягненням УНР. Діапазон зовнішніх відносин гетьманської України істотно розширився. Постійні і дружні зв'язки вона підтримувала з козацькими урядами Дону і Кубані, вела переговори з місцевою владою Криму про включення його до складу України та з Румунією щодо врегулювання лінії кордону та статусу щодо Бессарабії. Добрі відносини встановилися з урядами Фінляндії, Литви та Грузії, налагоджувалися дипломатичні взаємини з нейтральними під час першої світової війни країнами, зокрема Швецією, Норвегією, Данією, Голландією, Іспанією та Персією. Але коли влітку 1918 р. Україна хотіла встановити відносини з державами Антанти — Францією та Англією, центральні країни рішуче запротестували. Навіть і ті досягнення, які за тих важких умов було здобуто, свідчили про значні успіхи української дипломатії в 1918 р.

Але основною проблемою було налагодження нормальних взаємин з більшовицькою Росією. 23 травня 1918 р. у Києві розпочалися українсько-російські мирні переговори, на початку яких російська делегація офіційно підтвердила визнання червоною Москвою України як незалежної держави. Через три тижні, 13 червня, підписано угоду про перемир'я і обидві сторони висловили готовність співпрацювати над складанням мирного договору. Але підписання його затягувалося. Водночас більшовицька місія в Києві активно проводила підривну роботу та встановлювала контакти з усіма ліворадикальними силами. І коли на початку жовтня стала очевидною неминуча поразка у війні центральних країн, а відтак і можливість для більшовиків не зважати на підписання між ними та Україною документи, російська делегація перервала переговори.

Розпочалась підготовка збройних сил червоної Росії для окупації українських земель. Так, виступаючи на IV з'їзді Рад, що проходив 6 — 8 листопада 1918 р., Л.Троцький накреслив стратегічні завдання більшовиків: скориставшись моментом, коли німецькі війська залишать Україну, а армії Антанти ще не встигнуть її окупувати, заволодіти цим краєм. Для цього найкраще було б скористатись збройним виступом українських ліворадикальних сил проти гетьманського уряду, з якими більшовицьке представництво в Києві мало безпосередні зв'язки. Одночасно активізувались дії Добровольчої армії на півдні Росії, тож кадрове офіцерство та праві і центристські російські політичні сили в Україні з середини осені 1918 р. відверто почали орієнтуватись на А.Денікіна та країни Антанти, які його підтримували.

Діяльність гетьманського уряду у царині культурного життя та просвіти з самого початку відзначалась планомірністю, зваженістю та поміркованістю і проводилась в загальному контексті завдань розбудови Української Держави.

Одним з найважливіших питань духовної культури України були церковні справи. Центральна Рада ставилась до проблем церковного життя досить легковажно, не враховуючи, що величезна більшість населення країни належала до вірних православної конфесії. Декларація національно-персональної автономії, проголошена III Універсалом, гарантувала права вільного віросповідання всім, але релігійні почуття переважної більшості українського народу взагалі не привертала уваги діячів першого парламенту України та його урядів.

Слід відзначити, що значна частина українського за походженням духовенства ставилась прихильно до національного руху, і такі ієреї, як єпископ Уманський Дмитро чи отець Павло Погорілко, були обрані в квітні 1917 р. до президії Українського національного конгресу. Але в соціалістичній Центральній Раді представників духовенства не було і місця для них там взагалі не передбачалося. І все ж наприкінці 1917 р., коли виразно постала небезпека більшовицької окупації, Українська православна церковна рада видала відозву, в якій закликала підтримати Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат. На жаль, і цього разу український церковний рух не дістав відгуку. Важливість конфесійних справ для розбудови державності усвідомлював хіба що генеральний писар О.Лотоцький. Як з жалем констатував згодом Д.Дорошенко, "молода українська державність недооцінювала українського церковного руху і не дала йому необхідної піддержки" [2,с.468].

Іншу позицію з самого початку обрав П.Скоропадський та його уряд. Проголошення П.Скоропадського гетьманом України завершилося урочистим молебнем на Софійському майдані та благословінням його преосвященним архієпископом Никодимом, який виконував обов'язки архипастиря замість замордованого більшовиками митрополита Київського Володимира. Це, за свідченням очевидців, надало всій справі піднесення та урочистості і зворушило серця як селян-хліборобів, з'їзд яких проголосив П.Скоропадського гетьманом, так і тих киян, що зібрались на площі перед Софійським собором привітати його обрання [48,с.109].

У своїй "Грамоті" від 29 квітня 1918 р. гетьман, підкреслюючи рівність усіх громадян України, звернувся до всіх, без різниці національності і віросповідання, з закликом допомоги йому в розбудові незалежної держави [55,с83]. У виданому того ж дня "Законі про тимчасовий устрій" розділ "Про віру" складався з двох параграфів. В першому, виходячи з реального стану духовної орієнтації абсолютної більшості народу, констатувалося, що "первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна", але в наступному відразу підкреслювалося, що "всі не належні до православної віри громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослужінням по обряду оної" [55,с.84].

Якою мала бути Православна церква в незалежній Українській Державі? Вже протягом 1917 р. серед віруючих та духівництва в українських губерніях відбувались суперечки з приводу того, чи необхідно зберігати підпорядкованість своїх церковних структур Московській патріархії (відновленій 18 серпня 1917 р.), чи, навпаки, організувати власну автономну, або навіть автокефальну Українську Православну Церкву. 7 — 20 січня 1918 р. у Києві пройшов всеукраїнський Церковний Собор, але більшовицьке повстання, розпочате в ці дні на заводі "Арсенал", перервало хід його засідань, а під час захоплення міста червоними загонами було забито значну частину служителів культу, і православні парафії України взагалі на деякий час залишились без пастирів.

П.Скоропадський не міг залишити невирішеним питання про статус Православної Церкви в Україні. Було засновано міністерство ісповідань, очолюване відомим вченим і філософом, професором В.Зіньківським, прихильником автокефалії. Проте в своїй діяльності він зустрів міцну опозицію з боку значної частини єпископату та мірян, які, за вказівкою Московського патріарха Тихона, обрали на митрополічу Київську кафедру архієпископа Волинського Антонія Храповицького, якого гетьман вважав реакціонером, і в особі якого не без підстав вбачав ворога нової України. Взагалі консервативне вище духовенство, як згадував П.Скоропадський, погано розуміло "ту тяжку драму, яка в нашій державній та церковній житті тоді відбувалася", а це вело до нових труднощів, яких при більш гнучкій позиції ієрархів можна було б уникнути [48, с.107].

В особі митрополита Антонія Українська Церква знайшла запеклого ворога. В.Зіньківський оголосив Всеукраїнському Церковному Соборові, що відкрився в Києві 20 червня 1918 р., непохитну волю гетьмана "встановити автокефалію Української Церкви", але більшість ієрархів відхилила цю пропозицію. Проте гетьманський уряд не примирився із збереженням залежності українських парафій від Московської Патріархії. Робота по формуванню незалежної церковної структури тривала і 12 листопада 1918 р. на останній сесії Собору вже новий міністр віросповідань О.Лотоцький оголосив декларацію, в якій, зокрема, зазначалося: "В самостійній державі має бути і самостійна Церква... Це не лише церковна, але й національна наша необхідність... Від імені уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду волю і непохитну думку, що Українська Церква має бути автокефальною". Все це, на думку Н.Полонської-Василенко, дає підстави стверджувати, що саме гетьманський уряд поклав початок автокефалії Української Церкви.

Сильну протидію обранс'яу курсу постійно зустрічало і міністерство народної освіти, яке очолювали такі відомі діячі, як М.Василенко, П.Стебницький та В.Науменко. Відмовляючись від поверхових, найвіших поглядів більшості представників Центральної Ради про можливість швидкої та суцільної українізації системи освіти, члени гетьманського уряду розуміли, що в цій справі треба:

диференційовано підходити до стану справ у початковій, середній та вищій школах, до роботи в україномовному селі та переважно російськомовному місті.

Початкові школи, якщо були забезпечені відповідними педагогічними кадрами, здебільшого легко переходили на українську мову. Тому міністерство освіти значну увагу приділяло організації вивчення української мови в учительських семінаріях. Інша ситуація була в середній міській школі-гімназії, де до українізації здебільшого вороже ставились і педагоги, і батьківські комітети. Тому, щоб позбутися зайвих конфліктів, міністерство вважало за доцільне не українізувати вже існуючі російськомовні гімназії, а засновувати нові україномовні. Успіхів у цій справі було досягнуто відчутних. Якщо за часів Центральної Ради в Києві було лише три приватні україномовні гімназії, які в 1918 р. перейшли на державний кошт, то наприкінці гетьманської доби таких по Україні нараховувалося близько 150. В тих гімназіях, де зберігалась російська мова, як обов'язкові було запроваджено українську мову та українознавчі дисципліни [52].

Аналогічного підходу дотримувались і в галузі вищої освіти. Протягом гетьманства до трьох російськомовних університетів, що існували до 1917 р. — Київського, Харківського та Новоросійського, додалися ще два українських. Перший Державний Український університет урочисто відкрився 6 жовтня в Києві, а другий — 22 у Кам'янці-Подільському. Передбачалося відкриття українських університетів і в інших містах. Тоді ж товариство "Просвіта" та місцеве земство заснували в Полтаві історико-філологічний факультет як основу майбутнього вищого учбового закладу в цьому місті.

Всі ці освітні заходи мали сенс лише за умов розгортання широкої загальнонаціональної друкарської програми. Тому уряд асигнував велику суму на видання підручників різного типу. Особлива увага приділялась забезпеченню навчальною літературою початкової школи, для якої протягом гетьманського правління вийшло з друку кілька мільйонів примірників українських підручників [56,с.312]. Як відзначає Д.Дорошенко, 1918 рік "надовго може бути незрівнянним, недосяжним по кількості виданнів і накладів" [52,с.370].

Паралельно засновувалась широка мережа загальнокультурних закладів та установ. Серед них, в першу чергу, варто відзначити Державний український архів, Національну галерею мистецтва, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр тощо. Можна цілком погодитись з О.Субтельним, який, підсумовуючи результати заходів гетьманського уряду в галузі культури, пише: "За якихось кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки в царині культури, про які мріяло багато поколінь інтелігенції". Однак, найвищим досягненням тут стало заснування 14 листопада 1918 р. Української Академії наук у Києві.

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Академії і наукові товариства: історичний екскурс

Процеси розвитку науки вже у XVII — XIX ст. поставили вимогу тісніших контактів між її представниками з метою підвищення ефективності наукових досліджень та обміну інформацією. У різних країнах почали з'являтися добровільні об'єднання вчених — товариства або академії. Відмінність між ними як за формою, так і за змістом і досі лишається дещо розмитою, але на початку їх виникнення вона була ще менш визначеною. У словнику Брокгауза й Ефрона читаємо: "Академії, в значенні наукових товариств, бувають або приватні, тобто вільні Академії, або засновані й утримувані за рахунок держави публічні інститути. І ті, і інші подібні в тому; що займаються наукою не для практичних цілей, а задля неї самої" [57, с.250]. Ще у XVII ст. Г.Лейбніц вважав за краще в цих випадках вживати словосполучення "наукове товариство", оскільки "академією" в Німеччині називали навчальний заклад. Тому, що термін "академія" і на рубежі XIX — XX століть розуміли як омонім понять "вищий навчальний заклад" і "товариство вчених", знаходимо підтвердження в "Большой энциклопедии": "У найновішому значенні, що поширилося завдяки Цицерону і пізнішим римським письменникам та затвердилося в епоху Відродження, Академією називають або вищий навчальний заклад, або, значно частіше, товариство вчених. У першому значенні Академія — те саме, що університет" [58, с.212]. Отже, те, що "вищий учбовий заклад" та "наукове товариство" — цілком різні поняття, є загальноновизнаним, а "академія" часом ідентифікується то з одним, то з другим.

Перний інтерес становить дослідження етимології слова "академія". Походить воно від імені міфічного давньогрецького героя Академоса, чия могила під Афінами дала назву священному гаю, що її оточував. У IV ст. до н.е. в цьому гаю, прогулюючись його доріжками, навчав своїх учнів філософ Платон. Тому засновану ним школу було названо Платонівською Академією.

До речі, за статутом Петербурзької академії наук 1724 р. вона поділялася на власну Академію й університет, бо через брак необхідної кількості вчених у тогочасній Росії не було можливості повністю розділити ці установи, як на заході, але в разі потреби

(за дозволом президента Академії) академіки могли читати лекції в університеті. У "Регламенті Академії наук" від 1803 р., прийнятому, коли вже існували Петербурзький (1726) та Московський (1755) університети і почав засновуватися Харківський, завдання Академії наук, як "першого ученого товариства імперії" полягало у поглибленні знань і в їх застосуванні до практичного використання, а викладання знань виключалося. Так, в ньому зазначалося, що "найголовніші обов'язки Академії впливають з самої мети її призначення, спільної з усіма академіями і вченими товариствами: розширювати межі людських знань, удосконалювати науки, збагачувати їх новими відкриттями, поширювати освіту, спрямовувати, в міру можливості, пізнання до загального блага, достосовуючи до практичного застосування теорії і корисні наслідки дослідів і спостережень" [59].

Отже, різниця між академією як найвищою науковою установою і вищим учбовим закладом залежить від завдань, закладених у їх статутах, а саме: чому віддасться перевага, розвитку наукових знань чи їх викладанню. Щодо різниці між академією і вченим товариством, то тут справа дещо складніша. Це пояснюється тим, що протягом століть у колах світової наукової спільноти форми спілкування вчених встановлювалися по-різному, залежно від цілого ряду історичних, політичних, культурних та економічних обставин.

Так, в Англії ще у 1660 р. започатковано Лондонське наукове товариство, яке у 1662 р. набуло статусу "королівського" і існує досі як національна академія.

Протектором Паризької академії, що розпочала свої засідання на добровільних засадах у 1666 р. і продовжує роботу в наш час, проголосив себе французький король.

Одна з найвідоміших у світі установ академічного типу — Берлінське наукове товариство — офіційно заснована курфюрстом у 1700 р. Короновані особи залюбки оголошували себе "покровителями" наукових осередків, створюваних науковцями в різних країнах, а найвидатніші з цих товариств правили за національні академії.

Бажаючи розвивати науку, як це робилося в Парижі, Лондоні та Берліні, Петро I у 1724 р. видав наказ про створення в Росії Петербурзької Академії наук.

Процес створення наукових академії тривав і в наступні століття. Так, найстарішу наукову організацію Сполучених штатів Америки, Національну академію наук, започатковано у 1863 р. як незалежне товариство вчених. Її статут, підписаний президентом А.Лінкольном, затвердив Конгрес США.

Вивчення історії виникнення і розвитку наукових об'єднань учених свідчить, що основна відмінність наукових академії від наукових товариств полягає у виборі джерел фінансування. Якщо наукові товариства існували переважно на власні кошти (членські внески, добровільні пожертвування, прибутки від лекцій, видань тощо), то академіям як науковим об'єднанням притаманна

підтримка з боку державної влади, що визнала науку важливим засобом зміцнення могутності країни. Проте ця схема не є принциповою, оскільки кожній науковій установі можуть бути властиві свої характерні риси, і різні джерела фінансування сполучаються у найрізноманітніших співвідношеннях.

Так, Лондонське королівське товариство від самого початку свого існування одержувало міцну підтримку з боку осіб, що мали значні капітали і бачили можливість дальшого їх зростання за рахунок досягнень науки.

Основи розуміння наукової праці як служби, фінансованої державою, закладено у Франції. В умовах абсолютистської монархії лише організація, створена з санкції держави і за її гроші, могла набути статусу центральної наукової корпорації. Проте казна була бідна, і платню одержували лише близько половини членів академії, решта жила надією на кращі часи.

Берлінське наукове товариство являло собою "мішаний" англо-французький тип: воно не сплачувало платні своїм членам (крім астрономів) як академія, але й не збирало з них внесків, як товариство. Цей підхід обгрунтував Г.Лейбніц, який вважав, що існування наукової інституції без міцного бюджету ненадійне, але наймана праця за гроші пригноблює творчі сили. Він мріяв про наукове товариство, яке мало б власні фонди від результатів своєї праці: створення лабораторій, організації пожежної справи, меліорації ґрунтів тощо. До речі, Берлінське наукове товариство існувало за кошти, одержувані від видання календарів — так званий "календарний привілей", наданий з дозволу курфюрста.

Петербурзька академія наук зробила крок уперед у порівнянні з Паризькою щодо перетворення наукової діяльності на своєрідну форму державної служби: весь її штат перебував на утриманні держави.

Академії, що виникали у так званих "державних народів" і користувалися підтримкою владних структур, сприяли формуванню лояльності своїх співробітників до держави. Інші завдання виконували національні академії у народів, які на якомусь етапі своєї історії втратили національну незалежність. Їх академії, крім власне наукових інтересів, були ще й засобом збереження національної самосвідомості. Це стосувалося передусім слов'янських академії.

Тривалий час єдиною слов'янською академією була Петербурзька, що мала яскраво виражений державний характер. З другої половини ХІХ ст. інші слов'янські народи почали засновувати академії з широкою програмою, в якій переважали історико-мистецькі напрями. Так, у 1866 р. започатковано Югослов'янську академію наук і мистецтв з метою, як писав М.Грушевський, "розвивати й підтримувати науку і мистецтво на Слов'янським Півдні, серед Хорватів, Сербів і Болгарів, в духу народності й універсальної освіти" [60, с.2]. У 1871 р. Краківське наукове товариство перетворилося на Польську академію наук, а у 1886 р. Сербське наукове товариство остаточно набуло статусу Сербської академії. У 1889 р. засновано Чеську академію наук і мистецтв. Болгарське наукове

товариство було перетворено на академію наук у 1911 р. Отже, підійшла черга мати власну академію й Україні. “Коли б у Києві була витворилася така Академія, — зазначав М.Василенко, — то тим неначе було б здобуто визнання рівноправної з іншими народами ваги за українською культурною працею в одному з найвищих виявів духовної діяльності людства — в науковій праці” [61,с.6].

Передісторія Академії наук України

Стосовно історії Української академії наук існує ряд історичних версій. Найглибший екскурс у минуле зробив М.Грушевський, який вважав “старшою і першою в ряді академій Києва” так звану Київську академію доби Ярослава, “явище всесвітнього порядку, варте глибокої уваги і всебічного дослідження” [4,с.14]. На жаль, поглиблене вивчення цього феномену ускладнюється нестачею відповідних джерел і відсутністю імен тих “книжних людей”, що були авторами оригінальних і перекладних творів на київській кафедрі святої Софії у XI ст.

Наступним “вузловим академічним пунктом” в історії України М.Грушевський вважає Києво-Могилянську академію, “велике огнище освіти, що обслуговувала всю Російську імперію — Східну Європу і північну Азію з одної сторони, Українські і Білоруські закордонні землі і православні краї Балканські з другої” [60,с.7].

І, нарешті, Українська академія наук 1918 р. — останній ступінь завершення того процесу, що остаточно виявив роль Києва, “як великого історичного огнища, що громадило економічні засоби, соціальні і культурні сили і акумулюючи їх працю, стільки разів зарядало сею культурною і суспільною творчою енергією широкі простори і багатомільйонні маси України, Східної Європи і Євразії” [60,с.14].

В.Вернадський, навпаки, “найдальшим на Сході зразком” товариства вчених, схожого на академію, вважав “тую громадку вчених, що згуртувалася в межах України, в Острозі на Волині, коло князя Костянтина Острожського, наприкінці XVI віку” [62,с.5]. Отже, В.Вернадський пропонував розглядати історію академічної думки України як процес, що розпочався у кінці XVI століття.

Але і академія Ярослава, і Острозька, і Києво-Могилянська академії були передусім навчальними закладами. Якщо ж починати передісторію Академії наук України, то з тих часів, коли закладалися основи практично нової структури — національної академії як вищого наукового закладу держави. Наприклад, Н.Полонської-Василенко вважає, що перші спроби утворення такої установи робилися в кінці 80-х — на початку 90-х рр. XIX ст. у Галичині,

* Слід зауважити, що цей історичний екскурс писався М.Грушевським в кінці 20-х рр. XX ст., коли він вже був членом Української Академії наук.

оскільки в межах Російської імперії після Емського акту 1876 р., який не тільки забороняв українське друковане слово, але й взагалі припиняв український культурний рух, про це не могло бути й мови. Переговори українських діячів культури у Галичині з деякими польськими поміщиками (зокрема, з князем А.Сапегою) подавали надію на деякі зрушення в галузі української культури, одне з основних місць серед яких посідав план утворення Української академії наук. У Києві цю ідею підтримували В. Антонович, М. Лисенко, К. Михальчук, В. Смиренко та ін., які у 1873 р. сприяли відкриттю Південно-західного відділу Російського географічного товариства, що розгорнуло всебічні дослідження минулого і сучасного України. На жаль, у 1876 р. відділ було закрито, і розпочата активна діяльність цього осередку, який, на думку Н. Полонської-Василенко, можна розглядати як "перший крок на шляху до створення Академії наук", припинилась.

Українські вчені продовжували свої дослідження в інших наукових осередках: Історичному товаристві Нестора-літописця (Київ, 1873), Історично-філологічному товаристві (Харків, 1892), журналі "Киевская Старина" (Київ, 1882), численних товариствах природознавчого профілю. Однак всі ці товариства були відокремлені одне від одного, що аж ніяк не сприяло консолідації наукових досліджень. Сприятливий ґрунт для нової спроби створення Української Академії існував у Галичині. І таку спробу було зроблено у Львові у 1873 р., коли з ініціативи письменника і громадського діяча О. Кониського і Є. Милорадович-Скоропадської, української поміщиці з Полтавщини, та ще кількох осіб утворилося Товариство ім. Т. Шевченка, завданням якого було сприяння розвитку української словесності. Першим головою Товариства обрали К. Сушкевича, видавця першого повного Кобзаря. Засновники Товариства ім. Т. Шевченка добре розуміли, що воно могло стати потужним науковим осередком, який відповідав би рівневі світових наукових закладів. В одному з номерів журналу "Правда" 1889 р. О. Кониський опублікував статтю, в якій обстоював необхідність реформи товариства на суто наукове, на зразок Краківського, що стало предтечею Польської академії наук. З ініціативи О. Кониського, О. Барвінського та В. Антоновича цю пропозицію було винесено на обговорення на найближчі загальні збори товариства у квітні 1890 р. Одержавши підтримку членів товариства, ініціативна група підготувала проєкт нового статуту, який схвалено загальними зборами на початку 1892 р. З цього часу товариство стало називатися Науковим товариством ім. Т. Шевченка (НТШ). Воно мало чітку структуру у вигляді трьох секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природописно-лікарської. Почали виходити "Записки НТШ" — основний друкований орган товариства, редактором яких з 1895 р. став М. Грушевський, що за рік до цього переїхав до Львова з Києва на посаду професора Львівського університету. У Львові М. Грушевський перейнявся ідеєю створення Української Академії наук, натхненником якої був його вчитель В. Антонович, і тут почав реалізовувати її першу модель на основі

Наукового товариства ім.Т.Шевченка, головою якого обраний у 1897 р. Вже наступного року він писав: "Наша задача — прийти з часом до українсько-руської Академії наук, стоїть міцно" [64].

Прагнучи перевести НТШ на академічні рейки, М.Грушевський у 1898 р. провів нову реформу статуту. В цьому зміненому статуті вже був поділ на дійсних членів — осіб високої наукової кваліфікації, і звичайних членів, які ще не мали особистих заслуг перед наукою, але бажали нею займатись. Перших 32 дійсних членів (12 по першій секції, 10 по другій і 10 по третій) обрано на загальних зборах 1 червня 1899 р. В подальшому дійсних членів обирали секції і подавали на затвердження Президії товариства. Тільки дійсні члени мали право обіймати керівні посади у товаристві, що забезпечувало ведення справи на належному науковому рівні. Членами НТШ обирались також іноземні вчені; серед них були А.Ейнштейн, М.Планк, Д.Гільберт, А.Йоффе, Т.Масарик, О.Шахматов та ін.

Хоч робота в НТШ розвивалася успішно, в рамках австрійської конституції не було жодних перспектив для переведення його у ранг офіційної академії. Це добре розумів М.Грушевський. "Сьогодні Товариство ім. Т.Шевченка організоване цілком за типом західноєвропейських Академії наук, — зазначав він, — йому бракує лише титулу академії, і, мабуть, довго бракуватиме, бо для цього необхідний законодавчий акт, а при нинішньому становищі, коли австрійський уряд у відношенні до русинів керується поглядами поляків, які в кожному культурному досягненні русинів бачать порушення свого стану посідання, розраховувати на таку милість уряду не можна" [65,с.119]. І він робить другу спробу втілення своєї мрії, намагаючись відтворити вже випробувану в Галичині модель Української Академії наук на київському ґрунті. Настав час, зазначав М.Грушевський, "передягти наукову роботу, розвинену на київському ґрунті протягом ХІХ століття, в національну українську одягу" [60,с.3].

На післяреволюційній хвилі 1907 р. вдалося створити в Києві Українське наукове товариство, членами якого стали кращі представники української інтелігенції. Головою товариства було обрано М.Грушевського, який, продовжуючи керувати НТШ, водночас відроджував його кращі академічні традиції на новій ниві. Так, у §13 статуту УНТ зазначалося, що це є об'єднувальний центр, який стоїть "напередодні реального перетворення по суті у вільну Наукову Академію, філіали якої вкриють щільною мережею всю Україну" [66]. Маючи стати, за задумом М.Грушевського, "другою українською академією наук в мініатюрі", воно утворило аналогічно до НТШ три секції: історичну, філологічну і природничо-лікарську, започаткувавши при них низку спеціальних комісій і склавши досить широкий план видання наукових праць.

Активна діяльність М.Грушевського в УНТ дратувала декого з його львівських колег, з якими і до того він мав суперечки, зокрема С.Томашівського, С.Дністрянського і М.Павлика. У 1913 р. М.Грушевський подав у відставку з посади голови НТШ,

відмовився (на 116-му томі) від редагування "Записок НТШ" і переїхав до Києва.

Столипінський циркуляр 1910 р., який забороняв усі українські видання, товариства, клуби тощо, а згодом перша світова війна майже повністю загальмували діяльність УНТ.

Лютнева революція 1917 р. дала можливість М.Грушевському, вже всесвітньовідомому вченому, людині високого особистого авторитету, повернутися до Києва, де він зайнявся політичною діяльністю. М.Грушевський очолював Українську Центральну Раду і протягом 14 місяців вів боротьбу за незалежність, самостійність та державність України. Доля втретє надала йому шанс, і цього разу цілком реальний, здійснити найзаповітнішу мрію — створити на Україні найвищу наукову установу — національну Академію наук, але він не скористався ним до кінця.

29 березня 1917 р. на загальних зборах УНТ за пропозицією М.Грушевського порушено питання про необхідність реальних дій по заснуванню Української Академії наук. 8 червня 1917 р. на об'єднаному засіданні секцій УНТ обрано комісію з 12 осіб по утворенню академії (М.Грушевський, А.Лобода, Г.Павлуцький, В.Луцицький, О.Грушевський, О.Корчак-Чепурківський, І.Ганицький та ін.) [67]. Комісія мала виробити статут майбутньої академії та з'ясувати питання її фінансування, проте в складних умовах 1917 — початку 1918 рр. вона навіть не приступила до роботи. Лише 3 квітня 1918 р. до Міністерства освіти УНР подано пропозицію про необхідність фінансування УНТ з метою його реорганізації в Українську Академію наук. Існуючи вже 10 років за рахунок дуже обмеженого бюджету, зазначалося у поданні товариства, підписаному О.Грушевським, воно проводило свою діяльність у скромних масштабах, які ще зменшилися за часів війни. "В минулому 1917 році Українське Наукове Товариство почало поволі відновлювати свою діяльність, але поширитися й розвинути в такій мірі, як се належало б найвищій науковій інституції в момент відродження країни, що ступила на шлях широкого політичного й культурного життя, — не могло за браком коштів і відповідного помешкання. Тепер, при нинішньому розвитку політичного і державного життя України, Українське Наукове Товариство вважає необхідним для успіху культурно-просвітнього життя народу широко провадити свою діяльність, систематично розробляючи різні галузі науки, знайомлячи й ширшу публіку з своїми роботами на наукових прилюдних засіданнях, провадячи інтенсивно видавництво наукових книжок, а також утворити фундаментальну наукову бібліотеку, упорядити й поширити свій музей та інше" [68].

На вирішення цих завдань УНТ просило виділити з державних асигнувань 150 тис.крб. (з них 100 тис.крб. — на видавничу діяльність, 15 тис.крб. — на роботу термінологічної комісії, 10 тис.крб. — на улаштування музею та 25 тис.крб. — на розширення бібліотеки). Виходячи з того, що в результаті всіх цих заходів УНТ мала перетворитися в Українську Академію наук,

йшлося про виділення йому вже у поточному році ще 50 тис.крб., і загалом сума на 1918 р. мала становити 200.000 крб.

Проте до кінця існування Центральної Ради лишались лічені дні, і пропозиція товариства не розглядалася. Як писав часопис "Наше минуле" (1918, N 2), УНТ перше поставило перед молодого державою питання про створення Української Академії, але згаяло час і тому випустило цю справу з рук.

Швидше за все, з боку Українського наукового товариства це було проявом загальної на той час неспроможності доводити справу до кінця і ефективно працювати. Нагадаймо, що на чолі держави тоді стояв саме М.Грушевський, який мав би вирішити це питання. Можливо, він занадто захопився політичною діяльністю або ж не вважав створення академії наук державною справою. В усякому разі ті можливості, які він мав на той час, не було використано. Згодом він писав, що при Центральній Раді "з реалізацією "Української Академії" ...не вважали потрібним спішити — тим більше, що бурхливі умови життя не дуже сприяли чисто академічній, науково-дослідчій роботі", а члени Українського наукового товариства у Києві "головну увагу віддавали... перебудові міського і сільського самоврядування" [69,с.148].

На нашу думку, причини криються і в іншому. Цілком імовірно, що після заснування Академії наук як нової найвищої наукової інституції України постало б питання про її президента. Звичайно, заслуги М.Грушевського перед наукою, його авторитет у наукових колах та неабиякий досвід організації наукової діяльності, набутий ним на посадах голови НТШ та УНТ, робили його найвірогіднішим претендентом на цей пост. За часів Центральної Ради займати водночас обидві високі виборні посади ні юридично, ні фізично він не міг, до того ж вважав для себе не коректним, будучи першою особою УНР, обіймати ще і посаду президента Академії. Інша річ, якби в Академію було трансформовано УНТ (згадаймо, що і НТШ і УНТ вважалися своєрідними моделями майбутньої національної Академії, її мініатюрними копіями), то, мабуть, вибір президента Академії вирішувався б автоматично. Ним без сумніву залишився би М.Грушевський.

Інше питання, що просто поміняти вивіску, як хотіли деякі, неможливо. Адже національна академія наук — це якісно нова структура у державі — чи державний орган, чи дорадчий у галузі науки. Про це свідчить і світовий досвід. Навіть простий аналіз статутів УНТ і НТШ та їх структур, перелік завдань, що постають перед новою найвищою науковою установою країни на початку ХХ ст., коли наука вже стала розгалуженою системою знань, показує, що проста зміна назви — це ілюзія, декларативний трюк, до якого часто-густо вдавався уряд Центральної Ради. Мабуть, це добре розумів і сам М.Грушевський. До того ж, перебуваючи у полоні старих стереотипів, які склалися у нього ще за часів головування в НТШ, він не зміг у справі організації національної академії в 1917 — 1918 рр. піднятися вище за них, як це зробив природодослідник В.Вернадський. Не виключено також і те, що як держав-

ний діяч М.Грушевський добре бачив труднощі, які виникали під час формування владних структур в Україні, оцінював некомпетентність і слабкість державних мужів у конкретних справах, збої у вирішенні питань в галузі культури і освіти, взагалі нестабільність політичної обстановки, і це зупиняло його. Але це лише наші міркування.

Отже, довести до кінця справу заснування Української Академії наук судилося іншим.

Діяльність Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук

Давно плекав цю ідею також один з фундаторів УНТ і дійсний член НТШ, відомий український історик і громадський діяч М.Василенко. Його позиція у питанні створення Академії кардинально різнилася від позиції М.Грушевського. М.Василенко наочно показав, як можна сполучити можливості, надані високою державною посадою, з напруженою, дійовою організаційною працею по створенню найвищої наукової установи.

З перших днів свого перебування на посаді Міністра народної освіти та мистецтва в уряді гетьмана П.Скоропадського, яку він зайняв на початку травня 1918 р., М.Василенко спрямував свою діяльність на реалізацію широкої програми розбудови культурно-освітніх закладів, в тому числі на створення Української Академії наук. Це був один з напрямів плану роботи Міністерства освіти, поданого 5 травня гетьману і затвердженого ним. В плані, зокрема, передбачалися українізація школи, заснування українських університетів, Української Академії наук та Національної бібліотеки. З ініціативи М.Василенка при Міністерстві освіти було створено дві комісії: перша — по виробленню законопроекту про утворення Української Академії наук у Києві, а при ній — Національної бібліотеки, Національного музею та інших наукових інституцій, і друга — у справах вищої школи і наукових закладів. Головою обох комісій було запрошено академіка Петербурзької Академії наук, всесвітньо відомого вченого В.Вернадського, який дав на це свою згоду.

В.Вернадський познайомився з М.Василенком у 1917 р. у Петрограді, коли обидва обіймали посади товариша міністра Тимчасового Уряду С.Ольденбурга — водночас неодмінного секретаря Російської Академії наук. Вже тоді М.Василенко, який був представником України у питаннях вищої школи, поділився з В.Вернадським думкою про створення Української Академії наук. Як тільки з'явилася можливість приступити до здійснення цих планів, М.Василенко згадав розмови у Петрограді і запропонував В.Вернадському очолити справу організації широкої культурної роботи на Україні, в тому числі по створенню Академії наук у

Києві. 9 травня 1918 р. В.Вернадський записав у щоденнику цю пропозицію М.Василенка. Запис від 12 травня свідчить про те, що він ретельно обміркував поставлені перед ним завдання. Нарешті, 18 травня В.Вернадський відправив з Полтави відповідь М.Василенку, в якій виклав свої конкретні міркування щодо організації Академії, пообіцявши підготувати і привезти в Київ відповідну записку [70].

До речі, очолити Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук В.Вернадський погодився за умови, що він не буде громадянином українського гетьманства, а братиме тільки участь у культурній роботі на Україні як академік Російської академії наук, як фаховий експерт. М.Василенко прийняв цю умову, розуміючи, що участь В.Вернадського у справі заснування національної академії наук буде дуже цінною. "... Мені здається, я був тоді в Києві єдиний практично знайомий з академічною роботою, якою вона проявлялась тоді в Петроградській Академії наук", — писав згодом В.Вернадський [71, с.52].

М.Василенко і В.Вернадський дуже відповідально поставилися до формування складу Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, закінчивши його вже до початку червня. За задумом В.Вернадського, до складу Комісії повинні були входити міністр освіти М.Василенко з правом головувати на засіданнях, два його заступники — П.Холодний та І.Красуський, а також ще один представник від Міністерства народної освіти та мистецтва. Якщо врахувати секретаря, 12 професорів, запрошених з різних наукових установ, одного представника Наукового товариства ім.Т.Шевченка і чотирьох — Українського наукового товариства, то у складі Комісії мало налічуватися 23 особи. Але з ряду причин об'єктивного і суб'єктивного характеру намічуваний список зазнав деяких змін, і Комісія працювала в дещо вужчому складі.

Нерш за все помітно загострилися відносини з Українським науковим товариством. 8 червня до Ради УНТ направлено листа з пропозицією обрати представника для участі в роботі Комісії [72]. У відповіді від 19 червня товариство сповістило Міністерство освіти, що має намір прислати у названу вище Комісію чотирьох представників, тобто по одному від кожної з своїх секцій. 23 червня на загальних зборах УНТ доповідалося, що відбулося кілька розмов між міністром освіти М.Василенком і О.Левицьким як представником УНТ, в ході яких О.Левицькому було представлено голову Комісії В.Вернадського і заявлено, що організація УАН є державною справою і, отже, нею повинно займатися Міністерство освіти, а не наукові товариства. Присутні на зборах не погодилися з цим і прийняли амбіційну постанову, в якій, зокрема, було сказано: "УНТ вважало, що як стара українська наукова установа воно повинне взяти найближчу участь в організації Академії наук. А між тим справа організації Комісії і запитання до неї відбуваються без участі і порозуміння з УНТ, від якого перейнято ініціативу утворення УАН. Висловлюючи свій жаль з приводу порушення законних громадських прав Української наукової інституції, загальні

збори УНТ від 23 червня сподіваються, що Міністр освіти, який разом з іншим членом наукового товариства, в загальній праці над цією справою прийме до уваги значіння і ту роль, яку відіграло УНТ в науковій роботі, що надавало йому право перетворення в Національну Академію наук" [73].

Обрана делегація у складі П.Тутковського, Г.Павлуцького і О.Корчака-Чепурківського повинна була передати до Міністерства освіти цю постанову загальних зборів УНТ. На засіданні Ради товариства 30 червня 1918 р. П.Тутковський розповів про бесіду, що відбулася у Міністерстві освіти. М.Василенко погодився ввести до складу Комісії чотирьох представників УНТ, але рішуче відмовився передати товариству всю справу організації Академії.

Підбір кандидатур до Комісії ускладнювався і тим, що в Київському університеті через систематичну русифікацію не було провідних дослідників у галузі української мови і літератури, історії України, участь яких у Комісії була вкрай необхідна. Таких фахівців треба було шукати за межами Кисва, а подекуди й України. За згодою М.Василенка В.Вернадський запросив до участі в Комісії професора Лазаревського інституту східних мов у Москві А.Кримського, який був не тільки орієнталістом, але і спеціалістом у галузі історії і граматики української мови. А.Кримський, людина хвороблива, не міг їхати без супроводу і не погоджувався залишити в Москві свою величезну бібліотеку з орієнталістики та українознавства. Місяць було витрачено на переписку й організаційні турботи, поки, нарешті, А.Кримський з бібліотекою у супроводі свого учня приїхав до Кисва.

За пропозицією В.Вернадського було запрошено й іншого українознавця, історика Слобідської України, професора Харківського університету Д.Багалія, який швидко погодився.

В.Вернадський запросив до роботи в Комісії і М.Грушевського, з яким познайомився у 1916 р. в Петрограді і якого вважав "найвидатнішим українським істориком". М.Грушевський відкинув цю пропозицію, але через свого брата Олександра запросив В.Вернадського до себе, щоб пояснити свою позицію. В.Вернадський, додержуючи всіх правил конспірації, прийшов на квартиру, де перебував від "чорної сотні" вчорашній Голова Центральної Ради УНР. І тут відбулась розмова, яка остаточно з'ясувала протилежність їх позицій щодо статусу і структури майбутньої Української Академії наук.

За моделлю М.Грушевського помітна перевага надавалася розвитку історико-філологічних наук як таких, що дають змогу вивчати національні особливості України. При цьому він виходив із структури деяких західноєвропейських академій, а також структури і практики керованих ним наукових товариств — Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові та Українського наукового товариства в Кисві. В обох товариствах було добре поставлено роботу з українознавства, але зовсім недостатньо розвивалися природознавство і прикладні науки. Крім того, М.Грушевський вважав, що

Академія наук — це самоврядна громадська організація, у заснування і функціонування якої не може втручатися держава.

Інші уявлення про майбутню Академію були у В.Вернадського, який за 12 років перебування членом у Петербурзькій Академії наук набув значного досвіду академічної роботи. Ще у 1916р., напередодні революції, він обстоював необхідність створення державної мережі науково-дослідних інститутів. В.Вернадський вважав, що настав час забезпечити в країні широкий розвиток спеціальних установ прикладного, теоретичного або змішаного характеру. “Ще ніколи, — писав він, — у нас не обговорювалося питання певної організації цієї справи, державної мережі дослідницьких інститутів, ніколи це завдання, як таке, не визнавалося державою... Очевидно, і в такій складній справі, як створення дослідних інститутів, ми повинні поряд з вільною особистою творчістю йти і іншим, вже випробуваним, більш потужним шляхом організованості цих зусиль у щось струнке, ціле і єдине. Особливо необхідним є такий шлях організації тоді, коли потрібно досягти якомога більшого результату якомога швидше і дешевше” [74,с.4-5].

У листі до М.Василенка від 18 травня 1918 р. В.Вернадський надає конкретної форми своїм попереднім ідеям у галузі організації науки: “Мені здається, що треба рішуче стати на новий шлях, на якому стоїть Петроградська академія наук, розширивши далі цю організацію. Академія наук — не просте товариство, що не має своїх інститутів (як застаріла щодо організації Паризька, яка, до речі, теж змінюється) — але Академія наук є об'єднання державних установ: Бібліотека, Архів, Геологічна, і, якщо можливо, Географічна карта, національні музеї, інститути для дослідних і гуманітарних наук повинні бути об'єднані достатніми засобами... перш за все повинно бути створене добре обставлене відділення української мови, літератури і історії... і ті відділи інститутів, які пов'язані з практично важливими для держави інтересами — пов'язані з вивченням продуктивних сил країни і економіко-статистичним її обстеженням” [70].

І, нарешті, найбільш завершеної форми концепція В.Вернадського набуває в його промові на першому зібранні Комісії 9 липня 1918 р. “Академія наук, яка витворюється в ХХ віку, не може будуватися по статутам і типам давніх Академій, котрі в своїй віковій історії перебували численні зміни та перетворення... Стара Академія наук була тільки вченим товариством, в сучасному розумінні — громадою вчених... Витворюючи Українську Академію наук, необхідно рахуватися з тим, що працювання УАН, яка стоятиме на такому рівні, повинно, oprіч своєї всесвітньої ваги, задовольняти важливі: 1) національні; 2) державні та 3) місцеві життєві вимоги.

... Національна вага новітньої Академії лежить у тому, що Академія повинна допомагати зростові української національної самосвідомості та української культури, через широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю...

Державна вага Академії витворюється тим впливом, який вона матиме на підвищення виробних сил країни й людини на Україні... Через широку дослідчу працю неодмінно треба хутко збільшити вагу для України природних її багатств..., і разом з тим через економічно-статистичне студіювання знайти міри, необхідні для того, щоб збільшити виробливість труду її людності...

Необхідна річ, щоб будуча Академія Наук була найтісніше сполучена з звичайними питаннями практичного життя... Вона повинна в своїй діяльності одкликатися на всі недостачі й потреби людності, що вимагають наукової допомоги і наукового освітлення.

... Отже... УАН не може своїм упорядкуванням скидатися на звичайну громаду учених. Не може вона бути збудована на зразок тих Академій, котрі вдержали старовинне впорядкування учених товариств... Вона повинна складатися з гуртків учених людей, що здобувають кошти від держави і оддаються науці та дослідчій роботі, як справі свого життя, признаній од держави за державно важну. З Академією повинні сполучатись численні наукові заклади дослідного характеру" [62,с.5-7].

Під час розмови між М.Грушевським і В.Вернадським виявилось їх різне ставлення не тільки до завдань і структури майбутньої Академії, але й до вибору слушного моменту її заснування. Якщо М.Грушевський застеріг, що у бурхливий час складних політичних перетворень з цим поспішати не треба, то В.Вернадський, навпаки, вважав, що в такі історичні моменти треба діяти швидко і рішуче.

Однією з причин, які стримували активні дії у справі побудови УАН, М.Грушевський вважав нестачу національних кадрів учених (крім українознавців). "Він говорив мені, — згадував В.Вернадський, — що в нас зараз нема достатньо вчених фахівців українців поза межами українознавства. І, отже, ми повинні звернутися до росіян. Мине ще багато часу, поки вони у нас будуть — ці фахівці" [71,с.54]. Для В.Вернадського це не було перешкодою, він пропонував у разі потреби залучати до праці російських фахівців з тим, щоб з їх допомогою швидше підготувати національні кадри.

Взяти участь у роботі Комісії М.Грушевський був згодний лише в тому разі, якщо перший склад академіків обере всеукраїнський з'їзд представників університетів. В.Вернадський, не заперечуючи в принципі, добре розумів, що зібрати такий з'їзд у тій політичній ситуації практично неможливо. Отже, М.Грушевський і В.Вернадський після тривалої розмови так і не дійшли згоди.

Остаточно до складу Комісії увійшли: професор Харківського університету Д.Багалій, професор Київського політехнічного інституту М.Кашенко, ректор Київського університету Є.Спекторський та професори Б.Кістяківський, Й.Косоногов, О.Сперанський і М.Туган-Барановський, а також Г.Павлуцький і П.Тутковський (представники УТН), професор Петроградського інституту шляхів С.Тимошенко, професор Лазарєвського інституту східних мов у Москві А.Кримський професор Донського університету Є.Тимченко (представник УНГ) та завідуючий дослідними полями і центральною дослідною станцією Всеросійського товариства цукрозавод-

чиків професор С.Франкфурт. Запрошено також академіка Петербурзької АН В.Перетца, але він не брав участі в роботі Комісії, не відповіли на запрошення члени Наукового товариства ім.Т.Шевченка, не змогли приїхати В.Іконников, В.Палладін і М.Сумцов, по дорозі з Петрограду до Києва помер професор Ф.Вовк. Секретарем Комісії обрали голову Архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтва та національної культури В.Модзалевського. Роботу Комісії обслуговували технічні працівники цього відділу, у його приміщенні по Бібіковському бульвару, 14 (нині бульвар Т.Шевченка, 14) проходили і засідання Комісії [75].

Правила роботи Комісії були такі: "всі присутні на засіданнях Комісії мають право вирішального голосу і всі питання розв'язуються абсолютною більшістю голосів... В зв'язку з ходом робіт Комісії вона має право виділяти із свого складу підкомісії для розроблення окремих питань... Головою кожної підкомісії являється один із членів Комісії, який має право запрошувати на засідання підкомісії осіб, що не належать до складу членів Комісії" [76].

На думку М.Василенка, в зв'язку з особливим значенням і терміновістю завдань Комісії, час її діяльності не повинен перевищувати два місяці [77]. Для забезпечення утримання Комісії, оплати дороги та житла для іногородніх членів М.Василенко просив Раду Міністрів винести спеціальну постанову про асигнування у розпорядження Міністра народної освіти та мистецтва 40.050 крб.

Перелік питань, якими займалася Комісія, був дуже широкий. 7 липня 1918 р. М.Василенко надіслав В.Вернадському листа, в якому перелічив ті з них, які вважав першочерговими [78].

1. Про придбання та обладнання друкарні Академії наук;
2. Про вибір приміщення, де могла б почати роботу Академія, а також місяця майбутнього спорудження її приміщень;
3. Питання про Національну бібліотеку та Національний музей, тісно пов'язані з Академією наук;
4. Обговорення питання про придбання книг та експонатів, які мають наукову цінність.

Серед інших питань, кількість яких доходила до 30, були такі [76]

1. Мова видань Академії;
2. Офіційна мова Академії;
3. Академія як установа, що складається з академіків;
4. Самоврядування Академії;
5. Академія як дослідницький орган;
6. Склад Відділень Академії;
-
16. Питання про початковий склад академіків;
-
20. Український національний архів;
-
22. Навчальний характер Академії;

.....
24. Про семінарії;

25. Керування УАН тощо.

Перше засідання Комісії відбулося 9 липня 1918 р. о 6 годині вечора у кабінеті М.Василенка в Міністерстві освіти (Бібіковський бульвар, 12). На засіданні були присутні: М.Василенко, В.Вернадський, Д.Багалій, М.Кашенко, Й.Косоногов, Г.Павлуцький, О.Сперанський, С.Тимошенко, Є.Тимченко, П.Тутковський, В.Модзалевський. Відкриваючи засідання, М.Василенко зазначив, що до цього часу розвиток української науки і українське відродження стримувалися багатьма перешкодами. Нині виникли сприятливі обставини, і утворення в Києві Української Академії наук бере на себе українська держава. Таке завдання не здатне вирішити самоврядне товариство, і тільки участь держави може найшвидше і найповніше розв'язати його. Зокрема, він сказав: "Утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки. Для тих же, хто вірить в життєздатність українського народу... утворення Академії наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням" [62, с.3].

Після М.Василенка з програмною промовою виступив В.Вернадський, який виклав свій погляд на завдання і структуру Української Академії наук. На його думку, в ній мають бути чотири відділи:

1. історично-філологічний (з українською класою);

2. фізично-математичний;

3. економічно-юридичний;

4. відділ прикладного природознавства.

До складу цих відділів мають входити такі наукові установи:

1. Національна бібліотека;

2. Фізичний інститут;

3. Інститут дослідчий біологічний (з прикладним відділом);

4. Хімічна лабораторія (з прикладним відділом);

5. Інститут мінералогічний (з прикладним відділом);

6. Національний музей з відділами археологічним, мінералогічним, передісторичної археології, етнографії, ботаніки, зоології, антропології, палеонтології;

7. історичний український музей;

8. Астрономічна обсерваторія;

9. Комісія для видання словника української мови.

Необхідно передбачити також створення таких установ, як Археологічна комісія, Археологічний дослідчий інститут тощо.

При Академії мають бути створені постійні комісії, що дозволить залучити до творчої роботи всі наукові сили України, в першу чергу Комісія для дослідження і редукації сил України, Комісія для дослідження економічного стану, стану життя та ресурсів Ук-

раїни, Комісія для видання пам'яток українського письменства і мови.

Статут Академії має бути складений так, щоб у ній могли закладатися нові дослідні заклади, коли в цьому виникатиме потреба.

Хоча В.Вернадський і уявляв Академію наук як державну установу, він вважав, що після заснування вона повинна користуватися повною автономією і "бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя од органів державного урядування, які можуть мінятися... Її статут повинен дати їй широкі спромоги на вільну наукову працю та бути... гнучким, щоб вона могла йти слідом за вимогами життя" [62, с.8].

В.Вернадський доповів присутнім, що в розмові з ним гетьман України гаряче підтримав "... ідею створення Академії наук, вважаючи за необхідне широку розробку її плану, і обіцяв не дивлячись на тяжкі фінансові умови, в яких знаходиться Українська Держава, всіляке сприяння для швидкого утворення Української Академії наук, поставленої в умови, які б відповідали її національному значенню" [79].

Уряд досить оперативно вирішував питання, що стосувались Академії наук. Так, 24 липня 1918 р. Комісія порушила питання про асигнування коштів на початкові роботи по створенню Академії, в тому числі й на утримання Комісії, а 26 липня 1918 р. Рада Міністрів уже ухвалила відповідний законопроект, і 28 липня 1918 р. було видано закон, за яким на початкові витрати Академії наук виділялися кошти в сумі 200.000 крб [80].

Почалася напружена робота Комісії, засідання якої відбувалися регулярно двічі на тиждень протягом майже трьох місяців. Один з найактивніших її членів, Д.Багалій, навіть вніс пропозицію засідати тричі на тиждень, щоб завершити роботу в строк, але навантаження і без того було значним.

Згідно з положенням про Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук створено кілька підкомісій: по організації історико-філологічного відділу, відділу фізико-математичних наук, відділу соціальних наук, антропологічну та по придбанню друкарні. Окремо створили підкомісію на чолі з В.Вернадським, яка займалася питаннями виділення землі під будівництво приміщень УАН, для Ботанічного та Акліматизаційного садів, а також астрономічної обсерваторії.

За дорученням Комісії Д.Багалій і В.Модзалевський розробляли проект статуту Академії. Окремі питання, що викликали сумніви, виносились на обговорення Комісії і підкомісій відділів. Так, розглядалися положення про форму відносин Академії з органами верховної влади, про фінансування, затвердження президента-голови Академії, неодмінного секретаря і академіків-іноземців, почесних членів Академії, членів-кореспондентів тощо.

Одним з перших було вирішено питання про назву Академії, яке порушив В.Вернадський на восьмому засіданні 3 серпня 1918 р. Більшість членів Комісії погодилась з назвою "Українська Академія наук в Києві". На наступному засіданні Комісії, 7 серпня 1918 р.,

Д.Багалій виклав проект статуту Академії. Комісія в цілому схвалила його, внівши до нього деякі зміни, зокрема Академії надавалося право створювати нові установи, прибутки від видань повинні йти на користь Академії, до вчених установ слід віднести так звані семінарії для підготовки майбутніх професорів.

Думка про підготовку кадрів молодих учених при установах Академії, а не при університеті, була на той час оригінальною. Вперше її висловив В.Перетц у записці, надісланій ще до першого засідання Комісії. Згідно з пунктом 3 цієї записки, "при Академії організуються відповідні семінарії, де будуть науково підготовлені в різних спеціальностях молоді люди, що закінчили університет і будуть причислені до Академії, щоб доповнити свої відомості і приготуватися до професорської діяльності у вищій школі. Приймає їх голова семінарії, а стверджує це загальний збір членів Академії" [62,с.12].

Аналогічні думки висловив у своїй записці від 18 липня 1918 р. С.Тимошенко. Він вважав, що спільна робота у семінаріях представників чистої науки і прикладного природознавства буде корисною у справі підготовки кваліфікованих професорів загальних предметів для вищих технічних шкіл [62].

20 липня 1918 р., обговорюючи це питання, Комісія висловила побажання, щоб діяльність Академії стосовно цього була поставлена на належному рівні і вищі школи України могли направляти до неї талановитих молодих людей, не відряджати їх за кордон. З цією метою в академічних науково-дослідних інститутах повинні залишатися місця для молодих учених, щоб вони працювали там під керівництвом академіків. Нарешті, в остаточній редакції Статуту було вміщено таке формулювання: "§99. При окремих катедрах Відділів можуть бути організовані, на загадання од дійсних членів Академії, наукові семінарії, що їх членами можуть бути особи, які присвятили себе науковій діяльності. Члени семінарії можуть користуватися науковими встановами Академії" [81,с.13]. В перші роки діяльності УАН у деяких її установах передбачались тимчасові посади "наукових практикантів" для молодих учених. По суті, цю науково-організаційну практику можна вважати прообразом сучасної аспірантури.

Організація при Українській Академії наук навчальних семінаріїв стала характерною рисою її структури. Хоч при деяких академіях і існували подібні об'єднання, але вони завжди пов'язувались з конкретними керівниками і не перетворювались на постійний академічний орган професійної підготовки молодих науковців. Статут УАН давав можливість розгорнути планомірну діяльність у напрямі підготовки академічних кадрів.

Проект Статуту було ухвалено розмножити і поширити серед членів Комісії для дальшого розгляду, а секретарю Комісії доручили розробити штати Академії відповідно до звичайного посадового розкладу.

Після доробки й обговорення Статуту всіма членами Комісії на черговому її засіданні, 4 вересня 1918 р., ухвалено обрати

підкомісію у складі В.Вернадського, А.Кримського і М.Тугана-Барановського для остаточного редагування першого, загального розділу Статуту Комісії. Значна частина одного з останніх засідань — 11 вересня 1918 р. була присвячена другому читанню II — VI розділів Статуту з внесенням остаточних правок. Наступне засідання 13 вересня 1918 р. зосередилося виключно на обговоренні штатів Академії та її кошторису по 1 січня 1920 р., згідно з матеріалами, поданими підкомісіями кожного з трьох Відділів. На передостанньому засіданні Комісія обговорила фундаментальні питання щодо асигнувань та фондів Академії, і, нарешті, на останньому, що відбулось 17 вересня 1918 р., підкомісії по остаточному редагуванню Статуту було доручено доопрацювати штати, кошторис і пояснювальні записки до них.

При підготовці проекту "Закону" про Академію найзапекліші дебати виникли під час обговорення кількості початкового складу членів Академії та порядку їх призначення. По-перше, не було єдиної думки щодо їх кількості: одні вважали, що вона повинна дорівнювати 9 особам, інші — 12, а дехто навіть 15, тобто по 5 від кожного Відділу. По-друге, важко було дійти згоди відносно того, хто висуває кандидатури академіків і хто їх затверджує. М.Туган-Барановський запропонував додати до законопроекту спеціальну статтю, за якою перший склад академіків призначає верховна влада. Якщо вона звернеться за рекомендаціями до Комісії, то остання повинна подати їх. Його погляди поділяв і Г.Павлуцький, який вважав, що оскільки у світі вже існує традиція призначення перших академіків верховною владою, відступати від неї недоцільно.

Протилежну думку обстоював О.Сперанський, який запропонував, щоб кандидатури академіків першого складу обирались вищими навчальними закладами України, бо тільки такий спосіб обрання може забезпечити їм справжній авторитет у науковій спільноті. Якщо ж цю пропозицію буде відкинуто, то слід звернутися до Міністра освіти з тим, щоб він створив нову велику комісію, яка користувалася б довірою всіх шарів суспільства.

Особливу позицію зайняв В.Вернадський, який вважав участь Комісії в цій справі зовсім неможливою з моральних міркувань, оскільки до рекомендованих осіб, безумовно, входять і її члени. З іншого боку, обрання кандидатур академіків представниками вищої школи також неприйнятне, оскільки вимагає для реалізації надто багато часу, тоді як Академія повинна розпочати роботу негайно. В законі лише треба зазначити, що перший склад Академії призначає верховна влада. Цю точку зору поділяв і Й.Косоногов, який вбачав єдиний вихід з ситуації в тому, щоб верховна влада і обирала, і призначала перших академіків.

Д.Багалій зробив спробу об'єктивно розглянути всі ці пропозиції, щоб дати можливість членам Комісії зробити остаточний вибір і розробити єдину узагальнюючу концепцію. Щоб покінчити з дебатами і зрушити справу з місця, довелось присвятити їй два засідання Комісії — 7 та 11 вересня. На думку Д.Багалія, перший

склад академіків має дорівнювати принаймні 12 особам, бо роботи передбачається дуже багато, а з дійсних членів хтось завжди може бути або хворий, або перебувати у відрядженні. Верховна влада повинна користуватися повною свободою при призначенні першого складу членів Академії, але оскільки вона має обрати найдостойніших кандидатів з найрізноманітніших галузей знання, перед нею постає необхідність звернутися за порадою до компетентних осіб. За таких умов обов'язок кожного спеціаліста не ухилятися від рекомендації, якщо в ній постане потреба. Тим більше не повинна відмовлятися від участі в цій справі і Комісія, яка має у своєму складі авторитетних фахівців з усіх трьох циклів знань. До того ж їм можуть допомогти вчені, що входять до підкомісії. Взагалі, Комісія не може залишатися байдужою до того, яким буде склад перших академіків, враховуючи до того ж, що вона вже чимало зробила в цьому напрямі — вирішила, що призначає цей склад не міністр, а гетьман, визначила кількість рекомендованих осіб. Якщо прийняти пропозицію обрання через вищу школу, яка не має централізованого органу, відкриття Академії доведеться відкласти на тривалий час. Отже, Комісія має рекомендувати перших членів Академії, в тому числі з свого власного, авторитетного в різних галузях науки, складу.

Остаточного було вирішено: кількість академіків першого складу повинна дорівнювати 12 (по 4 від кожного Відділу); призначаються вони верховною владою; Комісія має рекомендувати склад академіків, якщо верховна влада звернеться до неї з цим проханням.

Однією з найважливіших умов існування майбутньої Академії було питання про надання їй необхідних для роботи приміщень. Це питання неодноразово обговорювалось на засіданнях Комісії. Вже на п'ятому засіданні, 24 липня 1918 р. було оголошено доповідну записку, подану В.Вернадським 23 липня 1918 р. гетьману П.Скоропадському про необхідність виділення приміщень для новостворюваних установ. У записці зазначалось, що напередодні, 22 липня, в засіданні Комісії по вищій школі остаточно вироблено законопроект про створення Державного українського університету в Києві, а двома днями раніше академічна Комісія ухвалила рішення про заснування Національної бібліотеки. Що ж до створення Української Академії наук, то справа просувається успішно і на найближчому тижні розпочнеться робота по складанню її статуту. Оскільки і університет, і Академія наук мають першочергове значення, необхідно дуже швидко розгорнути їх роботу. Але відразу виникне питання про приміщення для них, спочатку тимчасове, а згодом постійне. Якийсь час ці установи можуть навіть перебувати в одному приміщенні, в майбутньому ж вони будуть відокремлені.

Комісія п вищій школі заснувала підкомісію під головуванням Д.Багалія для підшукування приміщення для університету. Вона рекомендувала приміщення Володимирського кадетського корпусу на Кадетському шосе (нині — Повітрофлотський проспект, б) як найбільш придатний варіант. В.Вернадський висловив думку, що

ця будівля могла б послужити певний час і для Академії наук, і просив гетьмана взяти до уваги "виняткове національне і загально-людське значення, які повинні мати два створюваних нових великих розсадника науки і знань на Україні" [82].

На цьому ж засіданні В.Вернадський повідомив присутніх, що гетьман П.Скоропадський досить доброзичливо поставився до делегатів обох Комісій, які передали йому записки про надання приміщення. Отже, можна сподіватися, що будівлю Володимирського кадетського корпусу буде передано Академії і університету. До того ж, як сказав гетьман, під керівництвом міністра шляхів уже розробляється план забудови Звіринця (історична місцевість у нинішньому Печерському районі на березі Дніпра), де передбачено відвести площу, достатню для будівництва нових приміщень для обох установ. 3 серпня 1918 р. В.Вернадський доповів Комісії, що питання про надання приміщення Володимирського кадетського корпусу Державному українському університету, як повідомив міністр народної освіти, вирішено позитивно.

14 серпня на засіданні Комісії обрано підкомісію у складі В.Вернадського, Д.Багалія, Г.Павлуцького, С.Тимошенка і М.Тугана-Барановського для вирішення питання про тимчасове приміщення і постійне місце для Академії та її установ. За пропозицією Д.Багалія, підкомісія мала визначити необхідний мінімум приміщень, що повинні бути відкриті в першу чергу, для чого оглянути Звіринець, будівлі Кадетського корпусу і Комерційного інституту (Бібіковський бульвар, нині бульвар Шевченка 22/24, належить Державному педагогічному інституту ім.М.Драгоманова).

При майбутній Академії наук передбачалось створити такі установи, як Ботанічний та Акліматизаційний сади, для чого були потрібні не просто будівлі або будівельні майданчики, а й досить великі ділянки землі. 31 серпня на черговому засіданні Комісія вирішила питання про вибір місця під Ботанічний сад передати у підкомісію по добору приміщень для Академії, передбачивши необхідність виходу з Ботанічного саду до Дніпра. Питання про створення зоопарку та можливість використання для Академії парку Асканія-Нова Комісія передала на попереднє обговорення Відділу фізично-математичних наук.

Важливим аспектом розвитку національної культури в Україні, над яким працювала Комісія, було питання про Національну бібліотеку. Ще у 1917 р. у Петербурзі М.Василенко обстоював перед Тимчасовим Урядом необхідність "заснування в Києві великої бібліотеки на зразок Петербурзької публічної або Румянцевського музею в Москві чи бібліотек Берліна, Парижа, Лондона" [83]. Але відповідь була негативною.

Під час розробки законопроекту про заснування УАН це питання стояло на порядку денному як одне з основних. У промові В.Вернадського на першому засіданні Комісії Національна бібліотека стояла першою у списку установ, що мають бути відкриті при Академії. На ньому ж В.Кордт подав до Комісії записку "Про Національну бібліотеку української держави", в якій за-

значав, що заснування національної бібліотеки є невідкладним завданням української держави і гарантією її успішного розвитку та процвітання "була б згода найвищої вченої корпорації держави, себто Української Академії наук, взяти на себе завдання — керувати організуванням Національної бібліотеки і пильнувати її успішного розвитку" [62,с.9]. Крім того, в записці наводилася структура академічної бібліотеки. Зокрема, в ній передбачалися такі відділи: повна колекція книг і брошур, буді-коли надрукованих українською мовою; "Ucrainica", тобто відділ книг, брошур і часописів, присвячених Україні іноземними мовами; української іконографії; картографії України, починаючи з XVI століття; української музики та українських нот; українських стародруків і рукописів.

Крім цієї спеціальної частини, академічна бібліотека повинна мати книги з усіх галузей знання російською, німецькою, французькою, італійською та іншими мовами. Єдино придатним для такої бібліотеки є розміщення книг по науках. Необхідно мати алфавітний каталог, бажано було б також створити при цій бібліотеці об'єднаний каталог усіх наукових бібліотек України. При читальному залі необхідно мати довідкову бібліотеку з вільним доступом для всіх відвідувачів. Приміщення повинно бути просторе, з великим запасом повітря і світла.

20 липня на черговому засіданні Комісії В.Вернадський зачитав проект закону про Національну бібліотеку і фонд для неї. Після обговорення проекту остаточно редагування доручили голові і секретарю Комісії. А 24 липня вже доповідалося, що законопроект про утворення фонду Національної бібліотеки успішно пройшов у Раді Міністрів, і наступне завдання Комісії — розробити положення про тимчасовий комітет фонду і забезпечити його з 1 січня 1919 р. коштами. Це питання стоятиме відразу після підписання відповідного закону гетьманом. 31 липня голова Комісії оголосив зміст листа Міністра народної освіти від 29 липня, в якому йшлося про якнайшвидше створення Комісії по розробці положення про Національну бібліотеку. Міністр пообіцяв надіслати свої міркування з цього приводу.

Отже, питання про Національну бібліотеку вирішувалося швидко при активній підтримці Міністерства освіти і гетьманської влади. М.Василенко пізніше згадував: "В 1918 році, за часи гетьмана, я, переконаний у великому культурному значінню для України заснування наукової великої бібліотеки в Києві, підняв про це питання перш принципово в Раді Міністрів. Рада віднеслась дуже прихильно до моєї пропозиції і, на моє прохання, асигнувала на перший раз на підготовчу роботу по бібліотеці 200 тисяч карбованців... Своє принципове рішення Рада Міністрів доручила мені представити в формі законопроекта, який і був мною внесений і без змін затверджений Радою Міністрів. Затверджений гетьманом законопроект був надрукований в "Державному Вістнику". ...В своєму законопроекті я назвав бібліотеку національною на зразок французької, з огляду на те, що вона мусить бути національним куль-

турним скарбом всього українського народу... Я стояв за утворення Національної Бібліотеки, як самостійної інституції, ні від кого, крім вищої влади незалежної, але наприкінці згодився на думку акад. В.І.Вернадського, щоб зв'язати Бібліотеку з Академією наук. На мій погляд, думка В.І.Вернадського мала велике практичне значення. Не глядячи на дуже трудні політичні і економічні обставини, на часту зміну влади, Академія зуміла організувати Бібліотеку і поставити її на ноги" [83].

Для майбутньої бібліотеки необхідно було відшукати відповідне приміщення. Краще за все було б збудувати для неї спеціальний будинок, для чого намічалось два можливі майданчики: садиба Колегії П.Галагана (по вул.Фундуклеївській, нині Б.Хмельницького, 11, Державний музей літератури України), або садиба Анатомічного театру (нині Б.Хмельницького, 37, Музей медицини). Були й інші проекти, однак побудувати спеціальний будинок так і не вдалось.

До проблеми створення Національної бібліотеки мали відношення збереження і придбання приватних бібліотек та колекцій рукописів, чим також займалася Комісія. Так, на її засіданнях обговорювалася доцільність придбання бібліотек Б.Грінченка, О.Потебні, М.Драгоманова, В.Антоновича. Велися відповідні переговори з спадкоємцями, вживалися заходи щодо перевезення одержаних книг до Києва. В зв'язку з утворенням Національної бібліотеки Комісія входила в контакт з різними офіційними установами. Так, 15 серпня 1918 р. до Міністра закордонних справ України було направлено листа за підписом В.Вернадського з низкою питань, спрямованих на полегшення перевезення з-за кордону українських книг.

Економічна розруха ускладнювала відшукування матеріалів, необхідних Академії наук та її установам для роботи. Тому Комісія звернулася до представників ліквідаційних комісій Військово-промислового комітету О.Сахарова та Установ воєнного часу Ю.Кістяківського, а також до управління Червоного Хреста з проханням надати потрібні для Академії матеріали. Виявилось, що в управлінні Червоного Хреста знаходилась хімічна лабораторія і склад хімічних реактивів, що могли б стати у пригоді установам Академії. Головний уповноважений Червоного Хреста Є.Іваницький у розмові з В.Вернадським висловив думку про можливість передавання лабораторії (в разі її ліквідації) Академії наук на пільгових умовах.

Створена у перший день роботи Комісії підкомісія по вивченню списків предметів Військово-промислового комітету, до якої входили, зокрема, Й.Косоногов і В.Линник (колишній завідувачий оптичною майстернею Комітету), висловила бажання щодо придбання ряду предметів і матеріалів. Найдорожчим виявилися 9 пудів ртуті (на суму 18.000 крб.), для закупівлі якої було подано спеціальне клопотання до Міністра народної освіти [84]. Міністру було надіслано також клопотання про допомогу в справі одержання Академією наук від військового відомства легкового і вантажного автомобілів.

За період роботи до Комісії надійшло понад 27 записок з обґрунтуванням необхідності створення низки установ Академії наук. Ці записки розмножувались, розповсюджувались між членами Комісії, а потім обговорювались. Найконструктивніші з них увійшли до "Збірника праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві" [62]. Рішення про видання цієї збірки обсягом близько 8 друк.аркушів у кількості 600 примірників було прийнято на засіданні Комісії 7 серпня 1918 р. До редакційної колегії увійшли В.Вернадський, Є.Тимченко і В.Модзалевський.

На першому ж засіданні Комісії, коли було прийнято рішення про організацію у структурі Української Академії наук трьох Відділів — історично-філологічного, фізично-математичного та державно-економічного, вирішено при кожному з них створити по окремій підкомісії для розв'язання внутрішніх організаційних питань. Підкомісії при першому і другому Відділах було обрано того ж дня (9 липня), а 24 липня, коли на п'ятому засіданні Комісії Д.Багалій нагадав присутнім про необхідність термінового створення такої підкомісії по третьому Відділу, вирішили просити М.Тугана-Барановського, Є.Спекторського і Д.Багалія увійти до її складу з правом кооптації інших осіб. Активна робота підкомісій сприяла детальній розробці питань, специфічних для кожного Відділу, і тим самим прискоренню розв'язання загальних проблем.

Так, свої формулювання положення Статуту про іноземних членів УАН подали Д.Багалій та підкомісії II та III Відділів, остаточна редакція була результатом обговорення. Зокрема, Комісія погодилася з думкою фізично-математичної підкомісії про те, що у виключних випадках іноземні вчені можуть одержувати місця в академічних установах. Їх обрання повинно проводитися шляхом закритого балотування у Відділах.

Загальними зусиллями розв'язано також питання про премії. За пропозицією Д.Багалія воно було знято з обговорення Комісії і передане на попередній розгляд підкомісій. I Відділ побажав, щоб премії носили ім'я видатних українських учених. Кожний з трьох Відділів визначив ту кількість премій, яку вважав за потрібне присуджувати по своїх дисциплінах щороку. Всі погодились, що сума кожної премії має дорівнювати 5 тис.крб.

Свої міркування щодо організації структури I Відділу виклали у пояснювальній записці Д.Багалій, А.Кримський, Г.Павлуцький і Є.Тимченко. В ній запропоновано низку спеціальностей ("катедр") Відділу, кількість вакансій по них, а також ґрунтовне пояснення, чому саме такі, а не інші напрями слід розвивати в Українській Академії наук. Так, стосовно української мови зазначалось, що досі її вивчення знаходилось у виключно невивідних умовах і мало несистематичний, випадковий характер. Тепер дослідження з української мови мають проводитися академічно і до того ж у двох напрямках — в її сучасному стані і в її історичному аспекті.

Оскільки стародавня територія України була місцем перебування різних народів Сходу, без розробки дисциплін орієнталістики всестороннє дослідження історії українства неможливе.

У записці Відділу фізично-математичних наук об'єднано окремі подання його членів, що складають майже весь "Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві". Важливу роль у побудові структури цього Відділу відіграла записка С.Тимошенка "До питання про організацію класи прикладного природознавства при Фізично-математичному відділі Української Академії наук". В ній, зокрема, зазначалося, що за останні десятиліття у найбільш розвинених країнах учені, які займаються "чистою наукою", працюють спільно з представниками прикладних знань, і така співпраця є особливо плідною. "Те ж питання про об'єднання науки й техніки виникає і в нас, на Україні, — пише С.Тимошенко. — Україна починає самостійне життя при тяжких економічних умовах і уникнути цілковитого економічного поневолення зможе лише тоді, коли напружить всі живі сили краю... Почин в справі об'єднання науки й техніки повинна взяти на себе Академія наук. Завдяки своєму центральному становищу й науковому авторитету вона зможе згромадити біля себе ті нечисленні наукові сили, що зараз є на Україні, і об'єднати їх на спільній праці" [62,с.82].

Такого об'єднання науки і техніки в Академії можна було досягти, створивши при II Відділі окрему "класу" (підвідділ) прикладного природознавства. По суті, в "Записці" С.Тимошенка викладено ідею про координуючу роль Академії в справі об'єднання зусиль в галузі науки і техніки, яку він обстоював і раніше. Причому спочатку планувалося зробити два незалежні Відділи: фізично-математичний, до якого входили б звичайні дисципліни, як у більшості академій світу, і окремий — прикладного природознавства. Саме це пропонував зробити В.Вернадський у своїй промові на першому засіданні Комісії. Але потім їх було об'єднано в один відділ. Це зумовлювалося двома міркуваннями: по-перше, тим, що взагалі межа між прикладним і "чистим" природознавством є умовною; по-друге, з міркувань фінансового характеру.

Важко було виділити ті галузі науки, що обов'язково мали бути репрезентовані в Академії, бо навіть найкоротший перелік основних природничих напрямів перевищив 40 назв. Чималий список — до 30 назв — складали дисципліни з прикладного природознавства. Після обговорення підкомісія II Відділу зупинилась на 30 дисциплінах у цілому (по 15 на кожний підвідділ). Вирішено було також створити низку науково-дослідних установ, необхідність яких обгрунтовувалась в окремих записках як членів Комісії, так і запрошених до роботи осіб. Розглядом цих записок займалася фізично-математична підкомісія. Перше засідання її відбулось 16 липня 1918 р., в ньому брали участь відомі професори, інженери, діячі техніки.

Однією з перших наукових записок, підготовлених досвідченими спеціалістами на замовлення керівництва Комісії, була записка професора фізики Київського університету Й.Косоногова "Про заснування Фізичного інституту Української Академії наук у Києві", яку він виголосив 12 серпня на четвертому засіданні

підкомісії. Серед усіх інституцій, що мають бути відкриті при УАН, вважав він, в першу чергу (крім Національної бібліотеки) повинен бути Фізичний інститут. "Необхідність відчинення в першу чергу Фізичного інституту диктується... тим, що фізика... є підставою всього сучасного природознавства... І ще ясніше виступає ця необхідність, коли згадаємо, що з трьох старих університетів, котрі є на території України, лишень один Одеський має хоч і невеличкий, але все-таки уміщений в спеціально для нього збудованому будинку, Фізичний інститут... Честь Української Держави вимагає, щоб для фундаменту природознавства — фізики було збудовано палац і обзаведено його всім необхідним для наукової праці. Сучасні фізичні інститути вимагають спеціального улаштування, як наприклад поміщення для оптичної праці, поміщення постійної температури, холодної лабораторії, спеціального забезпечення поміщень газом, водою, електричним током, тощо. Все це можна уладити лишень в будинку спеціально проєктованим для цієї мети... Будучий академік на кафедрі фізики і будучий будівничий-архітектор повинні бути послані за границю, щоб докладно ознайомитися з улаштуванням великих фізичних інститутів і спеціальних лабораторій" [62, с.14]. Організований таким чином, Фізичний інститут в подальшому стане основою для цілої низки інших академічних інститутів.

Другий науковий заклад, питання про заснування якого викликло широке обговорення, був Геодезичний інститут. Ще на першому засіданні фізично-математичної підкомісії, 16 липня 1918 р., його було включено до переліку майбутніх установ Відділу [85]. Відкриття Геодезичного інституту було давньою мрією В.Вернадського, який ще під час роботи у Київському політехнічному інституті хотів організувати там Геодезичне відділення. 27 липня на черговому засіданні Комісії він сповістив, що поступила записка про Геологічний комітет, а незабаром буде надіслано записку про Геодезичний інститут, і висловив побажання передати ці обидва документа на попередній розгляд фізично-математичній підкомісії.

Підкомісія на засіданні 4 вересня заслухала і обговорила записку М.Медзвєцького "Про Геодезичний інститут і Геодезичну раду при ньому". В ній зазначалось, що у геодезичних дослідженнях території колишньої Російської імперії найактивнішу участь брали військові геодезисти. Завдяки їм 1/6 частину всієї території української держави можна вважати геодезично забезпеченою, але щоб Україна стала на один рівень з науково дослідженими країнами Європи, необхідно вжити цілий ряд невідкладних заходів. "Щоб планово поставити і одноманітно виконувати всі ці завдання, при Українській Академії Наук треба утворити Державний Геодезичний інститут, як найвищу наукову інституцію краю, відповідним чином збудовану й обладнану докладними виміровими приладами, яка володіла би площею землі до 50 десятин... Щоб використати для цілей науки сили українських військових геодезистів та співробітників Межевого Департаменту, необхідно поставити Український Геодезичний Інститут зв'язую-

чим звеном між Академією Наук, яка стремить до чисто наукових цілей, й згаданими колективами, що ставлять собі практичні завдання, але поруч з цими завданнями можуть принести безсумнівну користь науці шляхом зібрання необхідних матеріалів та їх первісного оброблення; а для того, щоб погодити оба ці напрямки, треба заснувати Геодезичну Раду, що на неї треба би було покласти обов'язок координувати наукові завдання, не порушуючи тих практичних цілей, які ставитимуться" [62, с.35].

Для конкретного обговорення цих пропозицій підкомісія вирішила якнайшвидше зібрати спільне засідання з представниками Військового міністерства (я галузі геодезії) і Міністерства земельних справ (Межовий відділ).

7 серпня на черговому засіданні Комісії В.Вернадський виклав постанову фізично-математичної підкомісії про необхідність організації Геодезичного інституту, що викликано державними інтересами України і дістало підтримку з боку військового відомства. Геодезичний інститут — цілком академічна установа, проте при ньому засновується Геодезична рада, до якої увійдуть представники відповідних міністерств та відомств. Для потреб інституту необхідно виділити близько 60 десятин землі. З цією метою члени фізично-математичної підкомісії оглянули Саперне поле (вулиця в лінійному Московському районі від вул.П.Лумумби до вул.А.Барбюса) і Кадетський гай (простягався за Кадетським корпусом), який видався їм більш придатним. 17 вересня Комісія обговорила також звернення до правління Українського державного університету щодо тимчасового виділення 60 кв.сажнів житлових приміщень для Геодезичного Інституту.

Оскільки для наукової і практичної роботи в галузі геодезії потрібні кваліфіковані кадри, одночасно було скликано Міжвідомчу нараду під головуванням В.Вернадського при Межовому департаменті Міністерства землеробства для обговорення питання про заснування геодезичного відділення при Київському політехнічному інституті. Перед тим міністр землеробства, гостро зацікавлений у розвитку геодезичної справи у зв'язку з необхідністю проведення аграрної реформи, звернувся за консультацією до В.Вернадського. Той підтвердив думку про те, що Геодезичне відділення найдоцільніше відкрити при Київському політехнічному інституті. Детальну розробку цього питання слід покласти на Раду професорів інституту. На Міжвідомчій нараді було оголошено постанову Ради професорів від 31 серпня 1918 р., яка одностайно висловила на користь створення такого відділення при Київському політехнічному інституті і запропонувала перелік необхідних дисциплін, які бажано було б викласти за 4 роки, оскільки потреба у кадрах кваліфікованих геодезистів надзвичайно велика [86].

Геодезичний інститут можна віднести як до "основної класи", так і до установ прикладного природознавства. Те саме можна сказати і про Інститут технічної механіки, заснування якого зумовлювалося нагальними потребами Міністерств шляхів, земельних

справ, військового та морського. В Інституті передбачалося два відділи — прикладної та будівельної механіки.

У першому намічалось створити три лабораторії: для дослідження тертя, гідравлічну та аеродинамічну. Лабораторія тертя служитиме для випробування мастил, гідравлічна допомагатиме розв'язанню питань, пов'язаних з кораблебудуванням і шлюзуванням рік, аеродинамічна сприятиме удосконаленню літальних апаратів.

Відділ будівельної механіки правитиме за центральну випробувальну станцію для досліджень міцності будівельних матеріалів. До останнього часу такі випробування виконували відомчі лабораторії Петрограду. Перетворюючи лабораторію будівельної механіки в центральну випробувальну станцію, можна, не порушуючи наукових інтересів лабораторії, досягти бажаного об'єднання у справі випробування будівельних матеріалів і одночасно створити дослідну установу, до якої звертатимуться всі зацікавлені відомства Української Держави. Тому саме цю частину Інституту технічної механіки — лабораторію випробування будівельних матеріалів — слід організувати в першу чергу, бо її заснування терміново необхідно як з наукової, так і з державної точки зору.

До установ першочергового значення у II Відділі належали також Акліматизаційний та Ботанічний сади. Необхідність утворення при УАН Акліматизаційного саду обстоював у своїй ґрунтовно складеній записці М.Кащенко, вважаючи, що саме в Академії наук доцільно утворити таку інституцію, котра піклуватиметься про розвиток прикладної біології, тобто Акліматизаційний сад: "Науково поставити ті галузі прикладної біології, які викликані до життя півсвідомою самодіяльністю народу, а також виробити й зовсім нові спроби використання живої природи, яких ще навіть не передбачила й винахідливість народу, нарешті ввести до культури живі об'єкти, нові для даної місцевості або і взагалі нові для культури, — от прегарне, надзвичайно корисне і вдячне завдання", — зазначалося в записці [62, с.44].

Обґрунтування доцільності створення при УАН Ботанічного саду дав у своїй записці О.Фомін. Він писав, що на території колишньої Російської імперії краще за все було вивчено північ та далекий південь. Не менш детального вивчення заслуговує і такий багатий у природному відношенні край, як Україна. Проте ботанічні сади, що існують при українських університетах, мають навчальні завдання, вони розташовані у центральних районах міста, і тому площа їх обмежена. Ботанічний сад при Академії наук дав би можливість вивчити природу України і використати ці знання як в науковому, так і в науково-прикладному відношенні. Перше завдання такого академічного саду — зібрати науковий матеріал, досліджуючи рослини з різних точок зору. Друге — надавати допомогу ботанічним садам університетів та інших вищих шкіл, постачаючи їм різний рослинний матеріал у живому та засушеному вигляді. Третє — загально-просвітне: знайомити відвідувачів з рослинним царством. Для цього при саді повинні бути лекційна

аудиторія і музей з колекціями та гербаріями. Для наукової праці сад повинен мати лабораторії з сучасним обладнанням і добре впорядковану ботанічну бібліотеку.

Відповідно до всіх цих завдань Ботанічний сад повинен займати площу не менше 100 десятин, мати різноманітний рельєф і бути розташованим за межами міста. Саме тому організацію Акліматизаційного і Ботанічного садів слід починати негайно, оскільки придбати великі ділянки землі біля Кисва щороку стає все важче.

Обговорювались, звичайно, не тільки ті п'ять установ II Відділу, які вирішено було створити першочергово. Так, на першому засіданні Комісії серед інших необхідних для Академії інституцій було названо хімічну лабораторію (з прикладним відділом). Питання про створення хімічної лабораторії обговорювалося і на першому засіданні фізично-математичної підкомісії, в результаті чого О.Сперанському доручили скласти з цього приводу доповідну записку [87]. "... Будуючи нову державу, — зазначалося в цій записці, — необхідно звернуть увагу на розвиток досвідних наук і перш усього хімії та фізики. В межах України місце, де культивувалися ці науки, були лабораторії університетів і вищих технічних шкіл. Але в цих інституціях хоч і йде наукова праця, то на першому плані стоять завдання шкільні... Тому для розвитку наук... необхідно створити інституцію, головною метою якої була б наукова праця. Такою інституцією повинна бути Хімічна Лабораторія Академії Наук. Ця лабораторія повинна мати відділи: неорганічної та аналітичної хімії з пристроями для електролізу, газового і спектроскопічного аналізу, відділ органічної хімії та відділ фізичної хімії з апаратами для термохімічних, електрохімічних, фотохімічних обмірів, з пристроями для того, щоб одержувати постійну низьку і високу температуру... Взагалі лабораторія повинна бути улаштована так, щоб можна було легко утворити такі умови, які потрібні для наукової праці по хімії в бажаному напрямкові. Узявши на увагу, що Академія повинна піклуватися не тільки про духовний розвій народу, але і про його матеріальні достатки, треба признати необхідним утворення при хімічній лабораторії Академії Наук відділу прикладної хімії" [62, с.17]. Хімічна промисловість на Україні набула швидкого розвитку під час першої світової війни (виробництво сірчаної кислоти, хлору, аміачної селітри, коксобензольних продуктів тощо). Рационально використати для мирних цілей те, що готувалося для війни, можливо лише при певному рівні розвитку хімічної науки, для чого необхідна солідно поставлена інституція при Академії наук. Нею може бути відділ прикладної хімії при хімічній лабораторії, одним з завдань якого і буде організація переробки сирих матеріалів, призначених для воєнних цілей, у напівпродукти, що зможуть бути предметом вивозу, або в готові продукти на потребу народного господарства: добрива, фарби, медикаменти тощо.

Для розвитку наук біологічного циклу пропонувалося заснувати з часом цілу низку установ, що дали б можливість вивчати при-

роду як у стаціонарі, так і в натурі: музеї, лабораторії, біологічні станції тощо. Якщо вони і не стали об'єктами першочергової уваги на момент заснування Української Академії наук, ті думки, що їх висловлювали вчені в своїх записках, становлять неабиякий інтерес, і багато їх пропозицій було втілено в життя у наступні роки.

Так, за дорученням фізично-математичної підкомісії Є.Вотчал висловив свої думки щодо доцільності створення Інституту експериментальної ботаніки. Він підкреслив значення цієї дисципліни для прогресу землеробства, лісоводства та хімічної технології. Виходячи з характеру дисципліни та широкого розмаху її завдань, при її розробці широко використовуватимуться методи суміжних наук — фізики, хімії, фізіології тварин, бактеріології. Тому необхідно мати при інституті хоч би невелику садову ділянку для дослідів у відкритому ґрунті, вегетаційний будиночок, оранжерсею, добре обладнану лабораторію з спеціальними приміщеннями для проведення біологічних, хімічних, фізичних та бактеріологічних робіт. Отже, це буде один з дослідних інститутів Академії.

В окремій записці Є.Вотчал обстоював доцільність проектування при Інституті експериментальної ботаніки окремих відділів для вивчення степів, пустель і лісу у природних умовах [62].

Дещо інакше стояло питання про біологічні станції, з приводу яких детальну записку підготував В.Арнольд. Дбаючи про розвиток Північно-Донецької біологічної станції, відкритої у 1914 р. при Харківському товаристві природодослідників, він обстоював необхідність координації наукових досліджень, що проводяться на різних біологічних станціях. На його думку, "ссть такі царини знаття, сполучені разом з тим з потребами практичного життя, які являються недоступними для вирішення однією станцією і вимагають колективної праці декількох подібних установ" [62, с.76].

Він запропонував заснувати в найближчому майбутньому станцію на Азовському морі і скласти програму спільної роботи двох низок біостанцій: Північно-Донецька — Азовська — Карадазька і Дніпровська — Севастопольська, вважаючи, що Академія наук могла б скласти такий координаційний план і взяти на себе його виконання.

З приводу цієї записки Є.Вотчал та О.Фомін зазначили, що координація діяльності біологічних станцій, безумовно, бажана, хоч повна централізація навряд чи є доцільною. План мережі станцій, яка охоплювала б прісноводні і морські басейни, дуже цікавий, але обговорювати його конкретно можна буде лише через певний час, коли політична і економічна ситуація на Україні стабілізується.

Велику роботу було проведено Комісією по розробці концепції майбутнього музею Антропології й Етнографії та Антропологічного інституту. Антропологія — досить молода наука, що на момент створення УАН існувала лише близько 50 років. Ще молодшою була етнографія. І хоч у Західній Європі ці науки розвивалися дуже інтенсивно, на Україні антропологічні та етнографічні дослідження (за винятком праць З.Антоновича та деяких вчених з Наукового товариства ім.Т.Шевченка) мали спорадичний, неузагальнений ха-

рактар. Тільки з початком діяльності Ф.Вовка і його учнів розгорнулися планомірні антропологічні і етнографічні дослідження українського населення. На жаль, ці дослідження концентрувались у Петрограді. Ф.Вовк прийняв запрошення працювати в Комісії, але помер в дорозі, не доїхавши до Києва. Як повідомили в листі до Комісії С.Ефремов і П.Стебницький, у своєму заповіті він передавав всі наукові матеріали, колекції та бібліотеку майбутній Українській Академії наук [88]. За пропозицією П.Стебницького, голова Комісії В.Вернадський звернувся з листом до неодмінного секретаря Російської Академії наук академіка С.Ольденбурга з проханням вжити заходів до охорони бібліотеки та колекцій Ф.Вовка. Пізніше, на засіданні Комісії 14 серпня, В.Вернадський доповів, що для перевезення до Києва всього того, що заповів Академії Вовк, необхідно направити до Петрограда одного з його учнів — О.Алешо, автора записки про Антроп. логічний музей. Кінець-кінцем у вересні 1918 р. за колекціями та бібліотекою Ф.Вовка до Петрограда поїхав І.Пахлов [78,с.12].

У записці О.Алешо зазначалося, що завдання музею — збирати, зберігати та вивчати антропологічні й етнографічні матеріали, тобто р'ивчати фізичну природу людини поряд з її побутом. Згодом бажано об'єднати ці напрями в єдиному музеї "людини". Безумовно, в першу чергу вивчатимуться матеріали про доісторичну і сучасну людність України, але слід збирати дані і про пограничні з нею народи, передусім, слов'ян і населення Причорномор'я. Беручи до уваги визначні заслуги покійного Ф.Вовка як піонера антропологічних і етнографічних досліджень українського населення, музей повинен носити його ім'я [62].

Програму музею Антропології та етнографії було викладено у записці М.Кашенка. В ній зазначалося, що будинок музею слід спорудити на площі антропологічного парку, де експонувались би житла всіх народів, які заселяли Україну [62].

Серед наукових дисциплін, що мали розроблятися у Відділі фізично-математичних наук, була й медична біологія, оскільки наукову медицину не можна відділяти від інших галузей природознавства. З приводу заснування науково-медичних установ при УАН до Комісії надійшли дві записки. У першій з них, написаній М.Дітеріхсом, обстоювалося закладання двох академічних "катедр": медичної біології та суспільно-народної медицини. "... Катедри ції мають бути тим фокусом, — писав автор записки, — куди вливаються питання медицини не вузькопрактичного характеру, а широко-узагальнюючого, головним чином — теоретичної ваги; ті питання, що їх розв'язання не може одбуватися в університетах, де відповідних катедр немає" [62,с.60]. При них мають бути організовані добре обладнані лабораторії, статистичні кабінети, ділянки для вирощування лікарських рослин. Дані дослідів після випробування в лабораторіях знайдуть своє місце у практичній медицині.

Автор другої записки, К.Добровольський, запропонував організувати шість "катедр" медичного профілю, які найбільше

відповідають характеру природничо-історичних дисциплін: медичної бактеріології, гігієни, фармакології, загальної патології, патологічної анатомії та народної медицини. Робота в цих напрямках повинна бути організованою інакше, ніж в університеті, і їх доцільно об'єднати в єдиному академічному інституті [62]. На думку підкомісії II Відділу, діяльність інституту можна було б розширити, включивши до його структури відділи ветеринарного профілю. Це підтримав і М.Василенко, який зазначив у зведеній записці: "Багато де-в-чому завдання досвідної медицини та досвідної ветеринарії, — в широкому їх розумінні, — виходять однакові, і коли їхні дослідження переділяються різно, як воно було в Росії, то це зв'язано не з самою справою, а являється наслідком шкідливих відомствених переторів. При організуванні цієї справи на Україні ця помилка не повинна робитися вдруге" [61, с.20]. При організації такого інституту, вважав К.Добровольський, доцільно було б використати досвід уже існуючих установ. Так, у Бактеріологічному інституті (організований ще у 1896 р. при Товаристві боротьби з інфекційними хворобами) розроблялися як практичні протиепідемічні заходи, так і складні теоретичні питання медицини. Тому з цим інститутом можна було б встановити наукові контакти, що дало б оптимальний ефект.

Активна організаційна робота проводилась і у підкомісії III Відділу. 27 липня М.Туган-Барановський повідомив Комісію, що підкомісія державно-економічних наук пропонує назвати III Відділ УАН "Відділом соціальних наук", який поділятиметься на два розряди — юридичний та економічний. А 4 вересня він доповів про вироблену ним та його колегами детальну структуру цього Відділу. Перший його підвідділ (юридичний) зосереджуватиме дослідження на вивченні права, другий (економічний), — вивчатиме матеріальне життя. Юридичний підвідділ розроблятиме не стільки техніку і практику права, скільки його теорію й історію. Дві з дев'яти дисциплін, намічених в ньому для розробки, були присвячені питанням українського законодавства, а одна — слов'янського. В економічному підвідділі передбачалося вивчати соціологію, теоретичну економію та статистику. Вирішено було заснувати два інститути: Інститут для вивчення економічної кон'юнктури, що став би своєрідною економічною обсерваторією, яка реєструє й аналізує зміни економічної кон'юнктури з метою наукового узагальнення і передбачення, та Інститут для статистичного вивчення людності України, або Демографічний.

Проте УАН, звичайно, не повинна обмежуватися лише теоретичними дослідженнями. Якщо у Фізично-математичному відділі значна увага приділятиметься прикладному природознавству, то це ще доцільніше зробити в галузі економічних знань. Такими прикладними напрямками тут будуть: економіка сільського господарства; промисловості і торгу; кредиту, банків і грошового обігу; соціальної політики і кооперації; наука про фінанси. Економіка сільського господарства не випадково стоїть у цьому переліку на першому місці, оскільки сільське господарство має виключне зна-

чення в економіці держави. Вивчення соціальної політики в даному контексті матиме свої особливості — соціальні питання досліджуватимуться не тільки теоретично, але й з практичною метою боротьби з соціальними злиднями і піднесенням рівня життя народу.

Пропонувалося створити Постійну комісію для вивчення соціального становища людинності з Соціальним музеєм.

Але найцікавішим новоутворенням у економічному підвідділі були намічені дослідження в галузі кооперації. Ця галузь науки на той час була зовсім молодого і мало розробленою, однак потребувала безумовної уваги з огляду на те, що кооперативний рух набував широкого розмаху на Україні. Це можна пояснити тим, що у своїй масі український народ — нація хліборобів, а кооперація могла забезпечити найшвидший перехід до раціонального ведення сільського господарства. Саме тому перед науковцями постало завдання всіляко сприяти її розвитку.

До українознавчих дисциплін можна віднести намічені для розробки у економічному підвідділі історію господарства та господарської географії. Українська Академія наук, як національна установа, повинна мати своєю метою всебічний розвиток української культури, і для чого необхідно детальне вивчення України у всіх аспектах. Тому історія господарства і господарської географії України повинна була зайняти чільне місце серед інших українознавчих дисциплін, оскільки саме в ній загальна теорія сполучалася з практичними вимогами життя країни. Передбачалося створити і Музей народного господарства України, де було б зібрано зразки витворів народного господарства, в тому числі продукцію кустарних і ремісничих підприємств [62].

Нарешті, напружена робота Комісії по утворенню Української Академії наук та її підкомісій завершилася. У доповідній записці голови Комісії В.Вернадського Міністру народної освіти та мистецтва М.Василенку від 23 вересня 1918 р. зазначалося, що останнє засідання відбулося 17 вересня. Загалом проведено 23 засідання, два вересневі тижні стали найбільш насиченими, оскільки подекуди засідання проводилися щодня. 24 рази засідали підкомісії: по організації історично-філологічного Відділу — 7 разів; фізично-математичного — 9; соціальних наук — 3; антропологічна підкомісія — 2; підкомісія по придбанню друкарні — 3. У роботі підкомісій, разом з членами Комісії брали участь запрошені особи: О.Алешо, І.Волянський, Є.Вотчал, Г.Висоцький, О.Грушевський, К.Добровольський, В.Косинський, А.Лобода, В.Лучицький, І.Огієнко, О.Фомін, М.Чубинський, В.Шапошников, А.Ярошевич, М.Медзвєцький, М.Могілянський, А.Носов.

Комісія розробила законопроект про заснування УАН у Києві, проект Статуту і штатів Академії, розрахунок її витрат на жовтень-грудень 1918 р. Остаточне редагування цих документів вона доручила В.Вернадському, А.Кримському і М.Тугану-Барановському. Вони звернулися до міністра освіти з проханням продовжити їх уповноваження, оскільки термін роботи Комісії закінчився. Дозвіл було одержано. Пояснювальні записки до проектів організації

трьох Відділів, а також ряду інститутів, лабораторій, комісій, музеїв тощо, які обговорювалися на засіданнях, було видано окремою збіркою.

Заснування УАН

У "Пояснюючій записці до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві", підписаній міністром народної освіти і мистецтва М.Василенком, до Ради Міністрів ще раз наголошувалось на значенні створення Академії для України і розкривалися причини, що зумовлювали це. "Коли в Києві закладається Українська Академія наук, то це викликається не самісінькими науковими інтересами, — зазначалося в записці. — З цим зв'язуються міркування величезної національної та державно-економічної ваги... Викликає Академію до життя з одного боку зріст та поглиблення національної свідомості українського громадянства, а з другого — необхідність швидко підняти виробливість та трудову міць українського народу та використати в як найвищій мірі виробливі сили... Українська національна самосвідомість давно вже була підійшла до питання про необхідність закласти Українську Академію наук" [61,с.3].

Однією з найнеобхідніших умов відновлення занедбаного господарства України, вважав М.Василенко, "... має бути тая, щоб піднялася наукова творчість та щоб держава науково зорганізувала наукову дослідчу працю. Ніколи це завдання не стояло в таких розмірах і в такій негайності перед державною владою, як тепер" [61,с.9].

Далі М.Василенко наводить свої міркування щодо відмінностей УАН від інших академій. В її структурі і статуті можна знайти багато подібного до Петербурзької Академії наук, але чимало й важливих відмінностей, зумовлених рядом причин як загального, так і суто національного характеру. "Головні особливості в організації Української Академії Наук, — писав М.Василенко, — зв'язуються з тим, що вона твориться в ХХ сторіччю під впливом рівночасної сили двох потоків, які викликають її до життя і з яких один — то національна самосвідомість українського громадянства, а другий — то неминучі заходи, щоб видобутися з наслідків усесвітньої кризи" [61,с.6].

Необхідність мати на Україні найвищий науковий орган відчувалася давно. Без цього українська культура не могла виявити всі свої можливості, від чого багато втрачала як вона сама, так і загальна наукова праця усього людства. Національна самосвідомість українського народу зростала, наукове ж вивчення його життя не встигало за цим зростанням. Нечисленні, поодинокі дослідження не могли вирішити ці завдання, і тільки Українська Академія наук могла допомогти об'єднанню всіх творчих сил, надати їм необхідний позитивний імпульс, оскільки наукове самовивчення народу може бути зроблене тільки ним самим. Те саме сто-

сується і природи України, серед якої живе цей народ, її багатства та можливостей їх використання.

“Очевидячки, ці міркування вимагають, щоб склалася Академія Наук велика, яка, своїми спромогами для наукової праці, була б перевищувала сили, що маються по тих вищих школах, наукових товариствах та інших таких осередках наукової роботи, які існують на Україні, — зазначалося в Записці. — В цім новім осередкові наукової праці повинні широко порозвиватися ті відділи, які присвячуються дослідам над українським народом та її територією” [61,с.8].

На користь якнайшвидшого заснування Української Академії наук свідчило й те, що господарство України, як і багатьох інших країн світу, розхитане війною, вимагало відновлення. Якоюсь мірою цю проблему можна було б розв'язати, створивши Академію наук. Особливо це актуальне для України, взагалі бідної на наукові осередки. “Академія Наук повинна... бути великою установою, міцнішою для наукової праці, ніж осередки наукової праці, які вже існують на Україні, — писав М.Василенко. — Тільки велика Академія Наук, наділена усіма знаряддями для наукової роботи ХХ століття, зможе поробити ту працю, що їй ставлять часи, які ми переживаємо” [61,с.10].

Велику роль повинна відіграти Академія для розвитку української мови. Історія показала, що національні академії завжди досягали значних результатів у цій царині.

Хоч необхідність заснування Академії наук України та певні особливості її структури пов'язані з вимогами національного й економічного характеру української держави, свобода наукового пошуку не повинна обмежуватись жодними міркуваннями. Академія наук — це, перш за все, наукова установа. І лише така установа, яка, шукаючи наукову істину, відкидатиме будь-який сторонній тиск, зможе успішно виконати завдання, поставлені перед нею вимогами життя. “Все правування Академії засновано на широкому й повному самоврядуванні та на незалежності її від будь-якого впливу виконавчої державної влади, — зауважував М.Василенко, — рівночасно Академію Наук, як найвищу на Україні наукову установу, високо поставлено в державнім ладі країни. Оце основні риси в організації нової Української Академії Наук, яка, вважаючи на проєкт і на статут, зможе, коли знайдуться люди для здійснення цієї справи, — зробитися великим і дужим знаряддям в великій, мирній, спільній праці всього людства” [5,с.25].

Розгляд законопроекту про заснування Української Академії наук та супровідних матеріалів на засіданні Ради Міністрів було призначено на суботу, 19 жовтня 1918 р. За три дні до цього М.Василенко, знаючи про нестабільну ситуацію в кабінеті міністрів, просив міністрів фінансів та продовольства помінятися з ним чергою, і вони уступили йому п'ятницю, тобто 18 жовтня. На це число до Ради Міністрів було запрошено В.Вернадського, А.Кримського і М.Тугана-Барановського, але вечірнє засідання, на якому мали розглядати законопроект про утворення УАН, відмінили.

Наступного дня, вже після п'ятої години вечора, коли Ф.Лизогуб пішов до гетьмана, щоб вручити йому відставку кабінету, почалось його ділове засідання під головуванням М.Василенка. Під кінець засідання справа дійшла до питання про УАН. Під час обговорення питання про кількість першого складу академіків присутні висунули ряд істотних зауважень. Оскільки на цьому засіданні не було В.Вернадського, А.Кримського і М.Тугана-Барановського, які могли б обґрунтувати подані Комісією пропозиції з цього приводу, М.Василенко змушений був відкласти розгляд законопроекту на той час, коли вони зможуть взяти участь в обговоренні. По решті пунктів законопроекту зауважень не було. Міністр фінансів А.Ржепечський, товариш міністра Г.Курилло, директор Кредитної канцелярії Х.Лебідь-Юрчик і члени Бюджетної комісії, добре розуміючи важливість якнайшвидшого затвердження проекту УАН, зробили все можливе для її матеріального забезпечення. Штати і кошторис Академії на той час вже було розглянуто позачергово і затверджено у Бюджетній комісії. Наступному після М.Василенка міністру народної освіти В.Науменку лишилося тільки поставити законопроект про Академію на чергу для слухання [23,с.15].

14 листопада гетьман затвердив закон про заснування УАН, який було надруковано у "Державному віснику" [90].

ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПРО ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК В м.КИЄВІ

14 листопада 1918 р.
N 710

Затверджую.

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ.

14 листопаду 1918 року м.Київ

П о с в і д ч и в :

Державний Секретарь, Сенатор Сергій Завадський.

УХВАЛЕНИЙ РАДОЮ МІНІСТРІВ ЗАКОН ПРО ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК В м.КИЄВІ

1. Ухвалити докладені до цього Статут та штати Української Академії Наук в м.Київі та її установ і закон цей перевести в життя з 1 листопаду 1918 року.

2. З поміж перелічених у Статуті наукових установ Академії, окрім постійних комісій, зчитворюються в біжучому році: Фізичний Інститут, Геодезичний Інститут, Лабораторія для спроб над матеріялами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний Сад, Акліматизаційний Сад, Демографічний Інститут, Інститут для вивчення економічної кон'юнктури та народнього господарства України.

3. Академії Наук дається доручення розробити й подати на затвердження законодавчим порядком штати та обрахунок словянської класи при історично-філологічному Відділі Академії згідно з приміткою третьою § 6 Статуту Академії.

4. Всі інші установи, які перелічені в Статуті Академії, закладаються в виробленій нею послідовності. При тому їх діяльність зазначається Статутом, що його вона сама затверджує, а штати подаються од Академії на затвердження встановленим порядком.

5. Первісний склад Академії становлять дванадцяттеро академіків, що на подання од Міністра Народньої освіти та Мистецтва, призначає Пан Гетьман, по чотири на кожен Відділ, з посеред таких осіб, яких місце їх побуту дає спромогу негайно приступити до діяльності в Києві. Ці дванадцяттеро академіків творять Спільне Зібрання та Відділи Академії Наук.

6. Складені таким способом Спільне зібрання та три Зібрання відділів Академії Наук негайно приступають до обрання з поміж себе Голови-Президента Академії, її Неодмінного Секретаря та всіх інших виборних осіб, показаних Статутом, у порядку, який зазначено Статутом. Перше Спільне Зібрання Академії та перше Зібрання Відділів скликають найстарші літами академики, і вони ж на тих Зібраннях головують і подають на затвердження вибраних на них службових осіб Академії, згідно з порядком, показаним у Статуті. Ці перші Зібрання скликаються тільки для обрання службових осіб.

7. Коли Пан Гетьман затвердить Голову-Президента Академії, її Неодмінного Секретаря та інших виборних службових осіб, котрі показано у Статуті, тоді Спільне Зібрання та Зібрання Відділів уважаються з'організованими та й можуть, скликаючись тим порядком, що показано в Статуті, приступити до обрання дальших академиків та до вирішення других справ, які підлягають їхньому віданню.

8. Уповноваження обраного таким способом першого Голови-Президента Академії та її Неодмінного Секретаря мають силу аж доти, доки число академиків у Спільному Зібранні не досягне 24 академиків; тоді призначаються нові вибори Голови-Президента та Неодмінного секретаря, згідно з Статутом Академії, на трьохріччя. Так само, перші Голови Відділів задержують свої упоноваження доти, доки число академиків на Відділах не досягне: на Відділі історично-філологічних наук семерох академиків; на Відділі Фізично-математичних наук десятерох академиків, і на Відділі соціальних наук семерох академиків.

9. Надати право Академії Наук визначати обрахунковим порядком ті суми, що потрібні кожного року на господарські та організаційні трати, та вносити їх на затвердження встановленим у Статуті порядком, аж доки Академія Наук остаточно з'організується і буде спромога ввести господарські трати в обрахунок.

В.об.Голови Ради Міністрів *А. Р ж е п е ц ь к и й*
Міністр Народньої Освіти та Мистецтва *С т е б н и ц ь к и й*

ПЕРШІ ДІЙСНІ ЧЛЕНИ
АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНИ

Д. Багалій

В. Вербицький

М. Кащенко

В. Косианський

А. Кримський

О. Левицький

М. Петров

С. Смаль-Стоцький

Ф. Тарановський

С. Тимошенко

*М. Туган-
Барановський*

Н. Тугковський

Міністерство Народньої Освіти та Мистецтва.
Министерство Народнаго Просвѣщенія и Искусствъ.

До Ради Міністрів Української Держави

од Міністра Народньої Освіти та Мистецтва

пояснююча записка до законопроекту про заснування
Української Академії Наук у Києві.

Въ Совѣтъ Министровъ Украинской Державы

Министра Народнаго Просвѣщенія и Искусствъ

объяснительная записка къ законопроекту объ основаніи
Украинской Академіи Наукъ въ Києвѣ.

К и ї в.

Друкарня Українського Наукового Товариства. Михайлівська вул. 18.
1918.

П. Скоропадський

М. Василенко

М. Грушевський

Будинок колишнього пансіону Левашової (нині Володимирська, 54)

*Будинок колишньої
1-ої Олександрівської
гімназії (нині бульв.
Шевченка, 14)*

*Будинок Наукової
бібліотеки ВУАН
(нині Володимирська, 58)*

*Будинок ВУАН (нині
Володимирська, 55)*

У наступних номерах Державного вісника було вміщено також затверджені гетьманом статут і штати УАН та її установ. У статуті було чітко визначено статус і завдання УАН [91]:

§ 1. *Українська Академія Наук у Києві є найвища наукова державна установа на Україні, що перебуває в безпосередньому віданню верховної власті.*

§ 2. *Українська Академія Наук у Києві: а) намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людності; б) пособляє об'єднанню та організуванню наукової праці на Україні та допомагає встановленню дослідничих інститутів для всіх паростей людського знання; в) як найвища українська наукова національна установа, Академія визнаючи українську національну культуру з її оруддям — українською мовою, ставить собі на меті, окрім загально-наукових завдань, вивчувати сучасне і минуле України, української землі та народу.*

Порівняння цього статуту з статутом Українського наукового товариства, яке претендувало на роль академії, явно не на користь останнього, що був типовим для самоврядної громадської організації. Так, у статуті УНТ зазначається [92]:

§ 2. *Товариство має на меті сприяти розробці і популяризації на українській (малоруській) мові різних галузей науки. Найближчою метою Товариства є: підтримувати зв'язки між вченими, цю займаються різними галузями наук, переважно у м. Києві, давати кожному з них можливість ставити досліджуване питання на обговорення у Товаристві; знайомити членів Товариства зі статтями, підготовленими до друку, науковими відкриттями і висновками; сприяти розповсюдженню наукових знань шляхом лекцій, видань Товариства, а також шляхом доповідей і повідомлень, виголошених на публічних зборах Товариства.*

Досить чітко виявляється розбіжність у характері цих двох організацій і при розгляді питання про членство в них. Якщо членами УАН можуть бути "вчені, відомі своїми науковими працями" (§ 62), то членами УНТ — "особи, що займаються самотійно в галузі якої-небудь науки і мають друковані наукові праці" (§ 13).

14 листопада 1918 р. видано наказ гетьмана по Міністерству народної освіти та мистецтва за № 322 про призначення перших дійсних членів (академіків) УАН. Ними стали Д.Багалій, А.Кримський, М.Петров, С.Смаль-Стоцький (по Відділу історично-філологічних наук); В.Вернадський, С.Тимошенко, М.Кашенко, П.Тутковський (по Відділу фізично-математичних наук); М.Туган-Барановський, Ф.Тарановський, В.Косинський, О.Левицький (по Відділу соціальних наук) [90].

Кандидатури академіків першого складу було рекомендовано Комісією. Як згадував А.Кримський, однією з бажаних кандидатур був М.Грушевський. Більш того, і члени Комісії, і гетьман П.Скоропадський хотіли б бачити М.Грушевського на посту президента УАН.

У своїх спогадах П.Скоропадський писав про це: "Перед тим, як відкрити Українську Академію Наук, ми довго обмірковували,

хто мав бути її головою. Я був такої думки — тай усі зо мною погоджувалися — що це високе і почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цинив як найбільшого нашого історика, поважав за його хоробрість, про яку мені доводилося не раз чути... Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести величезну користь українській науці... Тому я прохав позондувати ґрунт, якби він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна [93,с.15-16].

Цей факт згадується і в одному з листів А.Кримського від 24 серпня 1918 р. Коли А.Кримський прийшов до М.Грушевського за дорученням товаришів по Комісії, останній зустрів його дуже привітно і щиро, але сказав, що через власні переконання не може вступити до Академії по призначенню. Це може статися лише згодом, коли Академія остаточно організується і її члени обиратимуться "академічною колегією" [94]. Так М.Грушевський вдруге рішуче відмовився взяти безпосередню участь у створенні УАН.

Питання про те, що при заснуванні УАН було знехтувано досвід таких шановних установ, як Наукове товариство ім. Т.Шевченка та Українське наукове товариство, піднімалося неодноразово. Воно знов постало вже в наші часи, на початку 90-х рр., в зв'язку з відродженням НТШ. Але ми не можемо погодитись з О.Романівим, який нещодавно писав в одній з своїх робіт: "Використовуючи свій статус міністра уряду Скоропадського, М.Василенко спільно з Вернадським реалізував у 1918 р. той варіант структур академії, при якому були повністю зігноровані наукові сили УНТ. Оцінюючи з історичної дистанції два підходи до формування академії, ми повинні відзначити слушність застережень М.Грушевського щодо шляхів розвитку національних наукових сил України. За умов більшовизму поряд з придушенням і глибокою деформацією гуманітарних наук, і особливо українознавства, домінуючими стали зрусифіковані стислі, в тому числі природничі, науки, а сучасна академія по суті відчужена від проблем національного розвитку України" [95,с.21].

На час створення УАН вітчизняна і світова наука мали вже досить багатий арсенал організаційних форм, і такі визнані організатори науки, як В.Вернадський і М.Василенко, не могли не запозичити те, що, на їх думку, було корисним для української Академії. Навпаки, з практики Петербурзької академії наук, зарубіжних академії та товариств, вітчизняних технічних і природознавчих товариств і, звичайно, НТШ і УНТ, було відібрано те, що здавалося необхідним запровадити на українському ґрунті.

Добре розуміючи роль наукових товариств як попередників УАН, М.Василенко писав: "Наукове Товариство імені Шевченка намагалося й своєю діяльністю наблизитися до тих завдань, які виконує національна Академія Наук, ба в де-яких ділянках наукової праці — в досліджуванні українського народу — воно з честю могло рівнятися до Академії інших націй, дарма, що воно надзви-

чайно бідне було на засоби, потрібні для академічного працювання" [61,с.4].

М.Василенко вважався одним з фундаторів УНТ, а В.Вернадський вступив до нього у 1914 р. Заступником голови УНТ був В.Науменко, який у жовтні 1918 р. став міністром народної освіти і брав участь у роботі по затвердженню закону про заснування УАН. Члени УНТ - Г.Павлуцький, Є.Тимченко, П.Тутковський, С.Тимошенко, Б.Кістяківський та В.Модзалевський були членами Комісії для вироблення законопроекту УАН, в роботі якої епізодично брали участь такі представники УНТ, як О.Грушевський, В.Перетц, О.Алешо; семеро членів УНТ увійшли до першого складу академіків УАН (В.Вернадський, А.Кримський, М.Петров, С.Смаль-Стоцький, О.Левницький, С.Тимошенко, П.Тутковський).

Нарешті, як писав у 1927 р. А.Кримський, "сам той факт, що перші збори нової Української Академії наук відбулися в приміщенні Українського наукового товариства..., ніби став символом того генетичного зв'язку, який мала новонароджена УАН з її київським попередником... Тільки кваліфіковані сили УНТ були, взагалі кажучи, невеликі, нечисленні і не могли б узяти на свої плечі всі ті широкі завдання, які стояли перед новозаснованою Українською Академією наук" [96,с.35].

Те значення, якого надавав М.Грушевський гуманітарним наукам, не заперечувалося засновниками УАН. Навпаки, з початку її існування вони займали почесне місце серед інших дисциплін. Так, за Статутом УАН в її структурі передбачалося два гуманітарних Відділи (I та III) з 42 академіками (відповідно 22 і 20), і лише один (II) Відділ природознавчий, з 30 академіками. В той же час не можна було не погодитись з необхідністю прискореного розвитку природничих напрямів. Це, до речі, вже мало місце і у зазначених вище товариствах, про що свідчив поступовий розквіт їх природничих секцій. Саме з ініціативи УНТ у серпні 1918 р. було скликано з'їзд природознавців України (на ньому В.Вернадський висловив думку про необхідність об'єднання зусиль природознавців України та розповів про заходи по заснуванню УАН). А те, що в середині ХХ ст. в Українській Академії наук мали місце придушення і деформація гуманітарних наук, не є виною її засновників, які цілком слушно вважали за необхідне збалансований розвиток різних напрямів академічної науки.

Можна сказати, що Українська Академія наук чимало запозичила і від цих наукових товариств щодо організації та структури: поділ на Відділи, постійно діючі комісії, процедура обрання дійсних членів по Відділах з наступним затвердженням їх кандидатур на загальних зборах Академії тощо.

Ще напередодні виходу закону про УАН, 13 листопада 1918 р., прийнято постанову Ради Міністрів, згідно з якою у розпорядження Міністерства народної освіти та мистецтва для УАН та її установ на період з 1 листопада 1918 р. по 1 січня 1919 р. виділялось 869.216 крб.69 коп. [78,с.21]. Отже, можна було починати роботу.

Перші загальні збори УАН і початок її роботи

27 листопада 1918 р. у приміщенні УНТ по вул. Велика Підвальна, 36 (нині Ярославів Вал, 36) відбулося перше Спільне зібрання УАН. Головував на ньому найстаріший літами О. Левицький, секретарем був наймолодший — С. Тимошенко. Крім них були присутні В. Вернадський, М. Кащенко, В. Косинський, А. Кримський, П. Тутковський і М. Туган-Барановський, тобто всього 8 з 12 академіків, призначених наказом гетьмана. М. Петров надіслав листа з проханням передати його голос О. Левицькому, оскільки через хворобу не може бути присутнім на зібранні. Збори ухвалили цю передачу права голосу як законну, зазначивши, що можуть бути подібні прецеденти в подальшому житті Академії, однак ніхто не може мати більше двох голосів — свій та довірений. Через збіг обставин (не одержали вчасно повідомлення) не змогли прибути на засідання Д. Багалій, С. Смаль-Стоцький і Ф. Тарановський. В. Вернадський пропонував відкласти вибори з огляду на відсутність 1/3 академіків, але решта присутніх була за їх проведення. Закритим голосуванням одноголосно обрали головою (президентом) Академії В. Вернадського, який запропонував колегам на посаду неодмінного секретаря А. Кримського. Ця пропозиція також пройшла одноголосно при закритому балотуванні [97]. Цього ж дня відбулися засідання II та III Відділів УАН. Головою II Відділу обрали М. Кащенка, III — М. Тугана-Барановського. Перше засідання I Відділу відбулося 8 грудня 1918 р., на ньому головою обрали Д. Багалія. Всі ці обрання невдовзі затверджено відповідними наказами гетьмана: голів II та III Відділів і неодмінного секретаря — N 342 від 28 листопада 1918 р. [98]; голову-президента — N 343 від 30 листопада 1918 р. [99]; голову III Відділу — N 351 від 10 грудня 1918 р. [78, с. 64].

Так у листопаді 1918 р. започатковано Українську Академію наук у Києві, що, безумовно, стало винятковою і важливою подією в історії культури і науки України. Понад 60 наукових напрямів мали розробляти 72 дійсних члена Академії (22 — по I Відділу, 30 — по II і 20 — по III). Члени-кореспонденти, кількість яких не визначалася Статутом, а встановлювалася для кожного наукового напрямку Спільним зібранням, обиралися з осіб, що мали певні наукові заслуги, тим самим порядком, що й академіки, за поданням Відділів (§ 72). Такий самий порядок встановлювався і при обранні почесних членів Академії, які повинні були мати наукові заслуги “виключної ваги” (§ 74).

За Статутом в Академії існувало три Відділи: історично-філологічний, фізично-математичний та соціальних наук.

У I Відділі Академії планувався розвиток досліджень у таких галузях (“паростях”) знання: історія українського народу, граматики та історія української мови, українська народна словесність, історія українського письменства, історія українського мистецтва в

зв'язку з всесвітньою історією мистецтва, етнографія та історична географія України, археологія України, історія української церкви. По суті, це мав бути окремий відділ українознавства, покликаний до життя зростанням національної самосвідомості українського народу, орган наукової праці, який ще ніколи і ніде не існував. Проте скрутні умови тих часів та недостатня кількість наукових сил в межах України не дали змоги виділити його окремо.

При I Відділі мали створити кабінети експериментальної фонетики та експериментальної психології, а також цілу низку постійних комісій як окремих самотійних структур: для видання пам'яток мови, письменства та історії; для складання історично-географічного словника української землі; діалектологічну; для обслідування пам'яток українського мистецтва; для складання словника живої української мови; для складання історичного словника української мови; орфографічно-термінологічну; для збирання та видання фольклорного матеріалу; для видання пам'яток новітньої української літератури; для присудження премій за наукові твори. Як писав М.Василенко, "велике число постійних комісій, що статут уже визначив їх як окремі організації, являється взагалі оригінальною рисою відділу. Кожна з комісій єсть установа самотійна, наділена засобами. Комісії ці головним чином пристосовано до наук; зв'язаних з досліджуванням українського народу" [6], с.13]. Вони мали допомогти Академії виконувати надзвичайно важливе практичне завдання, пов'язане з тим новим значенням, якого набуває українська мова у державному будівництві України.

В I Відділі мали також проводити дослідження з історії Литви, класичної філології, загального мовознавства, арабо-іранської філології, тюркології, слов'янської історії, мови і літератури, всесвітньої історії, візантології, історії всесвітньої літератури, філософії. При Відділі закладено і підвідділ ("класу") українського красного письменства та в найближчому майбутньому намічалось створити "класу" слов'янства та історично споріднених з ним народів, де розроблялися б такі наукові напрями, як історія Росії, історія слов'янства, російська, білоруська, польська, чеська, сербська, болгарська, литавська, єврейська та інші мови і письменство.

У другому, фізично-математичному Відділі, існувало дві "класи": основна, що включала математику, механіку, астрономію, фізику, хімію, геологію, мінералогію, ботаніку, зоологію, географію, та класа прикладного природознавства з прикладними фізикою, хімією, механікою, медичною біологією та сільськогосподарською біологією. "Проба закласти такий відділ робиться вперше, і структура Української Академії цим різко одрізнятиметься од організації інших європейських Академій... тут довелося в значній мірі стиснути звичайний склад фізично-математичного відділу, а разом з тим завести до Відділу ще нові катедри, які творять класу прикладного природознавства", — зазначалося в записці [6], с.14].

Чимало труднощів виникло під час організації класи прикладного природознавства, в якій об'єднувались дуже різні напрями,

пов'язані з технікою, промисловістю, сільським господарством та медициною. Саме тому у II Відділі було значно збільшено кількість дослідних установ, що являло собою ще одну характерну рису Української Академії наук. Тут намічалось створити: астрономічну обсерваторію, хімічну лабораторію, фізичний інститут, національний зоологічний музей, ботанічний сад, ботанічний музей та гербарій, геологічний та палеонтологічний музеї, мінералогічний та антропологічний музеї з інститутами, інститут експериментальної зоології, інститут експериментальної ботаніки, фізично-географічний інститут, біологічну станцію Азовського моря, інститут прикладної хімії, інститут прикладної механіки, інститут прикладної фізики, акліматизаційний сад, геодезичний інститут, інститут наукової експериментальної медицини та ветеринарства. Тому директорам окремих установ другого Відділу дозволялось обирати не тільки академіків, і обрані особи набували право входити до складу зібрання Відділу на правах, однакових з дійсними членами Академії. Штати II Відділу, в зв'язку з великою кількістю дослідних установ, перевищили штати інших Відділів Академії в декілька разів. З огляду на обмежене фінансування з усієї низки установ II Відділу тільки п'ять увійшли до числа першочергових і мали бути засновані в момент організації Академії, а саме "... такі наукові установи, які або викликаються невідкладними державними потребами, і негайно можуть розпочатися, або які для свого переведення зв'язуються з довготривалою підготовчою працею й не можуть надовго одкладатися, або ж нарешті, треті, такі, які своєю природою повинні бути поставленими раніш за другі наукові установи" [61, с.18]. До них належали Геодезичний інститут, Інститут прикладної механіки, Фізичний інститут, Ботанічний та Акліматизаційний сади. Організація всіх інших дослідних установ переносилась на майбутні роки. На думку М.Василенка, шостою першочерговою установою мав би бути Інститут експериментальної медицини та ветеринарії, оскільки питання охорони здоров'я народу мусять бути в центрі уваги державної влади. Державні заходи неминучі і для успішного розведення сільськогосподарських тварин, одного з основних елементів народного господарства України. Звичайно, вирішення питання про цей інститут вимагало скоординованих дій з Міністерством здоров'я та Міністерством земельних справ, що не могло не уповільнити справу.

Третій Відділ, соціальних наук, теж був досить оригінальним за своєю структурою. Він поділявся на два підвідділи: 1) юридичних наук з напрямками — філософія права, порівняльна історія права, історія західноруського та українського права, слов'янське законодавство, українське звичаєве право; державне, адміністративне та міжнародне право, церковне право, кримінологія, цивільне право та цивільна політика та 2) економічних наук — соціологія, теоретична економіка, економіка сільського господарства, економіка торгу та промисловості, економіка кредиту, банків та грошового обігу, наука про фінанси, історія народного господарства, теорія кооперації, соціальна

політика, господарська географія та народне господарство на Україні, статистика. Другий підвідділ був оригінальним як за кількістю намічених для розробки наукових напрямів, так і за їх характером: чимала їх частина мала практичну спрямованість, тісно пов'язану з питаннями економічного життя України. Подібне завдання стояло перед двома заснованими при III Відділі установами: Інститутом для вивчення економічної кон'юнктури та народно-го господарства України та Демографічним інститутом. До структури III Відділу входили також три постійні комісії: для вивчення звичаєвого права України, для вивчення західно-руського та українського права та для вивчення соціального руху. Передбачалося, що Відділ встановить творчі зв'язки з такими державними відомствами, як міністерства фінансів, торгу і промисловості, земельних справ та праці. Статут Академії передбачав розвиток різноманітних форм такого співробітництва.

Ряд установ намічалось створити при Спільному зібранні УАН: друкарню, фотографічний інститут, комісію для складання біографічного словника діячів України. До них мала належати Все-народна (Національна) бібліотека.

Отже, за статутом в УАН намічалось створити 45 структур: 15 інститутів, 14 постійних комісій, 6 музеїв, 2 кабінети, 2 лабораторії, ботанічний та акліматизаційний сад, астрономічну обсерваторію, біологічну станцію, друкарню та бібліотеку. Ми не випадково не називаємо у структурі Академії кафедри ("катедри"), про які пишуть всі дослідники її історії. Цей термін можна зустріти в багатьох документах з історії Академії, але він не означає реальні академічні структурні утворення. Терміном "кафедри" тоді визначали галузь науки, спеціальність, по якій обирались академіки. З цього приводу відомий дослідник історії організації науки в Росії А.Кольцов писав: "Термін "кафедра" зберігся в Академії наук з XVIII ст. Розподіл академіків по кафедрах означає їх розподіл за науковими дисциплінами" [100, с.52]. Тому ці кафедри відсутні у штатних розкладах, за винятком випадків, коли йшлося про науково-дослідні кафедри з своїми штатами — вони згодом з'явилися в структурі Академії. Але коли її було започатковано, таких кафедр в ній не було, за основні структури в Академії правили постійні комісії та інститути.

З окремих напрямів науки за ініціативою дійсних членів Академії передбачалась організація наукових семінарів (§ 99 Статуту), де могли б готуватись до професорської діяльності молоді люди, що закінчили університет. Академікам надавалось також право читати як окремі лекції, так і систематичні курси (§ 68), що давало їм можливість поєднувати наукову роботу з навчальною і просвітницькою.

Академії виділялося щорічно також 1 млн.крб. на проведення експедицій, наукових екскурсій, придбання колекцій тощо. Все це мало сприяти розгортанню ґрунтовних досліджень у найрізноманітніших галузях знань.

Так розпочалася робота Української Академії наук, що протягом 1918 р. мала виключно організаційний характер і проходила у формі засідань — Спільних зібрань та зборів Відділів. З 27 листопада по 28 грудня 1918 р. відбулось 6 Спільних зібрань УАН, щотижня збиралися Відділи. Першим рішенням, ухваленим на другому Спільному зібранні 30 листопада 1918 р. було винесення подяки колишнім міністрам народної освіти України М.Василенку та П.Стебницькому, завдяки яким справу утворення Академії вдалося довести до бажаного кінця. Виробити текст привітань доручили А.Кримському та В.Вернадському. М.Василенко одержав листа такого змісту [101]:

Високоповажаний Миколо Прокоповичу!

Спільне Зібрання Української Академії наук у Києві 30 листопада 1918 року, вперше зійшовшись на ділову працю після виборів свого президіума, одногolosно постановило заслати Вам, Високоповажаний Миколо Прокоповичу, своє щире привітання та гарячу подяку, що, будши Міністром Народної Освіти, Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії.

*Голова-Президент Академії, академик В. В е р н а д с ь к и й
Неосмінний секретар, академик А. К р и м с ь к и й .*

На третьому Спільному зібранні неодмінний секретар А.Кримський запропонував свій проект малої печатки Академії, який було затверджено з двома доповненнями: на знакові держави Св.Володимира повинен бути хрещик, а під тим знаком слід зазначити дату заснування УАН: 14.XI.1918 р.

Проект великої печатки доручили зробити Історично-філологічному Відділові, причому П.Тутковський висловив побажання, щоб на ній було зображено якусь рослину, типу виключно для України.

Майже на всіх засіданнях вирішувались кадрові питання, причому обговорювались та затверджувались кандидатури, ухвалені Відділами. Всі три Відділи прийшли до єдиної думки про те, що число позаштатних академіків повинно дорівнювати по три особи на Відділ. Щодо розподілу наукових дисциплін ("катедр"), між академіками, то на 1918 рік він був такий:

І ВІДДІЛ:

- Д.Багалій — історія України;*
- А.Кримський — арабо-іранська філологія;*
- М.Петров — українське письменство;*
- С.Смаль-Стоцький — українська мова (граматика).*

II ВІДДІЛ:

*П.Тутковський — геологія;
В.Вернадський — мінералогія;
М.Кащенко — акліматизація;
С.Тимошенко — прикладна механіка.*

III ВІДДІЛ:

*В.Косинський — сільське господарство;
О.Левицький — звичаєве право на Україні;
Ф.Тарановський — порівняльна історія права;
М.Туган-Барановський — теоретична економія.*

За останній місяць 1918 р. у Відділах УАН було започатковано ряд структур. У I Відділі це були Комісії: для складання історично-географічного словника української землі (голова — Д.Багалій); для складання історичного словника української мови (директор — професор Є.Тимченко); для складання словника живої української мови (головний редактор і директор — А.Кримський); для видавання пам'яток новітнього українського письменства (голова і керівничий С.Єфремов); Археографічна (для видавання пам'яток мови, письменства та історії) — керівничий професор В.Данилевич.

По II Відділу за цей період було засновано Акліматизаційний сад (директор — М.Кащенко), Інститут технічної механіки (директор — С.Тимошенко) та Раду при Лабораторії спроб над будівельними матеріалами, для якої було складено кошторис на 1919 р. 29 листопада 1918 р. було створено Комісію з організації Фізичного інституту на чолі з С.Тимошенко, до складу якої увійшли всі члени II Відділу [102]. На засіданні 16 грудня 1918 р. Комісія обговорювала питання про обрання академіка з спеціальності "фізика". За пропозицією С.Тимошенка мова йшла про кандидатуру професора Петроградського політехнічного інституту А.Йоффе, яку підтримав В.Вернадський. С.Тимошенку доручили довести до відома А.Йоффе позитивну ухвалу Комісії. На засіданнях Комісії було також розроблено кошторис Фізичного інституту на 1919 р. [103].

Комісія по організації Геодезичного інституту на чолі з В.Вернадським, до якої входили також С.Тимошенко і М.Медзвецький, перш за все поставила на порядок денний питання про кандидатуру директора інституту. За пропозицією М.Медзвецького обговорювалась особа О.Орлова, професора Новоросійського університету. Цю кандидатуру схвалив і В.Вернадський, який вважав О.Орлова здібним ученим, ініціативною людиною з організаційним хистом [104]. Вирішено було висунути кандидатуру О.Орлова в академіки по кафедрі астрономії, з тим, щоб йому доручили директорство в Геодезичному інституті.

На цьому ж засіданні Комісії В.Вернадський повідомив, що II Відділ ухвалив пункт про Раду при Геодезичному інституті. Він

доповів також про заходи, вжиті для одержання ділянки землі у Голосіївському лісі для улаштування Обсерваторії та Геодезичного інституту. Поки що слід подбати про тимчасове помешкання, для чого можна добудувати будівлю Гарматної школи. Після цього було затверджено проект кошторису Геодезичного інституту на 1919 рік [105]. На засіданнях II Відділу було ухвалено кошторис на 1919 р. для Акліматизаційного та Ботанічного садів.

Ще однією установою II Відділу, затвердженою Спільним зібранням УАН, стала заснована під головуванням президента В.Вернадського Міжвідомча комісія для координації діяльності всіх інституцій, що робили геологічні дослідження на Україні.

У III Відділі УАН в грудні 1918 р. було створено Інститут економічної кон'юнктури та народного господарства України, директором якого став М.Туган-Барановський. 5 грудня 1918 р. Відділ вирішив утворити з нового, 1919 року Демографічний інститут, директором якого міг би бути обраний і не академік. Також з нового року повинні почати свою роботу намічені за Статутом Постійні комісії: по виучуванню звичасвого права (директор — О.Левицький) і по виучуванню соціального питання (М.Туган-Барановський). Академік В.Косинський висловив думку, що справу виучування народного господарства на Україні слід було б доручити окремій постійній комісії, яка вивчала б дуже цінний матеріал за даними сільськогосподарського перепису на Україні 1917 року. Виходячи з § 28 Статуту УАН, за яким її Відділи мають право закладати комісії, III Відділ підтримав цю пропозицію. Директором Постійної комісії по вивченню народного господарства обрали В.Косинського [106].

Спільне зібрання УАН протягом грудня місяця двічі піднімало питання про видання праць своїх членів. Кожний Відділ висловив відносно цього свою думку, після чого було прийняте спільне рішення. I Відділ схвалив видання "Записок Першого Відділу Академії наук" і не бачив потреби у виданні спільного для всієї Академії органу. II Відділ запропонував цілу низку видань: "Вістник Фізично-Математичного Відділу Української Академії Наук" (під редагуванням голови та секретаря Відділу), а також серію видань з окремих напрямів науки: "Праці інституту Технічної механіки", "Праці Акліматизаційного саду". С.Тимошенко обстоював також необхідність видання спільного наукового органу для всіх трьох Відділів. III Відділ в принципі не заперечував доцільності спільного видання, але хотів би мати і своє окреме. Обговоривши всі пропозиції, вирішили друкувати щорічне звітне зведення "Річник Академії Наук" разом з протоколами Спільного зібрання, а в додатку до нього — статті загальнонаукового змісту. Поряд з цим кожний Відділ міг друкувати свої видання, але під заголовком "Видання Української Академії наук" [107].

21 грудня 1918 р. Спільне зібрання УАН заслухало і затвердило проект Статуту Національної бібліотеки, вироблений Тимчасовим комітетом у складі 8 осіб на чолі з В.Вернадським. У Статуті, зокрема, зазначалось, що:

§ 1. Національна бібліотека ставить своїм завданням згуртувати як найновішу літературу геть по всіх наукам, мистецтву, красному письменству, техніці та громадським і державним справам.

§ 2. Національна бібліотека так само має зібрати до купи в як найповнішій мірі всенюку літературу, писану українською мовою, та все, що писано про Україну й український народ чи то українською, чи то іншими мовами, а для того в ній з'організовано спеціальний відділ "Ucrainica".

§ 3. Національна бібліотека перебуває при Українській Академії Наук і складається з семи відділів та читальної зали. Відділи ось які: 1) Український Відділ (§ 2), 2) Загальний Відділ, 3) Відділ газетно-графічний, 4) Відділ рукописів (і інкунабулів) та старих українських друків, 5) Східний Відділ, 6) Підручний Відділ з читальною залюю (§ 2), 7) Каталожний Відділ [108, с. 102].

Національна бібліотека мала право видавати українською мовою свої звідомлення, каталоги та наукові описи книжок, рукописів та колекцій, і наукові твори, що стосуються різних напрямів бібліотекознавства.

Штатний розклад та суму видатків на 1919 рік було складено з урахуванням того, що бібліотека перебувала в стані організації, при неповному функціонуванні всіх відділів. До тих пір, поки поповнений штат-службовців не обере Раду бібліотеки, нею керуватиме Тимчасовий комітет. Після обрання Радою директора його кандидатура оголошується на Спільному зібранні Академії і проходить балотування звичайним порядком. Після обрання за поданням президента Академії через міністра Народної освіти директор бібліотеки затверджується верховною владою.

16 грудня 1918 р. П. Тутковський повідомив Спільне зібрання про склад Правління УАН: голова — П. Тутковський (він же член II Відділу); член Правління від I Відділу — А. Кримський, а кандидат-заступник його — С. Тимошенко; член од III Відділу Ф. Тарановський, заступник — В. Косинський [109]. Зібрання прийняло цей склад до відому, доручивши О. Левицькому бути другим кандидатом-заступником від III Відділу. Віднині всі фінансові документи мав підписувати вже не голова Академії, а голова Правління. На першому ж засіданні Правління, після доповіді П. Тутковського про фінансове становище УАН, було ухвалено просити В. Вернадського звернутися до міністра Народної освіти В. Наумчика з проською перевести залишок суми з кредиту 200.000 крб., асигнованого за законом від 26 липня 1918 р. на першочергові видатки Академії, а також кредит на суму 869.216 крб. 69 коп. (за законом 12 листопада 1918 р.), відпущений в об'явленому порядку на 1918 рік, в розпорядженні президента Академії. Такого листа було відправлено [75, с. 3]. На цьому ж засіданні заслухали доповідь П. Тутковського про витрати на ремонт — 40.000 крб. за кошторисом на 1918 р., а також про кошторис Правління у сумі 240.000 крб. на 1919 рік. [110].

Не тільки ремонт, але й одержання нових приміщень для УАН стало прерогативою її правління. За договором з Комерційним інститутом Академія наук мала зайняти в ньому два з половиною поверхи. Проте це приміщення, а також будинок Педагогічного інституту, де мала розміститись Національна бібліотека УАН, були зайняті воєнною владою. Правління вирішило просити президента УАН вжити заходів для звільнення цих приміщень від військового постюю. Ці побажання були висловлені у листі В.Вернадського від 17 грудня 1918 р. до комісара справ Міністерства освіти П.Холодного.

На Спільному зібранні УАН Д.Багалій висловив думку: коли Академія нарешті одержить у своє розпорядження будинок Комерційного інституту, то його приміщення треба буде рівномірно розподілити поміж трьома Відділами. Оскільки науково-дослідні установи II Відділу вимагали окремих приміщень, було сформовано комісію, що мала підшукати для цього ділянку землі в Кадетському гаю та в Голосіївському лісі. Докладне обґрунтування цієї пропозиції було наведено ще у вересні 1918 р. у листі В.Вернадського, голови Комісії по виробленню законопроекту по заснуванню УАН, до міні терства Народної освіти [111]. Кадетський гай, як вважали члени Комісії, мав достатню площу для будівництва майбутніх приміщень Академії. Як вважалось, "... для Академії наук та її установ необхідна площ. до 100 десятин, не рахуючи Ботанічного та Акліматизаційного садів. Ця земля повинна знаходитися у Києві або у його передмістях і у одній ділянці, щоб убергти ті установи, для яких це буде необхідно (наприклад, Фізичний або Геодезичний інститутути) від струсу при пересуванні трамваїв та екіпажів... "Кадетський гай" дуже зручний для Академії вже в тому відношенні, що розташований неподалік від центру міста. Нарешті, поряд з ним знаходиться Український Державний Університет, у якому, очевидно, можна буде негайно розмістити Геодезичний інститут, що є однією з установ Академії, які засновуються в першу чергу, і зв'язок з яким буде і надалі дуже бажаним і необхідним" [112].

Ще одне подання (від 24 жовтня 1918 року) містить обґрунтування доцільності передачі УАН частини Голосіївського лісу площею 430 десятин. "Комісія на чолі з бувшим Міністром освіти та мистецтв М.П.Василенком... оглянула всі околиці Києва і вирішила, що найбільш здатним для зазначеної мети з'являється південна частина Голосіївської лісової дачі з боку Китаїва, де є височина для обсерваторії і великі косогори, особливо придатні для акліматизаційного парку" [113]. Однак для того, щоб Академія могла одержати цю площу, Київо-Печерській Лаврі треба було віддати навзамін відповідну кількість сільськогосподарських державних земель.

Всі ці питання лишалися нерозв'язаними і на кінець 1918 року, коли влада перейшла до Директорії, і Спільне зібрання від 21 грудня 1918 р. ухвалило скласти депутацію з президента, неодмінного секретаря та голови Правління Академії, яка мала подати до уряду пам'ятну записку про надання УАН для постійного

користування приміщення Піхотної школи з суміжним гаєм та Голосіївського лісу, а також нагадати про необхідність виведення добровольчих дружин з Педагогічного музею, де містилася Національна бібліотека.

Війська Директорії увійшли до Києва увечері 14 грудня, і чергове, 4-е зібрання Академії, що намічалось саме на цей день, було перенесено на 16 грудня. На цьому засіданні неодмінний секретар УАН А.Кримський повідомив присутніх про те, що Міністерство освіти України висилає делегатів на зустріч Директорії і запитує, чи пошле свого делегата Академія. Зібрання доручило А.Кримському взяти участь у делегації від імені Академії наук, і при нагоді поговорити з представниками влади відносно приміщень, що її потребує УАН.

28 грудня 1918 р. обрані на попередньому засіданні делегати до Директорії В.Вернадський, А.Кримський, П.Тутковський та додатково запрошений ними голова I Відділу Д.Багалій доповіли про результати своєї місії до голови Директорії В.Винниченка. Уряд директорії пообіцяв задовольнити всі прохання УАН: надати їй Піхотну школу з 100 десятинами гаю і Голосіївський ліс, а в центрі міста — Комерційний інститут, Педагогічний музей (вул.Велика Володимирська, нині — Володимирська 57, Будинок учителя) та, крім того, Левашівський пансіон (по вул.Велика Володимирська, нині Володимирська 54, будинок Президії АН України).

Голова Правління П.Тутковський, як вирішило зібрання, мав зв'язатися безпосередньо з урядовцями, що відповідають за передачу приміщень, а саме членом Директорії Ф.Швецом та керуючим державним майном Київщини П.Коцюрою. Допомогали йому в цьому М.Туган-Барановський та О.Левицький, а також ректор Комерційного Інституту професор К.Воблий. "Сильно гальмується широкий і кипучий розвиток справи через той сумний факт, що Академія Наук, свідомо практична своїми науковими завданнями, досі не має великих приміщень, аж надто потрібних для її практичної діяльності", — зазначалось у звідомленнях Академії [107,с.24]. Незважаючи на це, а також на всі економічні і політичні труднощі, можна зробити висновок, що праця УАН в кінці 1918 року йшла досить швидким темпом.

УАН ПІД ЧАС ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Громадянська війна в Україні: кінець 1918 — кінець 1920 рр.

Якщо у вересні 1918 р., під час офіційного візиту гетьмана П.Скоропадського до Берліна та його зустрічі з кайзером Вільгельмом ніщо особливо не вказувало на насування того суцільного хаосу, в якому Україна опиниться через кілька місяців, то вже у жовтні ситуація почала істотно погіршуватися.

26 вересня 1918 р. вздовж усього 420-ти кілометрового Західного фронту почався загальний наступ франко-англо-американських військ і за кілька днів німецьку оборону було прорвано. На початку жовтня становище Німеччини стало безнадійним і 5 жовтня кайзерівський уряд звернувся до керівництва США з проханням про перемир'я. Після капітуляції 11-ої німецької армії в Македонії, 29 вересня в Салоніках підписала з державами Антанти угоду про перемир'я Болгарія. В кінці жовтня англо-французькі війська зайняли Палестину, Ліван і майже всі області Сирії та Месопотамії, що примусило Туреччину також вийти з війни і підписати 30 жовтня Мудроське перемир'я. В ці самі дні на італійському фронті розпочався хаотичний відступ австро-угорських військ і 3 листопада віденський уряд фактично капітулював перед країнами Антанти. В цей же день вибухнуло повстання на німецькому флоті в Кілі, яке 6 листопада охопило Гамбург, Любек та інші північні німецькі міста.

9 листопада кайзерівська монархія пала і за умов революції, що поширювалася в Німеччині та в країнах Австро-Угорщини, яка на той час розпалася, між Німеччиною та державами Антанти 11 листопада 1918 р. підписано Комп'єнське перемир'я. Німеччина визнавала себе переможеною і зобов'язувалася негайно розпочати вивід своїх військ з усіх окупованих територій.

Оскільки гетьманську державу П.Скоропадського країни-переможці не визнавали і в своїй політиці на Сході робили ставку на білих генералів, відданих ідеї "єдиної та невіддільної Росії", німецькі та австро-угорські війська мали залишити й Україну. Тим більше, що після перемоги революції в Німеччині і падіння дисципліни в німецьких військах, ніщо вже не могло втримати в областях Східної Європи солдатів центральних країн, які прагнули повернутися додому.

Неминуха поразка країн Четвірного союзу, що визначилась вже у жовтні 1918 р., зумовлювала принципову зміну розстановки політичних сил навколо України і в ній самій. Більшовицька Росія, військам якої протягом вересня — жовтня 1918 р. вдалося відновити контроль над втраченими в свій час містами Середнього Поволжя (Казань, Симбірськ та Самара), зосереджувала свої дивізії біля Курська і Воронежа, безпосередньо загрожуючи північно-східним кордонам України, та формувала з пробільшовицьки настроєних загонів, що відійшли на початку 1918 р. під тиском німецьких військ на північ, "червоні" українські частини для боротьби з гетьманським урядом. Припинення російською делегацією 6 жовтня українсько-російських мирних переговорів недвозначно свідчило про наміри більшовицьких вождів. І через два дні після Комп'єнської капітуляції Німеччини, 13 листопада 1918 р., російський уряд анулював Брестський договір та віддав наказ про наступ червоних військ на Україну, Білорусь та країни Прибалтики.

Відлуння перемог військ Антанти, сподівання на швидкий кінець світової війни та значну англо-французьку допомогу білому руху Росії, надавали впевненості і рішучості Добровольчій армії А.Денікіна, якого союзники визнали головнокомандуючим "Збройними силами Півдня Росії" і заступником "верховного правителя" Росії адмірала О.Колчака. В липні — серпні 1918 р. силами А.Денікіна вдалося встановити контроль майже над усім Північним Кавказом з Ставрополем та Катеринодаром, а згодом і Новоросійськом, який з листопада став основною базою для зв'язків з країнами Антанти, перші військові кораблі яких з'явилися в Одесі 26 жовтня. Фактично під денікінським командуванням опинилася козацька Кубанська рада. Генерал П.Краснов, обраний в травні 1918 р. отаманом Війська Донського, спираючись на німецьку допомогу, протягом літа зміг зорганізувати козацьке військо і ліквідувати більшовицькі осередки на Нижньому і Середньому Дні, але оволодіти Царициним йому не вдалося. Поразка Німеччини в світовій війні змусила його шукати підтримки у країн Антанти. Тому він починає орієнтуватись на зближення з А.Денікініним, головування якого визначив в січні 1919 р. З цього моменту в руках останнього справді опиняється весь південь Росії.

Революція в Німеччині та капітуляція центральних країн відкрили можливість розбудови незалежної Польської держави через 120 років після її поділу між Росією, Австрією та Прусією. 8 листопада перед Ю.Пілсудським відчинилися двері Магдебургської тюрми у Берліні, через два дні він був у Варшаві, а вже 14 листопада йому було надано фактично диктаторські повноваження як правою Регентською Радою, так і лівим Тимчасовим Народним Урядом Польської Республіки, утвореним у Любліні в ніч з 6 на 7 листопада 1918 р. З цього часу, а особливо з лютого 1919 р., коли Польську державу офіційно визнають уряди Франції, Англії та Італії, вона починає відігравати роль одного з найважливіших чинників у подіях, що розгортались на терені України.

В ці самі дні процес державотворення почався і у Галичині. Її політичні лідери зрозуміли історичну приреченість імперії Габсбургів і вже з початку жовтня 1918 р. почали готуватись до взяття влади. 18 жовтня у Львові обрано Українську Національну Раду, яка постановила, що землі Галичини, Лемківщини, Північної Буковини та Закарпаття мають утворити Українську Державу. Особливо і надзвичайно гострою проблемою були майбутні взаємини з гетьманською Україною. Після тривалої дискусії було вирішено не прагнути до негайного з'єднання "з Українською Державою над Дніпром", оскільки, як зазначав Є.Петрушевич, у пунктах, проголошених президентом США В.Вільсоном щодо устрою післявоєнної Європи, народам Австро-Угорщини гарантувалося право на самовизначення, тоді як вся "Росія" тлумачилася як єдине державне утворення. Отже, злука з гетьманською Україною загрожувала б у перспективі і Галичині опинитись у складі "єдиної Росії", тим більше, що майбутнє держави гетьмана П.Скоропадського ставало після поразки Німеччини досить невизначеним. Не менше значення мали й інші розрахунки: протягом жовтня велися переговори між діячами Української Національної Ради (в основному її секретарем С.Бараном) при посередництві розташованих під Києвом галицьких Січових Стрільців, з очолюваним В.Винниченком Національним Союзом. Отже, західноукраїнські діячі знали про підготовку повстання проти гетьмана [2,с.509].

В останні дні жовтня конкуруючі між собою українська та польська громади Галичини спішно готувались до встановлення власної влади над областями Західної України. 28 жовтня поляки утворили Комісію, яка мала ліквідувати всі австрійські установи і передати їх до польських кіл, але Українська Національна Рада добилася від австрійського уряду передачі влади українцям і вночі з 1 на 2 листопада її Військовий комітет зайняв всі урядові будинки і стратегічні пункти Львова. Реакцією на це був збройний виступ польських груп, і з початку листопада у Львові розпочалися жорстокі бої. Усвідомлюючи, що власних сил для перемоги не вистачить, Українська Національна Рада відряджає делегацію до Києва і 6 листопада вона просить у Гетьмана військової допомоги. П.Скоропадський запропонував відпустити Січових Стрільців, але проти цього виступив В.Винниченко, який розраховував на ці, галицькі за походженням і духом, війська, як на головну ударну силу в боротьбі з гетьманом. І січовики не надали українцям Львова належної допомоги. 9 листопада 1918 р. Українська Національна Рада проголосила окрему Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР) на чолі з головою її Секретаріату К.Левицьким. Але у військовому відношенні справи були невтішні, і 22 листопада частини ЗУНР залишили Львів і її уряд переїхав до Тернополя, а наприкінці грудня 1918 р. — до Станіслава (тепер Івано-Франківськ). З цього часу Львів тривалий час залишався за Польщею [2,с.510].

Події, які розгорталися навколо Української Держави в останні місяці 1918 р., були органічно пов'язані з тією боротьбою, що то-

чилася всередині самої країни. Якщо в травні-червні гетьман міг спиратися як на німецькі та австро-угорські війська, так і на всі власницькі, помірковані ліберально-консервативні кола безвідносно до національного походження їх представників, то протягом жовтня обидві ці опори захиталися. Німці програвали війну, і на фоні цієї поразки українські справи їх уже майже не цікавили. Але, побоюючись дальшого зміцнення російських правих сил, що орієнтувались на А.Денікіна й Антанту, що за ним стояла, представники центральних країн роблять кроки назустріч українським соціалістам Національного Союзу, переконуючи як його лідерів, так і П.Скоропадського в необхідності примирення. Гетьманський уряд розпочинає переговори з лідерами Національного Союзу, роблячи ставку на лібералів з партії соціалістів-федералістів. Останні погодились на співпрацю, і 24 жовтня з їх участю було утворено нову коаліційну Раду Міністрів у цілому принципово національної орієнтації.

Цим кроком гетьман рішуче відмежувався від російських правих кіл (чого вони йому вже ніколи не вибачали) і сподівався на примирення в українському таборі, оскільки головний його антипод В.Винниченко особисто брав участь у цих переговорах. Але останній, разом з іншими радикалами, вів подвійну гру, пояснюючи потім свою участь "у справі формування національно-демократичного кабінету" міркуваннями "конспірації", щоб відвернути увагу гетьманського уряду від підготовки збройного повстання [54,с.93].

З літа 1918 р. суперечності в Національному Союзі почали загострюватися. В.Винниченко, який замінив на посаді голови досить поміркованого А.Ніковського, орієнтується на збройне повстання проти гетьмана, але серед членів ЦК соціал-демократичної партії ця ідея не дістала підтримки. Тоді, потайки від більшості проводу Національного Союзу, В.Винниченко та М.Шаповал розпочинають переговори з різними угрупованнями, особливо з керівниками військових частин. "Фактично підготовка повстання проводилась вже від кінця вересня", — згадував потім один з його учасників [114,с.29], а сам його надхненник свідчить, що "під час підготовки повстання, шукаючи скрізь, з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху ввійшли в переговори з представниками совітської мирної делегації Х.Раковським та Д.Мануїльським для координацій наших виступів під час повстання" і уклали з ними відповідні домовленості [54,с.158].

Таким чином, у складній політичній грі, що розгорнулася в Києві протягом жовтня 1918 р., гетьман та помірковані сили Національного Союзу йшли на примирення і зближення, радикали ж вели подвійну гру, готуючи збройне повстання і входячи задля його успіху в безпосередні зв'язки з представництвом ворожої (мирного договору з більшовицькою Росією укладено так і не було) держави.

Хоча представники Національного Союзу входили до складу уряду, радикали наприкінці жовтня — на початку листопада продовжували підготовку до повстання, проводячи агітацію у

військових частинах. Більшість членів Національного Союзу категорично відмежувалася від цього плану. Як пише В.Винниченко, "під час підготовки повстання, коли чутки про це кружили по місту, серед українських "ширих" патріотів панувало велике обурення проти ініціаторів і керівників цієї акції. Були випадки, коли на мене кидались трохи не з кулаками й кричали: "Не ніпайте Гетьмана! Не розвалюйте української держави. Він кращий українець і самостійник ніж усі ваші партії" [54]. Але лідери українських радикалів від обраного курсу не відмовились.

13 листопада відбулася таємна нарада представників національно-соціалістичних партій, серед яких помірковані, такі як соціалісти-федералісти та трудовики, представники яких були в уряді, відмовились від участі у повстанні, вважаючи, що воно лише призведе Україну до суцільної анархії та відкриє в країну шлях більшовикам [46,с.359]. Але радикали — соціал-демократи, соціалісти-революціонери та соціалісти-самостійники, висловились за збройну боротьбу і обрали для керівництва повстанням Директорію у складі: В.Винниченко (голова) та члени — С.Петлюра, Ф.Швець, А.Макаренко та П.Андрієвський [54,с.109-110]. Це відбулося через два дні після капітуляції Німеччини, коли вже було ясно, що німці на жодні активні дії не спроможні, і в той самий день, коли керівники Росії анулювали Брестський мирний договір і розпочали наступ на Україну.

Гетьманський уряд мав інформацію про діяльність радикалів Національного Союзу, спрямовану на підготовку повстання, але, з одного боку, від рішучих дій проти його організаторів стримували німці, а з другого, були сподівання, що помірковані сили в об'єднанні опозиційних партій після створення коаліційного національного кабінету візьмуть гору. Але остаточне обрання радикалами курсу на збройне повстання, за умов капітуляції Німеччини, відвертої підготовки агресії з боку більшовицької Росії та посилення впливу в Києві російських правих клк, за якими стояли білі генерали Добровольчої армії, змусило гетьмана принципово змінити свій політичний курс.

При тій неспевненій позиції німців, які опинились родночас перед загрозою з боку як національних соціалістів, так і навали більшовиків, П.Скоропадський був змушений обирати за союзників орієнтовані на Антанту російські сили. В зв'язку з цим було проголошено "Грамоту" про майбутнє об'єднання України з оновленою небільшовицькою Росією в межах федерації. Того самого дня, 14 листопада 1918 р., Директорія, що переїхала з Києва до Білої Церкви, де стояли галицькі Січові Стрільці, відкрито проголосила повстання проти гетьманату. С.Гербелью одразу було доручено сформувати новий кабінет міністрів.

Отже, 14 листопада сталися дві важливі політичні події: в Києві підписано Грамоту про федерацію України з майбутньою Росією, а в Білій Церкві Директорія розпочала повстання проти гетьманського уряду. З цього дня в Україні розпочалась громадянська війна.

Завдяки активній діяльності С.Петлюри навколо полку Січових Стрільців почали формуватися загони селян Київщини, які просувалися до столиці з півдня та південного заходу. На Лівобережжі Директорію підтримав полковник П.Болбочан, який 18 листопада взяв владу в Харкові, а 27 зайняв своїми частинами Полтаву. 20 листопада ЦК КП(б)У створив так званий "Тимчасовий робітничо-селянський уряд У країни", чим недвозначно дав зрозуміти плани російських більшовиків щодо України. А на півдні, в степах Катеринославщини, вже палало повстання під проводом "анархо-комуніста" Н.Махна, сили якого 27 листопада зайняли Гуляй-Поле, перетворивши його на свою "столицю".

На кінець листопада 1918 р. влада гетьмана вже не вийшла за межі Кисва та його околиць. На бік Директорії одне за одним переходили національні військові формування і захищати місто довелося самим лише офіцерам-добровольцям. Німецькі війська проголосили нейтралітет за умови, що їм не перешкоджатимуть повертатися до Німеччини. 12 грудня війська Директорії займають Одесу і таким чином встановлюють свій контроль над всією Правобережною Україною. Становище П.Скоропадського стає безнадійним, і 14 грудня він зрікається влади, передаючи їй та державний скарб урядові, а сам з допомогою німців виїздить за кордон. Цього дня передові загони Директорії увійшли до Кисва. Доба Гетьманату, що тривала сім з половиною місяців скінчилася.

Протягом усього 1919 року Україна перебувала в стані хаосу та громадянської війни, яку вели між собою кілька сил, що раз-у-раз вступали між собою в союзницькі відносини. Основними серед них були: відновлена Українська Народна Республіка на чолі з Директорією; більшовики, що проголосили Українську Соціалістичну Радянську Республіку; білі російські сили, які гуртувалися навколо Добровольчої армії під проводом А.Денікіна. Разом з тим у межах окремих регіонів істотне значення мали й інші сили: війська Антанти, які деякий час займали причорноморські портові міста (Одесу, Миколаїв, Херсон, Севастополь та ін.); анархісти-махновці на степовому півдні України; Польща, котра поступово утверджувала своє панування в західноукраїнських областях.

Становище Директорії у Кисві, куди основні її формування урочисто увійшли 18 грудня 1918 р., було вкрай чітким. Збройні сили, на які вона спиралася, за винятком січових стрільців і ще деяких регулярних з'єднань, були погано організованими, до того ж їх командири, наприклад, П.Болбочан на Лівобережжі, взагалі почувалися майже вільними отаманами і не дуже зважали на вказівки уряду відновленої УНР. С.Петлюра як генеральний отаман фактично не міг контролювати їх дії на місцях, і це, при загальному розвалі економічного та громадського життя в країні, вело до вкрай небажаних і просто-таки ганебних ексцесів, зокрема до масових сврейських погромів.

Та й сам політичний курс, обраний лідерами Директорії, аж ніяк не можна було назвати виваженим і поміркованим. Виступаючи проти гетьманської влади, українські радикали звинувачували

П.Скоропадського та його оточення в "буржуазності і поміщицтві", вбачаючи в них "класових ворогів", а також у "неукраїнстві", називаючи гетьмана "російським генералом". Самі ж вони намагались якнайшвидше продемонструвати свою відданість інтересам трудящих мас та національній справі. По Києву прокотилася хвиля арештів, звільнень з посад та закриття утворених за гетьманства установ; був навіть проєкт ліквідувати Українську Академію наук "як витвір гетьманату" [93,с.17-18]. Скрізь проголошувалося про безплатну передачу землі селянам, що за відсутності хоч будь-якого адміністративного апарату на місцях (гетьманський було знищено під час повстання) призводило лише до хаосу й безладдя.

Вважаючи себе органом трудового народу, Директорія вирішила позбавити політичних прав не тільки поміщиків і капіталістів, а й усю інтелігенцію (професорів, адвокатів, лікарів, педагогів тощо), за винятком тих її представників, які мали безпосередні стосунки з народом (фельдшерів, учителів народних шкіл тощо). Передбачалось, що влада має належати Раді народних Міністрів, а на місцях — Трудовим радам селян, робітників і трудової інтелігенції. До того ж в офіційній сфері було заборонено вживати російську мову, російські вивіски на крамницях, картки на дверях тощо наказано замінити українськими [2,с.518]. Зрозуміло, що всі ці дії аж ніяк не привертали на бік Директорії населення міст, зокрема Києва, та й серед селян вони не викликали особливої зацікавленості. Директорія, як і її більш обережна і тактовна попередниця — Центральна Рада, сама себе позбавляла будь-якого реального соціального підґрунтя, прагнучи заручитися підтримкою саме тих радикальних елементів, які значно органічніше підпадали під вплив більшовицької пропаганди.

З самого початку утвердження Директорії при владі в Києві, навіть іще раніше, між її лідерами загострилися суперечки щодо подальшого політичного курсу. Більшість обстоювала "радянську платформу" — союз з більшовиками проти Антанти, на чому особливо наполягали В.Винниченко та голова уряду В.Чехівський, тоді як меншість, на чолі з С.Петлюрою, вважали за основне розбудову державних і військових структур, зближення з Антантою, війська якої вже зайняли причорноморські порти, і організацію оборони проти наступу більшовиків. Розкол з цього приводу відбувся і на з'їзді УСДРП, який розпочався 10 січня 1919 р. Частина делегатів, що залишилась в меншості, утворивши фракцію "незалежних соціал-демократів", орієнтувалась на радянську систему, інша ж, численніша, виступала проти. Так само на Трудовому Конгресі, що відкрився в Києві 23 січня, розкололася і партія соціалістів-революціонерів, представники якої серед його делегатів становили абсолютну більшість. Її ліве крило — "боротьбісти" дотримувалися пробільшовицької орієнтації, праве ж обирало курс на зближення з Антантою. Провівши в дебатах майже тиждень, Конгрес завершив свою роботу 29 січня. А у ці дні радянські війська вже наближались до Києва.

Події, що розгорталися в січні 1919 р., майже повторювали ті, що відбувалися рік тому. З січня червоні війська зайняли Харків, а 12 — Чернігів. 16 січня Директорія надіслала Радянське уряду ультиматум з вимогою припинити воєнні дії на території України і, не одержавши протягом 48 годин відповіді, проголосила себе у стані війни з ним. У цей час радянські війська вже вступили в Полтаву. Усвідомлюючи масштаби загрози, лідери Січових Стрільців запропонували встановити замість Директорії військову диктатуру С.Петлюри, Є.Коновальця та А.Мельника, тоді як О.Янко та М.Шаповал наполягали на встановленні радянської влади. 21 січня червоні загони зайняли Луганськ, Конотоп і Бахмач, фактично повністю встановивши контроль над Лівобережжям, а через 5 днів увійшли до Катеринослава. Українські війська частково розбігались, частково переходили на бік червоних, так само як два місяці перед тим — на бік Директорії. В столиці панувало безладдя і зневіра в можливість утримати її, тож проголошення 22 січня акту про злуку УНР і ЗУНР не викликало особливого ентузіазму. Червоні підходили з-за Дніпра, Н.Махно контролював степи Лівобережжя, отамани Григор'єв, Тютюнник, Ангел та Зелений, зрадивши Директорії, бешкетували на Правобережжі від зайнятих французами Миколаєва та Херсона майже до самого Києва. За цих умов 28 січня (за іншими даними, 2 лютого) Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці.

5 лютого, не зустрівши опору, Червона армія під командуванням М.Щорса та В.Боженка увійшла до Києва, а 14 лютого сюди ж із Харкова переїхав і уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки на чолі з Х.Раковським. На співробітництво з більшовиками пішли як численні отамани з своїми загонами (не тільки ті, що раніше підтримували Директорію, наприклад, М.Григор'єв, а й Н.Махно, який боровся проти неї), так і частина лівих соціалістів, перш за все боротьбісти. Навіть голова Директорії В.Винниченко, разом з близькими до нього членами її уряду, такими як В.Чехівський, М.Ткаченко, О.Жуковський, встали в опозицію до військових лідерів С.Петлюри та П.Болбочана і намагалися шукати союзу з Радянською Україною.

Але й позиція більшовиків в Україні була дуже хиткою. Взимку 1918 — 1919 рр. у містах Росії вже лютував голод і більшовицький уряд вдався до системи продрозкладки — насильницької реквізиції продовольчих продуктів по селах. Встановлення радянської влади зумовило розгортання цієї ж системи у селах України з наступним вивезенням вилучених продуктів до Росії. Це, зрозуміло, викликало обурення селян, які фактично скрізь були озброєні, і вело до масових повстань, які з Лівобережжя, зайнятого більшовиками ще в січні, швидко перекинулись на окуповані червоними загонами протягом лютого — березня райони Правобережжя, Поділля і Волині. Протест викликав не лише відкритий грабунок сільськогосподарських продуктів, а й фактичне скасування селянської приватної власності на землю шляхом примусового впровадження колективних господарств.

Масове невдоволення селян більшовицьким пануванням відразу дало знати про себе через поведінку отаманів, які трималися при владі виключно завдяки особистій популярності і тому не зважувалися скомпрометувати себе службою у більшовиків. Вже в березні 1919 р. отамани один за одним почали виходити з підпорядкування червоного командування. Так, М.Григор'єв, колишній штабс-капітан царської армії, а згодом офіцер військ Гетьманату та Директорії, який на початку квітня рішучим наступом змусив французів евакуюватися з Одеси, 7 травня підняв повстання проти більшовиків і, захопивши протягом тижня Миколаїв, Херсон, Катеринослав та Кременчук, рушив на Київ. Але 19 — 20 травня він був розбитий червоними військами П.Дибенка. Аналогічним чином розгорталася подія й у степовому Лівобережжі, де місцевий з'їзд, скликаний в Гуляй-Полі 10 квітня, висловився проти продрозкладки та встановлення більшовицької влади. Спираючись на його рішення, Н.Махно вивів вірні йому війська з підпорядкування Червоної армії. Однак 5 — 7 червня вони зазнали тяжкої поразки від частин Добровольчої армії — корпусу генерала А.Шкуро — і відійшли до Дніпра, в район Олександрівська — Нікополя.

Запроваджена більшовиками політика воєнного комунізму враз відштовхнула від них українське селянство та його ватажків-отаманів, дезорганізувавши всю тільки-но встановлену на більшій частині території України радянську владу. А це відкрило шлях до її повалення внаслідок зустрічного руху Білої армії з Дону та військ Української Директорії від Дністра.

Більшовицьке панування викликало обурення не лише на селі, а й у містах, як у російськомовному середовищі колишніх власників, так і серед національної, навіть крайньо лівої інтелігенції. Сподівання на те, що "Соціалістична Радянська Республіка" може бути "незалежною" та "українською", виявилися марними. Комуністична влада в Україні діяла виключно і відверто за вказівками з Кремля, вивозила до Росії награвовані продукти, як "державну" використовувала російську мову та встановлювала контроль над територіями силами прибулої з півночі армії чиновників та комісарів, які відразу ж розпочали криваві репресії проти українських громадських і культурних діячів.

Для боротьби з "контрреволюцією" на початку 1919 р. в Україні засновано "Всеукраїнську Надзвичайну Комісію" (ВУЧК) під керівництвом О.Лаціса, яка мала розгалужену систему на губернському та повітовому рівнях, свої відділи в армії, на залізницях тощо. Вся Україна опинилась під терором політичної поліції, яка робила труси, арештовувала, розстрілювала без суду і слідства за доносами та підозрою в "контрреволюції", за приналежністю до "буржуїв", офіцерів, інтелігенції. У Полтаві, наприклад, чекіст Шуров пишався тим, що "кінчає четверту тисячу хохлів" [2, с.525].

Про надзвичайний розмах "червоного терору" в Україні свідчать численні матеріали, зібрані С.Мельгуновим. "Де лютував сам Лаціс, розстріляні були тисячі", — пише він. У надруковано-

му в Англії звіті російського Червоного Хреста міжнародному Червоному Хресту зазначалося, що тільки в одному Києві налічувалося три тисячі розстріляних за час його окупації більшовиками в 1919 р. Жахливі масштаби київських розстрілів вражали сучасників. Комісії генерала Рьоберга, що розслідувала більшовицькі злочини в цьому місті восени 1919 р., вдалося з'ясувати імена 4800 закатованих чекістами людей, тоді як загальна кількість тих, кого було забито в Києві більшовиками з лютого по серпень, за даними Нілостонського, була не меншою за 12000 [116, с.47-48]. Такі ж злочини чинилися і в інших містах, куди дотягувались руки більшовицьких "надзвичайок".

Широкий антибільшовицький повстанський рух, який охопив всю Україну на початку літа 1919 р., прокладав шлях швидкому просуванню денікінських військ. У середині квітня вони разом з козацькими частинами розпочали загальний наступ у Донбасі і 4 травня зайняли Луганськ, а ще через два тижні прорвали більшовицький фронт біля Юзівки (Донецька) після того, як загони Н.Махна відмовилися підкорятися більшовицькому командуванню. На кінець червня 1919 р. в руках Білої армії були вже Феодосія, Катеринослав і Харків, а 31 липня її загони увійшли в Полтаву. Під контролем А.Денікіна опинилися Крим та майже все Лівобережжя, за винятком Чернігівщини. Для подальшого наступу в київському напрямі в кінці липня від Добровольчої армії відокремилась група в 6000 вояків, тоді як 3-й армійський корпус силою близько 4000 шабель розпочав рух вздовж чорноморського узбережжя, зайнявши 18 серпня Херсон і Миколаїв, а ще через 5 днів — Одесу.

Повстання військ М.Григор'єва та Н.Махна проти більшовиків та повний розгром Червоної армії військами А.Денікіна протягом червня — липня на схід від Дніпра відкрили реальні можливості українським формуванням, очолюваним С.Петлюрою, перейти в контрнаступ на Правобережжі. На цей час після жорстокої і тривалої боротьби галицькі війська змушені були залишити західні області України, окуповані польською армією, і перейти на східний берег р.Збруч (16 — 18 липня 1919 р.), об'єднавшись із збройними силами УНР. З початку серпня армії УНР та ЗУНР почали спільний похід проти більшовиків одночасно в двох напрямках — на Київ та Одесу (що, безумовно, було стратегічною помилкою). 10 серпня українські війська вибили більшовиків з Жмеринки та Вінниці і заволоділи залізничним шляхом до обох визначених цілей, але Червона армія на Правобережжі мала все ще значні сили, і боротьба з ними на Східному Поділлі затримувала подальше просування українських частин. Тим часом денікінські війська швидко зайняли приморську смугу України і 23 серпня встановили контроль над Одесою.

Протягом останніх днів серпня 1919 р. українські, переважно галицькі, війська здобули вирішальні перемоги над силами 12-ої більшовицької армії і 30 серпня зайняли околиці залешеного противником Києва, плануючи урочистий вступ до нього наступного дня.

дня. У призначений час парад на Хрещатику справді відбувся, але в той самий день, 31 серпня, частини Добровольчої армії увійшли до Києва зі сходу, ланцюговим мостом через Дніпро, на якому не було виставлено навіть постів. На кінець дня денікінці зайняли основні райони міста, і за домовленістю з ними галицькі бригади відійшли до Василькова. Лідери Білої армії не розглядали галичан, колишніх підданих Австро-Угорщини, як противників, вони не визнавали Директорії УНР і ставились до її збройних сил як до ворожих. В свою чергу, галичани, розбиті поляками на власних землях, розраховували на допомогу денікінців, які прагнули відновити Росію в кордонах 1914 р. Але С.Петлюра та його оточення, не сподіваючись на порозуміння з білими, ладні були домовитися з Польщею про спільну боротьбу проти червоних та й білих військ.

Протягом вересня Добровольча армія розпочала генеральний наступ на Правобережжі і на кінець місяця відтіснила махновські загоны східніше Умані, впритул до петлюрівських позицій. При всій неприхованій ворожості один до одного С.Петлюра та Н.Махно на якийсь час досягли певного порозуміння і об'єдналися. Завдяки цьому, реорганізувавши свої частини, махновці 26 вересня блискавичним ударом прорвали білий фронт у районі Умані і не зупиняючись у містах, через які вони прямували, вже за тиждень опинились східніше Дніпра, а ще через кілька днів заволоділи Мелітополем, Бердянськом та Маріуполем (в 100 кілометрах від денікінської Ставки — Таганрога), захоплюючи та підриваючи величезні, нагромаджені для вирішального наступу Білої армії на Москву склади боєприпасів, військової техніки та амуніції. Цим дивовижним, ніким не передбаченим рейдом махновська Повстанська армія, яка в жовтні 1919 р. налічувала не менш 50000 бійців, повністю дезорганізувала весь денікінський тил, зокрема залізницю на території від Південного Бугу до Сіверського Дінця, в ті самі дні, коли білі оволоділи Воронежем (6 жовтня), Черніговом (12 жовтня) та Орлом (13 жовтня). Це дало можливість частинам Червоної армії перейти в загальний наступ проти Добровольчих та козацьких військ.

На середину листопада більшовики заволоділи Орлом, Воронежем і Курськом, а 14 листопада Політбюро ЦК російських комуністів дало наказ про наступ на Харків і Донбас. Червоні війська знов зайняли всю східну половину України: 12 грудня були в Харкові, 13 — в Полтаві, 16 увійшли в Київ, 30 грудня зайняли Катеринослав, а через місяць — Миколаїв та Херсон.

В ці ж останні місяці 1919 р. на Правобережжі обидві агонізуючі армії — петлюрівська та денікінська — вели між собою хаотичні бої навколо Зінниці та Жмеринки, виснажуючи останні сили. Між урядами та воєначальниками УНР та ЗУНР намітився вже остаточний розкол, і 2 грудня 1919 р. С.Петлюра укладає з польським урядом договір, за яким відмовляється від західноукраїнських областей і домовляється про спільні дії польських та українських військ (за місяць до цього, 6 листопада, галицький генерал М.Тарнавський для подальшої боротьби з Поль-

щею перевів своїх бійців під верховне командування білих). Виснажливі сутички з білими та червоними частинами остаточно деморалізували більшість частин армії УНР. Залишивши її, С.Петлюра подався до Варшави для організації спільних акцій з поляками. Але деякі з'єднання, зокрема очолюване генералом М.Омеляновичем-Павленком, ще зберегли боєздатність та готовність боротися з більшовицькими військами. Контролюючи значну частину Правобережжя, вони 29 січня 1920 р. навіть захопили Одесу, але за тиждень залишили її під тиском переважаючих сил Червоної армії. Протягом наступних трьох місяців ці сили діяли на Правобережжі в більшовицьких тилах, тоді як на Лівобережжі відновленню "військового комунізму" чинили опір невловимі загони Н.Махна.

На березень 1920 р. більшовики контролювали вже всі значні міста України, але село, звикле до самооборони від будь-яких зовнішніх сил, фактично їм не підкорялося. Дії червоних загонів, як рік і два тому, спрямовувалися передусім на грабів сільськогосподарської продукції і натрапляли на відчайдушний опір. Через це наступ, розпочатий польськими військами спільно з реорганізованими українськими частинами С.Петлюри, підтриманими на Правобережжі загонами М.Омеляновича-Павленка та Ю.Тютюнника, швидко дав вагомий результат. 26 квітня польсько-українські війська увійшли до Житомира, за чотири дні були у Вінниці, а 8 травня (за іншими відомостями 7) зайняли Київ, без бою залишений більшовиками. Але брутальність поведінки поляків відносно місцевого населення, репресії та погроми, знущання над православними священниками враз викликали проти них загальне обурення. В свою чергу, червоні війська, зосередивши ударне угруповання в районі Умані, завдали 8 червня рішучого удару, внаслідок якого вже наступного дня їх сили завладіли Білою Церквою та Житомиром. Опинившись під загрозою оточення, тольські війська спішно евакуювалися залізницею на Коростень і 11 червня більшовики знову завладіли Києвом.

Таким чином, протягом червня 1920 р. доля Громадянської війни в Україні в цілому була визначена. Країна опинилась під владою більшовиків, які своєю столицею обрали Харків. Їх політика була повністю підпорядкована вказівкам, які надходили з Москви. На півдні та заході України бойові дії точилися майже до самого кінця 1920 р. У вересні, після поразки Червоної армії під Варшавою, польські війська та підпорядковані С.Петлюрі частини навіть перейшли в контрнаступ, просунувшись до Жмеринки, але незабаром більшовики порозумілися з урядом Ю.Пілсудського щодо поділу України по річці Збруч. Протягом жовтня радянські війська з махновськими силами (які об'єдналися з ними на короткий час) розгромили армію генерала П.Врангеля в Північному Приазов'ї і 7 — 9 листопада вклилися Перекоп. Протягом наступного тижня весь Крим опинився під контролем червоних сил під командуванням М.Фрунзе.

В ці самі дні більшовицькі війська зайняли Кам'янець-Подільський та Проскурів(нині — Хмельницький), внаслідок чого

рештки українських загонів відійшли за р.Збруч, де були інтерновані в польських таборах. А 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір між Польшею та Радянською Росією, за яким перша визнавала Українську Радянську Соціалістичну Республіку і закріплювала за собою землі Галичини та Західної Волині. Опір більшовикам в Україні продовжував чинити лише Н.Махно, але, оточений звідусіль, і він був змушений продиратись на захід. 28 серпня 1921 р. він з невеликим загonom перейшов Дністер, віддаючись до рук румунської влади. На всій Україні східніше р.Збруч організованого опору більшовикам ніхто вже чинити не міг.

Таким чином, на кінець 1920 р. Громадянська війна на території України закінчилась повною поразкою національних сил. Не маючи ніякої підтримки іззовні і опинившись в оточенні ворогів, друга Українська Народна Республіка (Директорія) не мала змоги вистояти в тій жорстокій боротьбі, тим більше, що і в самому її проводі не було єдності. Над всією Україною східніше р.Збруч утвердилася більшовицька влада. Але, разом з тим, процес стрімкого зростання національної самосвідомості і факт наявності власної державності протягом 1917 — 1919 рр. не міг бути просто проігнорований більшовиками. Борючись з урядами Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, червоні змушені були робити наголос на соціально-економічному питанні, декларативно визнаючи право української нації на власну державність. Вони протиставляли названим політичним структурам свій варіант української квазідержавності — УРСР, яка після перемоги більшовиків і перетворюється на хоча й залежну від Москви, але все ж, особливо до кінця 20-х рр., відносно автономну адміністративно-політичну систему з власним культурним і науковим життям.

Діяльність УАН у 1919 р.

Новий 1919 рік почався для УАН нелегко. Ще у грудні 1918 р. відновилися амбіційні нападки на УАН з боку Українського наукового товариства. Як писав М.Грушевський, це товариство було “безпосереднім попередником Всеукраїнської Академії наук... воно організувалось за прикладом Львівського товариства, яке вже придбало собі в науковій світі ролю і значіння української академії наук без академічного титула: мало стати другою українською академією наук в мініатюрі” [60,с.3-4].

На черговому спільному зібранні УАН 28 грудня 1918 р. В.Вернадський звернувся до А.Кримського, що був членом ради УНТ, з запитанням про заходи товариства щодо перегляду Статуту Академії наук. А.Кримський пояснив, що йдеться про розробку нового варіанту Статуту, який повинен забезпечити УАН суто національний український характер. Спільне зібрання вирішило, що жодна зміна Статуту не може відбутися без відому Академії.

29 грудня 1918 р. та 2 січня 1919 р. М.Грушевський ставив питання на засіданнях ради УНТ про ліквідацію УАН як установи, заснованої гетьманським урядом. Вважаючи, начебто Статут УАН, вироблений Комісією Міністерства освіти за участю М.Василенка, є шкідливим з точки зору національних інтересів України, УНТ створило комісію для його перегляду і зміни. У засіданнях ради взяли участь О.Грушевський, О.Левицький, П.Тутковський, А.Кримський, Г.Павлуцький, Д.Дорошенко, Д.Антонович. З протестом проти пропозицій М.Грушевського виступили Б.Кістяківський, А.Кримський, В.Модзалевський [119].

2 січня 1919 р. перероблений комісією УНТ Статут УАН було подано до Директорії. Згідно з законом, виданим Директорією щодо статуту Української Академії наук у Києві 3 січня 1919 р., до нього було внесено ряд змін. Доповнено § 21 відносно друкування праць Академії українською та іноземними мовами (французькою, німецькою, англійською, італійською, латинською) за бажанням автора. При цьому обсяг видань іноземними мовами не повинен перевищувати 1/4 кількості тиражу, друкованого українською мовою. Параграфи 47 і 57 доповнювалися тим, що всі службові особи повинні вільно володіти українською мовою, а параграф 62, — що всі дійсні члени Академії наук при своєму затвердженні повинні присягати на вірність Українській Народній Республіці.

4 січня 1919 р. на черговому засіданні УАН неодмінний секретар А.Кримський повідомив, що з Державної Канцелярії через Департамент Законодавчих Справ прислано звітлення, позначене N 25, про закон Директорії, виданий на зміну статуту УАН, і надіслано копію цього закону за підписом В.Винниченка, С.Петлюри та ін.

Спільне зібрання прийняло закон до виконання, і віднині до 1921 р. Українська Академія наук керувалася у своїй діяльності Статутом, скоригованим за часів Директорії. Видання Статуту 1919 р. містить всі зазначені вище доповнення [120]. На жаль, дослідники історії Академії вже тривалий час вважають, що це початковий варіант статуту, затверджений П.Скоропадським. Цій думці сприяла виноска на першій сторінці про те, що текст статуту подано за газетою "Державний вісник" N 75 від 26 листопада 1918 р., де його було вперше надруковано. Насправді, як виявлено нами вперше, вміщений у брошурі текст академічного статуту є не першоджерелом, а його другою редакцією, що враховує ті доповнення до нього, про які йшлося вище (можливо, їх було внесено у коректурі). Отже, виноска на першій сторінці згаданої брошури ввела в оману навіть таких відомих істориків, як Д.Дорошенко та Н.Полонська-Василенко, які у своїх працях не розрізняли цих двох редакцій статуту [52,с.93].

Зміни до статуту були внесені "згори", і Академія мусила прийняти їх до виконання. Звичайно, не всі сприйняли це беззаперечно. Вже на наступному зібранні, 18 січня 1919 р., В.Вернадський заявив, що має свої міркування щодо § 21 (про мову видань УАН) і незабаром підготує їх у письмовій формі. Справді, це пи-

тання було непростим, члени Академії неодноразово повертались до його обговорення. Так, 29 березня 1919 р. С.Тимошенко заявив, що II Відділ вважає за необхідне надрукувати не тільки українською, але й російською мовою статтю Б.Лічкова, яка має широко загальний зміст. Відповідно вирішили надрукувати 300 російських та 900 українських примірників. При цьому Ф.Тарановський заявив, що виконання цього параграфу у новій його редакції веде до несправедливості, бо створює гірше становище для російської мови, ніж для іноземних. У цьому його підтримали В.Вернадський, С.Тимошенко та М.Кашенко. Вже після повалення влади Директорії, 17 травня 1919 р., Спільне зібрання УАН внесло доповнення до § 21, яке дещо нейтралізувало його "антиросійську" спрямованість. На цьому зібранні В.Вернадський зробив мотивоване повідомлення про те, що видання Комісії для виучування природних багатств України повинні друкуватися в рівній кількості українською і російською мовами, тобто по 2500 примірників кожною. В зв'язку з цим Спільне зібрання ухвалило, що на всіх російських примірниках, кількість яких перевищуватиме норму, встановлену статутом, треба ставити наголовок у верхньому правому кутку: "Дополнительные оттиски".

Отже, кінець-кінцем, питання про мову академічних видань можна було вирішувати на Спільному зібранні в кожному спірному випадку. Інша річ — § 62 про обов'язкову присягу на вірність УНР осіб, що мають обиратися до Академії. Цей параграф статуту (а разом і інші, змінені Директорією, тобто §§ 21, 47 і 57) кожний кандидат до Академії повинен був визнати, починаючи з 3 січня 1919 р., з моменту їх введення в дію. Так, 18 січня 1919 р. не відбулось обрання В.Липського, оскільки Академія не мала його згоди з вищезазначеними параграфами. Обрано його на посаду академіка лише 17 травня 1919 р., після одержання від нього письмової заяви такого змісту: "§§ 21, 47, 57 і 62 статуту Академії наук мені відомі, і я обов'язуюся їх виконувати". Такі ж листовні заяви подавали майбутні академіки та директори академічних установ і надалі: Б.Кістяківський, М.Сумцов, М.Птуха (25 січня 1919 р.), В.Кістяківський (1 березня 1919 р.) і т.д. Ця процедура не зразу набула якогось встановленого порядку, і, якщо, наприклад, В.Кістяківський надіслав заяву про згоду з новими параграфами статуту до неодмінного секретаря Академії, то К.Воблий адресував її голові III Відділу (10 травня 1919 р.), а обрання О.Орлова 21 червня 1919 р. відбулося умовно, оскільки листовна заява з визнанням нових правил статуту ще не встигла прийти поштою (тільки після одержання заяви це обрання автоматично вступило в силу). В кожному випадку, хоч як би писалася заява і хоч би кому вона адресувалася, був наявний певний елемент тенденційності: чому треба було підкреслювати, з якими саме параграфами Статуту повинен погоджуватись кандидат в академіки, простіше було б, як то і робилося у наукових товариствах, підтвердити письмово його визнання в цілому.

Затвердження новообраних членів Академії проводилося, як і раніше, верховною владою, що видавала відповідні накази, як-то [121]:

НАКАЗ

Директорії Української Народньої
Республіки

(по Міністерству Освіти)

14 лютого 1919 року

Затверджується згідно з обранням Микола Федорович Сумцов — дійсним членом Української Академії Наук по історично-філологічному відділу на кафедрі Української Народньої словесності і Богдан Олександрович Кістяківський позаштатним членом тоїж Академії по Відділу Соціальних Наук на кафедрі державного адміністративного і міжнароднього права.

За голову Директорії П е т л ю р а
Член-секретар Директорії А н д р і є в с ь к и й
Міністр Народньої Освіти професор І. О г і є н к о.

Коли пануванню Директорії вже приходив кінець і йшлося про евакуацію ряду державних установ до Кам'янця-Подільського, Спільне зібрання від 25 січня 1919 р. одноголосно ухвалило, що "Академія Наук як найвища наукова установа не повинна кидати Київа, і має далі вести без перерви свою аполітичну, культурно-просвітню працю, необхідну для народу" [107,с.73].

5 лютого 1919 р. Київ зайняли радянські війська. 10 лютого В.Вернадський і А.Кримський були на прийомі у наркома освіти В.Затонського, з яким вони обговорили чимало питань, пов'язаних з реальним функціонуванням Академії, зокрема, щодо фінансування, штатів, приміщень, тощо [122]. 11 лютого опубліковано наказ В.Затонського про виділення УАН у власність приміщення-садиби, де містився пансіон графині Левашової. Наступного дня, 12 лютого, відбулися надзвичайні Загальні збори УАН, на яких було заслухано цей наказ. Збори доручили комісії з членів Правління та представників трьох Відділів оглянути будинок пансіону і розробити порядок передачі його приміщень Академії.

На цих же зборах А.Кримський розповів присутнім про свою розмову з народним комісаром освіти і передав його наказ всім новообраним академікам негайно приступити до роботи, не чекаючи затвердження від найвищої влади.

Донедавна цей день, 12 лютого 1919 р., радянська історіографія вважала датою заснування Академії наук України всупереч даті 14

листопада 1918 р., коли її справді було започатковано. Як учили нас протягом багатьох десятиліть, тільки перемога радянської влади відкрила широкі й небачені можливості для бурхливого розвитку науки і культури у країні, розбудови її інститутів і установ. Спроби переглянути справжню дату заснування Академії виникли вже наприкінці 20-х років, зокрема коли святкування 10-річчя Академії у 1928 р., що спочатку мало бути офіційно відзначене, було, як то кажуть, “спущене на гальмах”, а ювілейний збірник не побачив світу. Виявлені нами документи свідчать про те, що 31 січня 1929 року відбулося засідання Комісії Політбюро ЦК КП(б)У під головуванням П.Любченка, на якому розглядалося питання про святкування 10-річчя Української Академії наук. Було вирішено провести його на початку липня 1929 р. [123]. Це стало першим кроком на шляху фальсифікації справжньої дати її заснування.

В офіційних виданнях заснування Академії наук України почали датувати 1919 роком. Так, у “Большой Советской Энциклопедии” (1-е видання, 1947 р., т.55, стор.847) читаємо: “Академія наук УРСР заснована у 1919 р.”, а у другому виданні БСЭ (1950, т.1, стор.580) вже поставлено останню крапку над “і”: “Заснована у 1919 г. після перемоги на Україні Радянської влади”. Високого рівня фальсифікації та ідеологізації дістала історія Академії наук України у ряді видань, що вийшли на Україні, таких як, наприклад, “Історія Академії наук УРСР (у 2-х тт.)”, Київ, 1967: “... перші в умовах відновлення Радянської влади на Україні Загальні збори українських вчених-засновників найвищого наукового центру України, які відбулися 12 лютого 1919 р., поклали початок фактичному існуванню і плідній діяльності Української Академії наук” (с.28), або В.М.Терлецький. “Академія наук Української РСР. Короткий історичний нарис (1919 — 1969)”, Київ, 1969: “... буржуазний гетьманський уряд... боявся, що Академія Наук може стати провідником більшовицьких ідей, і тому, затверджуючи закон, він не забезпечував його реалізації, а, навпаки, робив все так, що Академія Наук в 1918 р. фактично не існувала. Заснування Академії Наук наприкінці 1918 року було лише декларацією, яка не мала під собою ніякої матеріальної бази... Справжнє існування Української Академії Наук почалося лише в 1919 році, після встановлення радянської влади в Києві” (с.4) та ін. А вперше в академічному виданні дата 12 лютого 1919 р. як дата заснування Академії наук України з’явилась у праці О.Палладіна “Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1919 — 1944”, Київ, 1944, виданій на відзначення її 25-річчя.

За часів напівгласності з подачі ряду науковців дату заснування Академії наук України було “пересунуто” на 27 листопада 1918 р., тобто на момент проведення її першого Спільного зібрання. Прийнято відповідну постанову Президії АН України, за якою саме ця дата і є датою створення Академії. Проте вже настав час повернутися до тієї дати, що принаймні протягом перших 10 років існування Академії ні в кого не викликала сумніву, а саме — 14 листопада 1918 р., коли гетьманом П.Скоропадським було підписано “Закон Ук-

раїнської держави про заснування Української Академії наук в м. Києві", затверджено її Статут, штати та перших академіків.

Передача Академії будинку по Володимирській вулиці проходила з деякими ускладненнями. 17 лютого 1919 р. вийшов наказ наркома освіти про закриття пансіону Левашової і негайне звільнення приміщення від пансіонерок та персоналу [124]. Але виконання його гальмувалося: скарги та відвертий саботаж персоналу пансіону, посилення на протиправні дії тощо. Спільне зібрання навіть доручило юристу за фахом О.Левицькому зібрати потрібні відомості з історії пансіону, що, як вважалося, був заснований на кошти графині Левашової у 1833 р. Не знайшовши потрібних даних в "Описі Києва" М.Закревського, О.Левицький вдався до архівного розшуку і встановив, що пансіон було побудовано на гроші, зібрані громадськістю, за допомогою державної казни. На Спільному зібранні 1 березня Б.Кістяківський підтримав думку О.Левицького про те, що Левашівський пансіон, як установа, заснована не через фундацію, а на суспільно-державні кошти, є державною власністю, і передача її Академії не є порушенням приватного права. Після цього УАН почала перебудовувати це помешкання відповідно до своїх потреб [125].

Для Ботанічного та Акліматизаційного садів Академія потребувала великих ділянок землі. Ще взимку 1919 р. В.Липський, обраний директором Ботанічного саду, підготував доповідну записку про його завдання і основні напрями роботи. Він вважав, що для заснування Ботанічного саду Академії слід передати Голосіївський ліс [126].

3 травня А.Кримський доповів Спільному зібранню про свої клопотання перед наркомом освіти в справі прискорення передачі Голосіївського лісу УАН. В.Затонський поставився до цього питання прихильно і обіцяв свою підтримку. Нарешті, 21 червня В.Липський повідомив, що він одержав мандат від Виконкому Київської Раді. Селянських і Робітничих депутатів про передачу більш як 1000 гектарів на околиці Києва — Голосіївського лісу — Академії наук. Заслухавши цей мандат, присутні на засіданні члени Академії висловили щире подяку В.Липському за його невтомні клопотання щодо одержання ділянки під Ботанічний сад, які привели до бажаного кінця. Для управління Голосіївською лісовою ділянкою обрали тимчасову комісію з п'яти осіб: директори Ботанічного та Акліматизаційного садів В.Липський та М.Кащенко, від Правління — П.Тутковський, від I та III Відділів — Д.Багалій та О.Левицький. Секретарем комісії і головним уповноваженим з проведення робіт на ділянці майбутнього саду став вже обраний на той час академіком В.Липський, на думку В.Вернадського, "видатний знавець у справі організації ботанічних садів".

В.Липському було також доручено клопотатись перед Відділом комунального господарства та іншими відповідальними інстанціями держави про виділення 25 десятин землі на Звіринці для академічних будівель: лабораторій, музеїв, обсерваторії тощо.

3 лютого по червень 1919 р. УАН 6 разів зверталася до Радянського уряду з клопотанням про охоронні листи для своїх

приміщень (колишнього Левашовського пансіону, колегії Павла Галагана, де містилася Національна Бібліотека, Миколаївської астрономічної обсерваторії тощо), а також для дійсних членів Академії і директорів її установ. 4 червня 1919 р. голова Ради Народних Комісарів Х.Раковський видав таку постанову [127]:

"исх. N 1400

ОБОВ'ЯЗКОВА ПОСТАНОВА

З огляду на першорядне значіння виниклої з Великої Революції Української Академії Наук для розвитку науки взагалі й української наукової культури з'окрема, доводиться до загального відома слідує розпорядження:

I. Помешкання, які займаються дійсними членами Академії і директорами академічних інститутів і їх родинами, а також їх речі, здобуті за трудовий заробіток, реквізиції не належать.

II. Голові-Президенту Української Академії Наук дається право видавати членам Академії і директорам академічних інститутів охоронні грамоти на їх помешкання і речі по зразку, який додається при цьому.

Як зразок можна навести охоронну грамоту одного з дійсних членів Академії М.Кашенка [128].

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК У КИЄВІ

9 липня 1919 р.
N 1806

ОХОРОННА ГРАМОТА

Пред'явник цього, Микола Феоданович Кашенко, є дійсний Член Української Академії Наук, займає для себе і родини в м.Києві Політехнічному Інституті д. N 1, кв. 8 — помешкання з семи кімнат і кухні, а харч, який він має в розмірі трудової споживчої норми для нього і родини, здобутий на заробіток, одержаний за наукову працю.

З приводу цього ні його помешкання, ні вказаний харч, ні хатня обстановка, ані книги і наукові приладдя, які маютьесь в його помешканні, реквізиції або секвестру не належать.

Підстава: Обов'язкова постанова Голови Ради Народних Комісарів УРСР від 4 липня 1919 р.

Голова-президент Української Академії Наук
академік В. В е р н а д с ь к и й
Неодмінний Секретар Академії Наук
академік А. К р и м с ь к и й

Відділ вищої школи Наркомосу, що весь час намагався перебрати на себе всю "повноту влади" над Академією, виступив з вимогою перегляду декрету про охорону її членів, висуваючи такі аргументи: "Ставлення наукового персоналу до Радянської влади далеко не лояльне... Більшість з них набагато більше займаються політикою, ніж науковою діяльністю, і взагалі являють собою найзлостивіших саботажників-спеців, так що декретом цим уряд, ідучи на поступки, навряд чи досягає хоч яких-небудь конкретних результатів, хіба що дає їм можливість, прикриваючись охоронними грамотами, приховувати від встановленої законом реквізиції всіляке майно, як своє власне, так і іншої буржуазії" [129].

Цей замах на права Академії не був поодиноким. Так, 9 серпня 1919 р. на черговому засіданні Спільного зібрання УАН голова Правління П.Тутковський довів до відома присутніх, що "Совет Комиссаров Высших Учебных Заведений" вимагає всебічного обстеження Академії наук. Народний комісар освіти О.Шумський виніс догану комісарові Відділу вищої школи, посилаючись на те, що Академія наук не належить до системи вищої школи і підлягає тільки верховній владі [129]:

НАКАЗ N 44

26 липня 1919 року.

23 сього Липня, за N 1454, по Відділу Вищої Школи без мого відома й попереднього доповіді видано "мандат", підписаний Завідуючим Відділом т.Назаровим, в якому зазначено, "что т.Майеру поручено всестороннее обследование Академии Наук".

Вищенаведеним порушено як право згаданої найвищої наукової установи, надане їй § I статуту, так і прерогативи мої, як Народного Комісара Освіти.

Для усунення цих недопустимих з'явищ наказую, аби надалі ні одне розпорядження в справах Академії Наук не виходило инакше, як за підписом Наркома.

*Народний Комісар Освіти
О. Ш у м с ь к и й*

Зазнавала утисків не тільки Академія в цілому; окремі її співробітники протягом 1919 р. стали жертвами репресій та переслідувань. І щоразу Академія, в особі Спільного зібрання, ставала на захист своїх членів.

26 березня 1919 р. на надзвичайному Спільному зібранні було винесено спеціальну постанову про охорону прав співробітників УАН: "а) клопотатися про осіб, що належать до наукового складу Академії з її установами, Спільне зібрання вважає своїм моральним обов'язком; б) щодо клопотання про вчених, сторонніх для Академії наук, то Спільне зібрання має кожен раз розглядати й рішати справу зокрема" [107,с.106]. Отже, у захисті діячів науки від несправедливих переслідувань Академія наук вбачала свій моральний обов'язок [130].

На попередньому зібранні, 8 березня, А.Кримський повідомив присутніх про необгрунтований арешт П.Стебницького. З архівних документів випливає, що П.Стебницького було заарештовано "на предмет знищення" як колишнього сенатора і міністра освіти в уряді П.Скоропадського. Зібрання ухвалило клопотатися перед властями про його визволення, і відповідне клопотання було заслано у такій формі [107,с.105]:

"Спільне Зібрання Української Академії Наук у Києві звертається до Вас з клопотанням, щоб одзволено було заарештованого Петра Яцуаровича Стебницького — редактора Біографічного Словника діячів української землі, що видає Академія Наук... До Словника увіходять життєписи всіх діячів, які жили на Україні, незалежно од їх національності, релігії та політичних переконань. Академія Наук доручила редакторування П.Я.Стебницькому, вважаючи як раз на те, що для такої праці потрібна людина абсолютно об'єктивна.

Клопочучись про одзволення П.Я.Стебницького, Спільне Зібрання Академії Наук висловлює своє непохитне переконання, що арешт його викликаний тільки якимсь непорозумінням".

26 березня голова-президент і неодмінний секретар доповіли про те, що від імені Академії наук вони послали до Надзвичайної Комісії для боротьби з контрреволюцією, до Комісара освіти та військового комісара аналогічне клопотання про академіка С.Єфремова, якого також було заарештовано. В.Вернадський розповів, що, крім С.Єфремова, заарештовано неприналежних до Академії осіб — професора Г.Де-Метца та молодого вченого Л.Чикаленка. Зібрання ухвалило просити Комісара освіти потурбуватися і про їх визволення. Делегацію з президента Академії, неодмінного секретаря та голів трьох Відділів вирішили направити до комісара освіти, щоб іще раз поклопотатися про С.Єфремова. На наступному засіданні, 29 березня, В.Вернадський доповів про те, що він, Д.Багалій та Ф.Тарановський у призначений день (27 березня) прийшли до комісара освіти В.Затонського, але він не прийняв їх, а направив до комісара вищих шкіл Назарова, який пообіцяв поклопотатися про С.Єфремова. З цього приводу В.Вернадський написав на ім'я В.Затонського такого листа [131].

Вельмишановний Володимире Петровичу,

Звертаючись до Вас у письмовій формі, оскільки всі мої спроби побачитись з Вами особисто були марні. У призначений Вами для мене день і годину я не був прийнятий Вами.

Я маю доручення від Академії наук поговорити з Вами про заарештованого члена Української Академії Наук з українського красенного письменства, відомого письменника С.О.Єфремова, відносно якого Академія подавала Вам і письмову заяву. На письмову заяву ми не одержали відповіді, у Департаменті справ Вищої Школи, куди я у п'ятницю звернувся за вказівкою, що передав мені Ваш чиновник, до цього часу нічого не дізналися про С.О.Єфремова.

Між тим у в'язниці сидить людина хвора, що недавно видужала від тяжкої хвороби (тяжка форма іспанки).

З огляду на це я дозволяю собі утруднювати Вас цим листом і вірю, що Ви увійдете в те становище, в якому перебуває заслужений, все життя проживший ідейною роботою культурний працівник і хороша людина.

С.О.Єфремов стояв весь останній час зовсім в стороні від політики, був цілком зайнятий культурною і науковою роботою.

Я не знаю, чим був викликаний його арешт, але всім було ясно, що це можна пояснити лише непорозумінням, яке, безперечно, невдовзі виясниться.

Але для людини, що ледве одужала, всіляке уповільнення є небезпечним і пов'язане з нікому не потрібним чеканням.

Тому ще раз звертаюся до Вас з проханням допомогти вияснити справу С.О.Єфремова і по можливості швидше повернути його до так всім потрібної роботи у Академічних закладах.

Клопоти Академії не були марні, і 5 квітня А.Кримський повідомив, що С.Єфремова та П.Стебницького випущено з-під арешту. В цей же день С.Тимошенко попросив Спільне зібрання поклопотатися про визволення заарештованого Є.Гарфа, його "незамінимого помічника".

Багато зусиль витратили члени УАН для відновлення у правах академіка В.Косинського, доля якого склалася дуже нелегко. Призначений за наказом П.Скоропадського 14 листопада 1918 р. штатним академіком, наступного дня, тобто 15 листопада, також за наказом гетьмана він обійняв посаду міністра праці і, відповідно до Статуту УАН, перестав вважатися її членом. 20 листопада 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон про можливість бути міністром і одночасно позаштатним академіком (без оплати). За Директорії, а потім при радянській владі цей закон було скасовано, а В.Косинського оголошено поза законом. Всі його спроби легалізуватися і розпочати роботу не мали успіху [132]. І лише 13 червня 1919 р. голова Раднаркому Х.Раковський підписав мандат, за яким В.Косинському було повернено право виконувати обов'язки штатного члена УАН, професора Київського політехнічного інституту.

інші. 21 червня, заслухавши заяву В.Косинського з доданим до неї мандатом, Спільне зібрання вирішило вважати його обраним на посаду штатного академіка після обговорення цього питання на III Відділі.

9 липня 1919 р. до комісара народної освіти було направлено листа за підписом В.Вернадського і А.Кримського з проханням вжити заходів для звільнення В.Науменка, що був міністром народної освіти і мистецтва в уряді П.Скоропадського. "В.П.Науменко, — писалося в листі, — дістав од Академії наук надзвичайно важне наукове доручення — розробляти історію українського літературно-наукового руху XIX століття по матеріялам його власного архіву... Окрім того доручено йому Академією розробляти фольклористичний матеріал, якого в нього назбиралося теж не мало" [131,арк.7]. На жаль, це клопотання спізнилося, оскільки В.Науменка було заарештовано 7 липня, а вже наступного дня розстріляно [133]. 25 серпня 1919 р. перед початком Спільного зібрання було вшановано вставанням з місць пам'ять убитого члена-співробітника Академії наук В.Науменка, розстріляного Всеукраїнською надзвичайною Комісією, та убитого професора О.Сперанського, який брав участь у Комісії для заснування УАН. Ухвалили, що коли пощастить знайти тіло В.Науменка, Академія наук візьме на себе організацію його похорону.

Серед діячів науки, що не були причетні до Академії, але одержали її підтримку, був ректор Польського університету Л.Яновський. 5 липня 1919 р. Спільне зібрання УАН, заслухало звернення професорів цього університету такого змісту [107,с.143].

В Українську Академію Наук.

В ніч з 17 на 18-е червня 1919 року військова контррозвідка арештувала проф.Людвика Яновського, ректора Польського Університетського Коллегіума. Держали його раніш у слідчій частині окремого Відділу (Михайлівська, 5), після у в'язниці на Лук'янівці, а тепер він знаходиться в концентраційнім обозі за військовим госпіталем. З уваги на його здоровля є посвідчення лікаря — перебування його в тих в'язницях може бути дуже небезпечним для його життя. З другого-ж боку, не зважаючи, що ручався за нього польський комуніст Фелікс Кон і просило об'єднане учительство м.Київа, проф.Л.Яновського досі не випущено. Через те то ми, нижчепідписані професори Польського Університетського Коллегіума дозволяємо собі просити Українську Академію Наук допомогти в визволенні проф.Яновського.

Київ, 5 липня 1919 р.

Вчені Академії не лишилися байдужими до цього звернення і одноголосно ухвалили прилучитися до зачитаного прохання і клопотатися перед властями за професора Яновського разом з польськими колегами. 10 липня до народного комісара освіти надійшов

лист за підписом В.Вернадського та А.Кримського, в якому зазначалось [131, арк.22]:

Українська Академія Наук, в інтересах розвитку культурно-наукового життя братнього нам польського народу, цілком прилучається до прохання Колегії, щоб проф. Яновського випущено було на волю, з тим, щоб дано було йому змогу вернутися до своєї культурної праці. Українська Академія Наук не може не підкреслити, як погубно одзивається в'язниче перебування на здоровлі слабовитого проф. Яновського хорого на серце.

16 червня 1919 р. Українська Державна Академія Мистецтв у Києві надіслала до Академії наук повідомлення про те, що відомий художник і діяч мистецтва професор О.Мурашко, заарештований 14 червня 1919 року, наступного дня був знайдений убитим невідомими злочинцями. До повідомлення додано було копію листа Академії мистецтв до Виконкому УРСР з проханням про призначення сім'ї покійного щорічної пенсії. Діячі мистецтв просили вчених УАН підтримати це подання, і Спільне зібрання 21 червня 1919 р., задовольняючи їх прохання, ухвалило [107, с.136]:

а) висловити листом перед Академією Мистецтв своє глибоке сумування з приводу невіджалованої втрати, яку понесла Українська Академія Мистецтв і вся Україна; б) клопотатися перед Головою Ради Народних Комісарів, щоб розсліджено було цю обурюючу подію і покарано винних; в) підтримати клопотання Академії Мистецтв про пенсію для вдови вбитого О.О.Мурашка перед головою Совнаркома, Ісполкомом та Комісаріятom Забезпечення.

Отже, члени УАН не замикалися на розв'язанні власних, дуже непростих проблем, їх не лишала байдужими жодна несправедливість, і кожний, хто потребував їх допомоги, одержував її.

Розпочавши роботу, Українська Академія наук почала дбати про встановлення дружніх контактів з аналогічними установами, передусім з Російською Академією наук. Цьому сприяв приїзд на Україну представника Російської Академії наук академіка О.Ферсмана у травні 1919 р. В.Вернадський згадує, що О.Ферсман "4 травня... робив велику доповідь в засіданні загальних зборів Української Академії про стан наукової роботи в Росії. Створено було зв'язок між Комісією по вивченню природних продуктивних сил, Петроградською Академією та Українською Академією наук... Між Українською і нашою найстарішою Академією одразу встановився дружній зв'язок і він непорушно відтоді триває, хоча ми забули, як він починався" [134].

10 травня на Спільному зібранні В.Вернадський знов нагадав, що Українська Академія ще не сповістила інші європейські Академії про своє заснування 14 листопада 1918 р. Ухвалили: користуючись тією нагодою, що в Києві перебуває О.Ферсман, передати

таке повідомлення до Петербургу, додавши до нього Збірник праць Комісії для заснування Української Академії наук, звідомлення за перший піврік її життя, протоколи Спільного зібрання та Відділів.

У процесі роботи почалі складатися позитивні, ділові відносини з Українським науковим товариством. Це були і різні форми творчого співробітництва, і фінансова допомога з боку УАН. Протягом першого півріччя 1919 р. до Академії були обрані такі члени УНТ, як М.Сумцов, С.Єфремов, В.Перетц, М.Біляшівський, Б.Кістяківський. Отже, у 1919 році половину складу УАН становили особи, що одночасно входили до УНТ. Прикладом плідного співробітництва підрозділів обох установ була об'єднана праця Термінологічної комісії Природничої секції УНТ і Секції природничої термінології правописно-термінологічної комісії УАН. І хоча протягом 1919 р. фактичного злиття цих ланок, що працювали в одному напрямі, не відбулося, фінансова підтримка, яку надавала своїм колегам Академія, була досить значною. Так, 8 березня, коли розглядалось прохання Природничої секції УНТ про надання їй 20.000 крб. на видання Термінологічної комісії, було вирішено задовольнити його за рахунок фондів усіх трьох Відділів. 30 серпня у відповідь на повідомлення Правління про можливість видачі 90.000 крб. з коштів II Відділу для видання III тому "Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури" зібрання ухвалило виділити таку суму. Нарешті, 29 грудня 1919 р., коли розглядався вироблений Правлінням і трьома Відділами кошторис Академії на перше півріччя 1920 р., вирішили також задовольнити прохання УНТ і асигнувати йому 188.000 крб. (згідно з поданим ним обрахунком) з невикористаних кошторисних сум УАН.

У серпні 1919 р. майже вся Україна була захоплена військами Денікіна. За протоколом Спільного зібрання від 25 серпня, на якому А.Кримський поставив примітку олівцем "недійсний, бо Денікінська власть скасувала Академію", члени Академії ухвалили: "... вирядити академіка Б.О.Кістяківського та академіка С.П.Тимошенка делегатами в Таганрог і Ростов до Правительства ген.Денікіна в справах Академії наук, а коли виявиться потреба, то делегатом має поїхати ще і Голова-Президент Академії наук академік В.І.Вернадський" [135].

29 серпня 1919 р. радянські війська залишили Київ, а 30 серпня він був окупований петлюрівцями і денікінцями. З першого ж дня було оголошено про скасування всіх законів, прийнятих Центральною Радою, Радянською владою, гетьманом та Директорією. Добровольча армія почала боротьбу з усіма українськими інституціями, з українською культурою взагалі. Особливих утисків зазнала за часів панування денікінців Українська Академія наук, що була для них "... однією з найненавидніших твердинь ненавидної для них української культури. Припинено було видачу державної допомоги для Академії наук, зачинено було її Спільне зібрання, робилися усілякі знущання над співробітниками Академії, наукові установи випирались на вулицю... Коли перед приходом денікінської "добрармії" число співробітників Академії дося-

гало цифри 1.000, то після її одходу виявилось, що ця цифра зменшилася у два рази" [107,с.117]. Продовжували працювати лише деякі комісії без надії на платню. "Надзвичайно важко, — писав В.Вернадський у своєму щоденнику 24 жовтня 1919 р., — що доводиться весь час боротися за наукову роботу, проти якої зараз виставляється інша цінність, але яка? В ім'я чого зараз знищувати розпочату наукову і культурну роботу?" [135].

Українська наукова громадськість прийшла на допомогу своїй Академії. Було внесено добродійні вклади від просвітніх установ, зокрема від Товариства шкільної освіти та Товариства допомоги науці та літературі Академії було тимчасово асигновано 500000 крб. Хоч УАН змогла одержати лише 200000 крб. з цієї суми, найбільшу цінність мала моральна підтримка [136].

13 вересня Б.Кістяківський, один з делегатів УАН, що їздив до Ростова і повернувся раніше від інших, доповів Спільному зібранню про результати візиту до "Особого Совещания" при ставці Денікіна. Там було вирішено, що Українська Академія наук може існувати і далі, навіть з грошовою державною допомогою, але тимчасово вона мала б бути установою приватною, а не державною. Спільне зібрання визнало, що Академія наук, безумовно, має бути державною установою, і висловило надію на те, що інші члени делегації на чолі з В.Вернадським, якого було викликано до Ростова офіційною телеграмою від начальника Управління народної освіти О.Малиновського, доведуть цю справу до кінця [137]. Намагаючись зберегти УАН, В.Вернадський, перебуваючи в Ростові, звернувся 17 вересня 1919 р. з доповідною запискою до генерала Денікіна. В ній він, зокрема, зазначив, що за 9 місяців важкої роботи вдалося створити наукову установу, яка має всі дані для розвитку і яку було створено не тільки для розв'язання культурного відродження України, але й для вирішення загальнолюдських і державних потреб, в тому числі, відбудови національного господарства й державної могутності Росії, чому мала сприяти правильна державна організація наукової роботи й наукових установ Академії [138]. Ідучи на компроміс заради збереження УАН, В.Вернадський запропонував назвати її Київською Академією наук і приклав до "Записки" проєкт її тимчасового статуту. Цей проєкт практично відповідав тому Статуту, яким керувалась Академія, проте кількість наукових напрямів, що мали розроблятися в ній, була значно зменшена.

Невдовзі після повернення делегатів до Києва Академія одержала вказівку з відділу законів при ставці Денікіна: "Для завідування справами і охорони майна колишньої Української Академії наук заснувати Тимчасовий комітет по керуванню справами у складі голови і двох членів з числа колишніх академіків" [69,с.162]. До комітету увійшли В.Вернадський, С.Тимошенко і О.Левицький, що мали наглядати за майном Академії до остаточного вирішення її долі, яка залежатиме від обговорення цього питання у вищих Радах університетів півдня Росії.

У листопаді 1919 р. В.Вернадський знов виїхав до Ростова. В цей же час туди поїхали М.Василенко та Ф.Сушицький, — ректор Українського державного університету, який денікінці хотіли перетворити на приватну установу або закрити зовсім. Вернадському сказали у ставці, нібито закон про Академію прийнято, але, як виявилось, це ніде не було зареєстровано, а подання Міністерства освіти щодо грошових асигнувань для Академії десь загубилися. Безрезультатною була і місія М.Василенка, який повернувся до Києва лише у квітні 1920 р. В.Вернадському зовсім не пощастило повернутися в Київ, він ледве дістався до Криму, де тяжко захворів.

Вважалося, що під час денікінської окупації Києва, яка тривала з 31 серпня по 16 грудня 1919 р., Спільне зібрання УАН не працювало. Але архівні дані свідчать про те, що перерва у його роботі насправді тривала лише протягом жовтня-листопада. Згідно з документами за Денікіна Спільне зібрання скликалося тричі — 31 серпня, 7 і 13 вересня, хоч їх протоколи А.Кримський помітив як “недійсні” і не включив до публікації.

Високу оцінку стійкій праці своїх колег у тяжких умовах окупації дав В.Вернадський, пишучи в одному з листів: “... робота Української Академії наук в Києві — це величезна національна справа, і, безумовно, вона залишиться. Вже те, що вона була в ці жахливі роки, є факт великого значення” [139,с.216].

Після звільнення Києва Червоною Армією 16 грудня 1919 р. Академії наук було повернуто статус державної установи. З цього моменту відновилися регулярні засідання Спільного зібрання, Правління та Відділів УАН. 19 грудня на надзвичайному Спільному зібранні (в зв'язку з відсутністю В.Вернадського) заступником голови-президента було обрано О.Левицького (до нових виборів президента). Голова Правління П.Тутковський доповів про скрутне становище членів і співробітників УАН, які за часів денікінщини протягом 3 місяців не отримували платні. Було ухвалено негайно виплатити всім гроші за жовтень, листопад і грудень із спеціальних фондів Академії.

Винятково складний перший рік Академії наук виявився досить плідотворним. Серед установ, заснованих безпосередньо при Спільному зібранні, активна робота велась у Національній (Всенародній) бібліотеці та Постійній комісії для складання біографічного словника діячів української землі. Відкрившись наприкінці 1918 року, бібліотека поповнювалась за рахунок купівлі книг, придбання кількох цінних бібліотек, дарунків від приватних осіб. На кінець 1919 р. ній налічувалось близько 300.000 книг та часописів, не рахуючи газет, листівок, плакатів, малюнків тощо. За один рік вона стала зразковою, добре впорядкованою книгозбірнею.

23 лютого 1919 р. відбулося перше засідання Постійної комісії для складання біографічного словника діячів української землі. Головою її було обрано академіка Д.Багалія, керівничим над працями — В.Модзалевського. До кінця 1919 р. відбулося 8 засідань комісії, на яких вирішувались питання архітектури майбутнього

біографічного словника та ряд організаційних питань — про розподіл роботи між членами комісії, оплату їх праці тощо.

Як уже зазначалось, головою I Відділу було обрано академіка Д.Багалія, секретарем — С.Смаль-Стоцького. Але оскільки останній не зміг приїхати до Києва з Буковини, весь 1919 р. Д.Багалій виконував також обов'язки секретаря Відділу. Збираючись щочетверга, Відділ провів 30 засідань (не було засідань тільки під час денікінської окупації). На них розглядалися кандидатури нових членів Академії, питання видавничої діяльності, обговорювався склад комісій. Створено було такі постійні комісії: для складання словника живої української мови; правописно-термінологічну; для складання історичного словника української мови; для складання історично-географічного словника української землі; для видавання пам'яток новітнього письменства; археографічну; жидівську історично-археографічну.

Постійна комісія для складання словника живої української мови (голова — академік А.Кримський, керівничий над працями — А.Ніковський) збирала лексичний матеріал з творів класичного українського письменства, етнографічних матеріалів та інших джерел. Відбулося 87 засідань комісії (не рахуючи щоденних побіжних нарад), на яких обговорювались методичні підходи до створення тлумачних словників, вибір джерел, організаційні питання.

Правописно-термінологічна комісія (голова — академік А.Кримський, керівничий над працями — А.Ніковський) розпочала роботу 17 червня 1919 р.), причому всі секції разом (юридична, технічна, природничої термінології і правописна) збирались щовівторка, а, крім того, кожна секція мала свої окремі засідання. Протягом 1919 р. розроблялася методика добору літературних та народних термінологічних матеріалів, проводилася їх систематизація і підготовка до друку.

Директор Постійної комісії для складання історичного словника української мови професор Є.Тимченко, виїхавши навесні 1919 р. до Варшави за своєю бібліотекою, пропав без вісті. Тимчасове завідування комісією було доручено А.Кримському, який, розглянувши зібрані матеріали, дійшов висновку, що їх уже досить багато і після деякої доробки можна розпочинати видання словника.

У Комісії для складання історично-географічного словника української землі (голова — академік Д.Багалій, директор — професор О.Грушевський) кожний із співробітників обрав для своїх студій якусь певну частину території України. Розробку археологічного матеріалу було виділено окремо, вивчення історії та історичної топографії Києва було передано спеціальній підкомісії. Комісія мала на меті підготувати кілька томів науково-географічного словника, якого ще не існувало ні в українській, ні в російській науковій літературі. В алфавітному порядку заселень і місцевостей потрібно було ввести матеріали з історії заселення України, про українські поселення за кордоном і сучасний географічно-статистичний матеріал [140]. Починаючи з травня 1919 р., комісія провела 15 засідань, на яких розроблялися загальні

підходи до складання словника, зачитувалися доповіді, що правили за матеріал для вироблення певної форми його статей.

Керівничий над працями Постійної комісії для видавання пам'яток новітнього письменства академік С.Єфремов 20 лютого 1919 р. зробив доповідь про завдання комісії та план її роботи. Комісія мала друкувати твори класиків української літератури під загальною назвою "Академічна бібліотека українських письменників", супроводжуючи їх статтями про життя і творчість письменників, портретами, автографами, факсимільними матеріалами. 9 травня відбулось перше засідання комісії, яка перш за все почала готувати до видання повне зібрання творів І.Котляревського.

Археографічна комісія у 1919 р. працювала під керівництвом професора Т.Сушицького. Вона готувала до друку "Археографічний збірник" у трьох серіях: "Пам'ятки мови", "Пам'ятки письменства" і "Пам'ятки історії".

Жидівська історично-археографічна комісія (голова — академік Д.Багалій) влітку 1919 р. провела низку засідань, на яких розглядався план організації комісії та програма її праці. Прихід армії Денікіна загальмував успішно розпочату роботу.

Першим Відділом було підготовлено до друку першу і другу книжки "Записок історично-філологічного Відділу Української Академії наук", в яких мали бути вміщені праці не тільки співробітників Академії, але й сторонніх авторів. Члени Академії підготували також низку оригінальних монографічних праць: Д.Багалій — "Українську історіографію", М.Петров — "Стародавній Київ в історично-топографічному розвитку", А.Кримський — "Історію Ірану та його культури з найдавніших часів", М.Сумцов — "Начерки української філософії".

Протягом 1919 р. по I Відділу було обрано 5 академіків: М.Сумцова, С.Єфремова, В.Перетца, М.Біляшівського та К.Харламповича.

Головою фізично-математичного Відділу був обраний академік М.Кашенко, секретарем — академік С.Тимошенко. До 1 січня 1920 р. відбулося 40 засідань Відділу, на яких було створено такі установи: Постійну комісію для виучування природних багатств України, Ботанічний та Акліматизаційний сади, Комітети для виучування нижчих рослин та фауни, Біологічну секцію, Інститут технічної механіки.

Ще в середині лютого 1919 р. у Відділі виникла думка про створення Комісії для виучування природних багатств України на чолі з академіком В.Вернадським. З березня було затверджено склад комісії, до якої увійшло 30 осіб, в тому числі В.Артоболевський, Г.Висоцький, М.Кашенко, В.Кістяківський, О.Сперанський, С.Кушакевич, Б.Лічков, В.Лучицький, П.Тутковський, О.Фомін, М.Шарлемань, Д.Белінг та інші. Заступниками голови обрали С.Тимошенка та В.Шапошникова. Комісія мала на меті об'єднати наукові і технічні сили України для складання збірника "Природні багатства України" та вивчення методів найраціональнішої їх розробки. До початку липня 1919 р. закінчилася організація всіх

секцій: теплової, будівельних матеріалів (голова — академік С.Тимошенко); підземних багатств, гідрологічної (професор В.Луцицький); хіміко-технологічної (академік В.Кістяківський); прикладної фізики (професор Г.Де-Метц); сільськогосподарської (професор С.Богданов). На 96 загальних і секційних засіданнях було заслухано та обговорено близько 50 наукових доповідей, обговорено підготовлені членами комісії матеріали загальним обсягом 120 друк.арк.

У березні 1919 р. з ініціативи професора С.Кушакевича було засновано Комітет для виучування фауни України на чолі з академіком М.Кашенком. Члени комітету зібрали чимало цікавих матеріалів з різних груп тварин, Комітету вдалося одержати кошти на обладнання Зоологічного музею, а також чотири зали для розміщення його експонатів.

У травні 1919 р. почалася діяльність Біологічної секції (голова — академік М.Кашенко). За 8 місяців було вивчено біологію багатьох груп тварин, а результати спостережень передано в секцію для узагальнення.

Ботанічний сад (директор — академік В.Липський) складався з ряду відділів (бібліотека, гербарій і музей, колекція живих рослин, лабораторії), частина з яких у 1919 р. вже розпочала роботу. Одним з головних завдань саду було вивчення місцевої української флори як за літературними даними, так і в живій природі. Було складено картковий каталог літератури про українську флору, зібрано матеріали для видання гербарію, закладено основи для музею.

Комітет для виучування нижчих рослин (керівничий — професор О.Фомін) мав на меті дослідження в першу чергу спорових рослин, поширення яких підлягає тим самим ботаніко-географічним законам, що й поширення вищих квіткових рослин. Починаючи з 1 січня 1919 р. було зібрано цікаві матеріали на Київщині та Чернігівщині.

Акліматизаційний сад (директор — академік М.Кашенко) мав своїм завданням вишукувати засоби для використання диких тварин і рослин, а також створювати нові форми з корисними для людини властивостями. Але акліматизація — справа довга, і тому діяльність саду за 1919 р. можна розглядати тільки з точки зору перспективи. На момент звіту заведено було цінний рослинний матеріал, підготовлено ряд оригінальних статей для двох випусків серії "Труди Акліматизаційного саду".

Інститут технічної механіки (директор — академік С.Тимошенко) протягом 1919 р. попри значні руднощі придбав чимало приладів і реактивів, що дало змогу приступити до здійснення деяких спроб. Співробітники інституту також підготували до друку ряд праць для збірника "Труди Інституту технічної механіки" (серед них роботи С.Тимошенка "Про міцність аеропланів" та "Розрахування арок").

На жаль, наукова праця більшості установ другого Відділу провадилась в лабораторіях при інших установах або у приватних

приміщеннях, які наймала Академія. Відсутність відповідних приміщень — найголовніша причина, яка ускладнювала намічений за планом широкий розвиток Фізично-математичного Відділу.

На 1 січня 1920 р. у Відділі налічувалось 10 академіків, 6 з них було обрано у 1919 р.: В.Кістяківського, О.Нікольського, В.Липського, М.Андрусова, О.Ейхенвальда, О.Орлова.

Перший голова Відділу соціальних наук академік М.Туган-Барановський помер у січні 1919 р., і Відділ очолив академік Ф.Тарановський. При Відділі були створені три постійні комісії: для вивчення звичаєвого права, для вивчення західно-руського та українського права, для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України, а також Демографічний інститут.

Постійна комісія для вивчення звичаєвого права (голова — академік О.Левицький) ухвалила передусім скласти "Програму для збирання матеріалів звичаєвого права" та розглянути ряд архівів. До кінця 1919 р. завершено розгляд 207 питань програми з цивільного права.

Постійна комісія для вивчення західно-руського і українського права (голова — академік Ф.Тарановський), маючи на меті дослідити питання законодавства, суду та управління в західній і східній Україні, вирішила перш за все підготувати видання основних законодавчих актів, що діяли в цьому краю. Протягом 1919 р. було підготовлено до видання рукопис Литовського статуту 1588 р., збірник рішень Луцького трибуналу кінця XVI ст. і протоколи Полтавського суду кінця XVII ст.

Постійна комісія для вивчення соціального питання почала працювати в грудні 1918 р. під головуванням академіка М.Тугана-Барановського, а після його від'їзду і смерті в січні 1919 р. перейшла під головування новообраного академіка Б.Кістяківського. Головну увагу комісії було спрямовано на створення Соціального музею. Невідкладність цього завдання була очевидна, бо у вирі революційних подій того часу гинули найцінніші матеріали. Протягом року комісією було зібрано багато матеріалів з питань аграрного, робітничого та революційного законодавства.

Демографічний інститут, заснований з ініціативи академіка М.Тугана-Барановського (керівничий над працями — Г.Кривченко), являв собою першу спробу поставити вивчення народонаселення на належну височінь. Робота інституту почалася у січні 1919 р., коли його директором обрали професора М.Птуху, з дослідження антропологічних особливостей населення чоловічої статі Київського повіту і м.Києва на підставі призовних списків 1913 — 1916 рр. Зібрано також увесь друкований і рукописний матеріал з інших питань статистики, який тільки можна було знайти в Києві.

Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України також було засновано за ідеєю академіка М.Тугана-Барановського, що був його першим директором (керівничий над працями — В.Тимошенко). Після смерті М.Тугана-Барановського інститут очолив академік К.Воблий. Дослідження

цієї установи були спрямовані на вивчення історії та сучасного стану народного господарства України. Протягом року співробітниками інституту було зібрано бібліографію з питань народного господарства, складено повну бібліографію праць академіка М.Тугана-Барановського, зібрано статистичні та архівні матеріали по кам'яновугільній та цукровій промисловості України.

Протягом першої половини 1919 р. III Відділ обрав трьох академіків: Б.Кістяківського, К.Воблого і Р.Орженцького, і ці кандидатури успішно пройшли вибори на Спільних зібраннях.

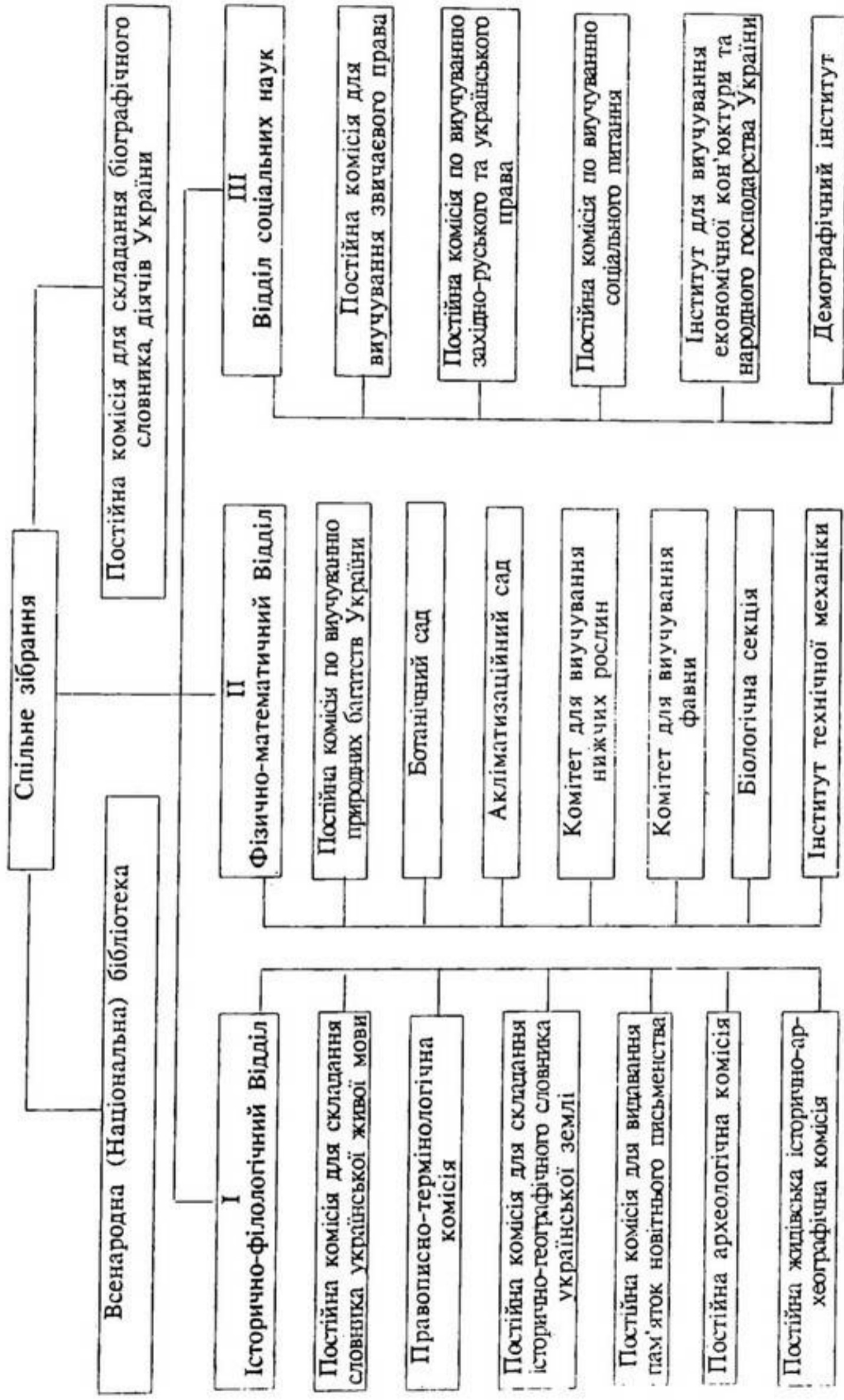
Редактором "Записок соціального відділу Української Академії наук" було обрано спочатку академіка Б.Кістяківського, а потім академіка Р.Орженцького. "Записки" мали виходити вже у вересні 1919 р., але через брак паперу й інші труднощі навіть перша книжка не побачила світу, хоч для неї були підготовлені цікаві роботи М.Тугана-Барановського, Ф.Тарановського та ін.

Отже, з кінця 1918 р. до кінця 1919 р. в УАН склалася досить розгалужена структура активно працюючих установ, в якій було втілено близько половини запланованого у першому Статуті Академії (див. схему на с.150). Вивчення звітів та протоколів за цей період свідчить, що від початку свого існування УАН встигла зробити дуже багато. Як науково-організаційна, так і наукова праця стрімко розвивалися. Протягом 1919 р. в її роботі взяли участь 28 дійсних членів. Проте частина академіків, що не мешкала в Києві, і не могла приїжджати у той складний період для участі у Спільних зібраннях і вести поточну роботу. До того ж М.І.Туган-Барановський помер, В.А.Косинський хворів та переховувався з політичних міркувань. Практично протягом 1919 р. все керівництво Академією та її установами лягло на плечі 14 академіків на чолі з президентом В.Вернадським, неодмінним секретарем А.Кримським та головою правління П.Тутковським.

Діяльність всіх трьох Відділів спрямовувалася Спільним зібранням. Протягом 1918 — 1919 рр. відбулося 41 засідання, з них 14 надзвичайних (якщо не враховувати ті, які А.Кримський вважав "недійсними"), на яких було розглянуто 337 питань різного характеру, переважно організаційних. 12 з цих зібрань припадає на період до 11 лютого 1919 р., коли вийшов наказ В.Затонського про надання Академії постійного приміщення. В ці ж перші три місяці регулярно проходили зібрання Відділів, засідання комісій тощо. Правління УАН, головою якого весь період 1918 — 1919 рр. був П.Тутковський, мало таку кількість фінансово-господарської праці, що мусило збиратися на великі засідання з веденням протоколу не менш ніж двічі на тиждень, не рахуючи повсякденну побіжну роботу.

Отже, організаційні засади Української Академії наук створювалися важко, у нестабільній обстановці, в умовах боротьби і протистояння різних соціально-політичних сил і угруповань. Але основи її було закладено міцно і розумно, і вже з перших днів свого життя вона почала розгортати дослідження у різних галузях науки

Структура УАН (кінець 1919 р.)

Українська Академія наук у 1920 р.

Для молоді Української Академії наук 1920 р. був надзвичайно складним через соціально-політичну нестабільність та економічну розруху. З перенесенням столиці до Харкова Київ перетворився на провінційне місто. Всі питання, пов'язані з життям і діяльністю Академії, вирішувалися в центрі, але здебільшого не виконувалися на місцях губернськими органами влади. Це давало можливість Академії в якійсь мірі самостійно і незалежно вирішувати свої внутрішні проблеми, та водночас вона зіткнулася з байдужістю до своїх потреб з боку місцевої влади, отже опинилась в якомусь невизначеному стані. Причому чим міцнішою відчувала себе влада, тим більш загострювалися відносини між нею та Академією наук. Бажаючи звільнитися від такого подвійного підпорядкування й невизначеності, Академія неодноразово зверталася до вищих органів влади, вимагаючи підпорядкування, як це було записано у § 1 її Статуту, безпосередньо урядові республіки. Натомість УАН перебувала у віданні Відділу вищої освіти Народного комісаріату освіти (Наркомосу) України, структуру якого, до речі, на той час остаточно ще не було сформовано.

В зв'язку з тим, що В.Вернадський, затримавшись у Криму (де працював у Таврійському університеті), не зміг повернутися до Києва, на надзвичайному Спільному Зібранні 19 грудня 1919 р. після відмови М.Кашченка, що за § 40 Статуту автоматично мав взяти на себе обов'язки відсутнього голови-президента, заступником Голови-Президента одноголосно було обрано найстаршого літами О.Левицького, який з цього часу і до липня 1921 р. фактично виконував обов'язки президента Академії. І твердження багатьох авторів про те, що Вернадський був президентом УАН до 1921 р. включно, поки не надіслав письмової відмови від своєї посади [122], не досить обгрунтовані: це був тільки вияв пієтету.

Протягом 1920 р. відбулось 39 Спільних зібрань Академії, протоколи трьох із них (NN 53, 57, 58), проведених за часів 35-денного захоплення Києва польськими та петлюрівськими військами, досі не знайдено. Не збереглися також тексти протоколів NN 49 і 50. Проте тих документів, що виявлено на сьогодні, досить для відносно повного відтворення роботи УАН у 1920 р.

На Спільних зібраннях, як і раніше, вирішувалися організаційні питання: створення та приєднання установ, фінансування Академії, забезпечення її приміщеннями тощо. Обрання нових академіків у 1920 р. відбувалося так само, як і у попередні роки. На Відділі обирався кандидат, складався перелік його наукових праць, давалася оцінка наукової діяльності і все це — подавалося на розгляд Спільного Зібрання.

Наведемо досить оригінальний зразок такої заяви, надісланий на ім'я А.Кримського 18 квітня 1920 р. кандидатом у члени Академії від II Відділу Б.Срезневським: "Маю за честь довести до відома Вашого й Академії наук, — писав він, — що я палко змага-

юся послужити рідному краю, вітчизні дідів моїх, люблю й шаную народ, мову, старовину й пісню України, пам'ятаю заповіти мого батька, дослідника "Запорозької старовини", а разом приєднуюсь до напряму діяльності вельмиповажних колег — Д.О.Граве та П.А.Тутковського й інших українців, що так ласкаво прийняли мене до свого кола. Лічу своїм обов'язком ближче вивчити і вживати в своїх виданнях українську мову, а також погоджуюсь з відповідними вимогами статуту Академії, як з засобами, що допомагають загальному визнанню і розповсюдженню української науки" [141].

У подібних заявах-згодах передусім повинно було йтися про те, що кандидат в академіки поділяє всі положення відомих §§ 21, 47, 57 та 62 Статуту УАН, зокрема присягає на вірність Україні.

Всі відомості про кандидата обговорювались Спільним Зібранням, і на наступному його засіданні проводились вибори шляхом таємного голосування. Тільки у 1928 р. розроблено інструкцію про вибори академіків та членів-кореспондентів. Першими членами-кореспондентами обраними у 1924 р. (до того були лише штатні, і позаштатні академіки) стали Д.Яворницький і Я.Новицький.

У 1920 р. постало питання про обрання до Академії іноземних членів відповідно до § 62 Статуту. 24 травня Надзвичайне Спільне Зібрання доручило співробітнику Демографічного інституту УАН М.Орженцькому, який мав їхати у відрядження до Варшави, переказати професорам Варшавського і Петербурзького університетів І.Бодуену де Куртене та Л.Петражицькому, що Українська Академія наук бажала б бачити їх серед своїх дійсних членів. Перших іноземних членів було обрано до Академії лише в 1924 р. Ними стали французький мовознавець А.Мейс та норвезький лінгвіст О.Брок. 5 квітня Спільне Зібрання розглянуло пропозицію III Відділу відносно кількості почесних членів, яких можна обрати на кожний Відділ. Було вирішено тимчасово вважати за норму для кожного Відділу по одному почесному членові.

Протягом 1920 р. дійсних членів УАН обрано вісім: Ф.Міщенко (церковна історія), В.Плотников (хімія), Д.Граве і Г.Пфейффер (математика), М.Птуха (статистика), Б.Срезневський (метеорологія та геофізика), М.Василенко (західно-руське та українське право), Б.Кістяківський (помер у 1920 р.). Отже, всього у 1920 р. в УАН налічувався 31 академік: 10 — у історико-філологічному Відділі, 14 — фізико-математичному, 7 — соціально-економічному. Проте не всі мали змогу брати участь в її роботі, бо багато хто з них жив не в Києві: М.Андрусов, Д.Багалій і О.Нікольський — у Харкові; В.Вернадський і К.Воблій — у Сімферополі; О.Орлов — в Одесі; В.Перетц та В.Кістяківський — у Петрограді; К.Харлампович — у Казані; С.Смаль-Стоцький — в Чернівцях, а згодом у Празі; О.Ейхенвальд, Ф.Тарановський та С.Тимошенко — в еміграції. Більшість з них рішенням Спільного Зібрання було переведено в позаштатні.

Таким чином, у 1920 р. велика організаційна робота лягала на плечі лише 16 академіків. З огляду на необхідність брати участь у

Спільних Зібраннях, засіданнях Відділів, численних комісій та секцій декому з членів УАН доводилося засідати тричі на день. Активно працювало Правління, яким до 20 грудня продовжував керувати П.Тутковський.

Важкою була економічна ситуація на Україні. Голод, що відчувався уже в кінці 1919 р., посилювався і став особливо відчутним у травні — червні 1920 р., під час польської окупації Кисва. М.Василенко згадував пізніше в одному з листів до В.Вернадського: "Поляки вели себе, як у загарбаній країні. Захопили всі склади, заповнили всі приміщення... В Кисві зруйнували мости" [142]. Люди почали пухнути з голоду. Разом з усіма мешканцями Кисва голодували і співробітники Академії. Фактично першу половину 1920 р. вона не фінансувалася зовсім. Тільки в кінці другого півріччя було виділено деякі кошти.

9 лютого 1920 р. на Спільному Зібранні УАН заслухано заяву Комітету співробітників УАН про необхідність переглянути штати Академії наук та номенклатуру окремих посад. Зібрання одноголосно ухвалило: "... про перегляд чи штатів Академії, чи її сміти на 1920 р., які Спільне зібрання уложило з певною старанністю та пильною увагою до розподілу необхідних трат поміж усіма установами Академії, не може бути й мови, особливо під теперішній час, коли згідно з наказом робітничо-селянської влади кожна радянська установа повинна подбати не про те, щоб поширювати свої штати, а навпаки укоротити їх до мінімуму і не лягати важким тягарем на економічно знесилену країну" [143].

23 лютого А.Кримський повідомляв Комісаріат народної освіти у Харкові: "Академія наук ніяких грошей з казни не отримує... Співробітники Академії буквально помирають з голоду. Тваринидохнуть. Ботанічний сад вимерзас" [144]. 19 квітня на внесення П.Тутковського Спільне Зібрання постановило звернути увагу Народного комісаріату освіти на ненормальне грошове становище членів і співробітників Академії наук, що їм Київський губнаросвіти не дозволяє одержувати з губернської скарбниці більше як 6000 щомісячно (замість повної встановленої платні 10800 крб.), а також забороняє одержувати платню за лекції у вищих навчальних закладах. У серпні 1920 р. УАН поновила клопотання перед Раднаркомом України про прискорення асигнування кредитів для Академії, і доручила Д.Багалію на місці, в Харкові особисто побачитися з представниками Радянського уряду з цього питання.

31 серпня 1920 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла декрет за N 442 "Про поліпшення становища вчених спеціалістів та заслужених працівників літератури та мистецтва" [145].

З метою збереження наукових сил особливо цінних працівників мистецтва і літератури, необхідних для соціалістичного будівництва, для розвитку народного господарства і культури, а також для найбільш дійового забезпечення потреб робочоселянської оборони, Рада Народних Комісарів УРСР постановляє:

1. Надати підсилене забезпечення ученим спеціалістам наукових галузей, які є суттєво важливими для розв'язання вказаних задач, а також заслуженим працівникам літератури і мистецтва.

2. Звільнити перелічених у § 1 осіб від всякого роду повинностей (трудової і т.п.), які не мають прямого відношення до їх роботи в галузі науки, літератури і мистецтва.

3. Створити для роботи названих осіб життєві умови, що забезпечують їх мінімальними, безумовно для такої роботи необхідними вигодами.

4. Покласти на Народний Комісаріат Освіти разом з Півдбюро ВЦРПС, Промбюро, Наркомздравом і Наркомпродом встановлення категорій та числа осіб, на яких розповсюджуватиметься дія даного декрету і порядку його проведення в життя.

5. Поширити на осіб, що підпадають під дію цього декрету, норми натурального забезпечення, встановлені у РРФСР, причому видавати натуральне забезпечення у тих же нормах на членів сім'ї, які проживають разом з ними і являються непрацездатними, обмеживши число членів сім'ї, що одержують вказаний пайок, трьома.

6. Заборонити реквізицію кім би то не було приміщень, які займають підпадаючі під дію цього декрету особи для проживання та роботи за спеціальністю у нормах, що встановлені угодою Наркомосу з Вищою Житловою Комісією, і допускати відселення їх лише у виключних випадках за погодженням місцевих органів Наркомосу і Житловідділів.

7. Особам, що користуються натуральним забезпеченням на підставі цього декрету, заборонити одержання поряд з ним на інших підставах того чи іншого підсиленого пайка.

Голова Ради Народних Комісарів Р а к о в с ь к и й.

Під час обговорення цього декрету на Спільному Зібранні УАН 1 листопада 1920 р. А.Кримський доповів, що Наркомос відкрив кредит Академії розміром у 10000 крб.

На Спільному Зібранні УАН від 29 листопада було вирішено повідомити відповідні інстанції про те, що до співробітників Академії, які мають право на продовольчий пайок, слід віднести дійсних академіків та директорів установ, завідуючих відділами (керівничих) та секретарів — всього близько 50 осіб.

Проте і до кінця 1920 р. життя Академії було дуже складним. Київський Губполіграф реквізував папір, виданий раніше УАН Раднаркомом, і заборонив друкування академічних праць, навіть тих, що було вже набрано і зверстано. В результаті у 1920 р. не вийшло жодної наукової праці. Не одержала Академія і грошей у тому обсязі, як їй обіцяли. У фонді А.Кримського зберігся запис його розмови з наркомом освіти Г.Гриньком, з якої видно, що хоч на 1920 р. і затверджено кошторис УАН у розмірі 10 млн.крб., але виділено тільки в жовтні місяці 10000 крб. (фактично твердий бюджет Академія наук одержала лише у 1925 р.).

Незважаючи на власні нестатки, Академія по можливості намагалась допомогти пережити лихоліття зв'язаним з нею установам.

Численні відомчі бар'єри та взагалі нестабільна соціально-політична обстановка уповільнювали розв'язання питання про надання Академії необхідних для її роботи приміщень. 17 травня Спільне Зібрання заслухало наказ N 11 Комісаріату народної освіти Київщини, за яким будинок колишньої 1-ої гімназії по Бібіковському бульвару (нині бульвар Шевченка, 14), віддавався у розпорядження УАН, а рухоме майно в ньому здавалося під охорону Академії до остаточного вирішення питання вищою владою. УАН створила комісію під головуванням П.Тутковського у складі М.Біляшівського, М.Кашенка, В.Липського, Б.Срезневського, М.Птухи та бібліотекаря М.Сагарди для розробки плану розподілу приміщень між установами УАН та окремими академіками [146]. Комісія оглянула будинок і прийняла рішення про передачу 1-го поверху й підвалів Всенародній бібліотеці й Археологічній комісії. Розподіл 2-го та 3-го поверхів повинно було вирішити Правління УАН разом з представниками всіх трьох Відділів.

26 травня видано наказ Головного комісара уряду за N 145 "Про передачу будинку бувшої 1-ої Київської Олександрівської гімназії на власність Української Академії наук" [147]. Згідно з ним:

а) Садиба був.Київської 1-ої Олександрівської гімназії з будинком на ній передається з дня видання цього наказу на власність Української Академії Наук під її наукові установи з Національною Всенародною бібліотекою включно.

б) Рухоме майно, що знаходиться в будинку б.гімназії, передається Академії наук під охорону, аж доки окрема комісія, складена з представників Української Академії Наук і губернiального комісаріату освіти вирішить, які саме з речей повинні перейти на власність Академії Наук, а які до інших державних установ.

*Головний Комісар Уряду Української Народної Республіки
К. Л о с ь к и й.*

26 травня 1920 р. видано і наказ за N 147 про передачу до УАН друкарні Київської Печерської Лаври, розташованої на її території [147].

Друкарня Київської Печерської Лаври з усіма будинками і знаряддям негайно передається на власність Української Академії Наук, яка частину, що відноситься до мистецтва, повинна передати Українській Академії мистецтва. Подобиці останньої передачі повинні бути вироблені на спільному засіданні Рад Академій і підлягають затвердженню Ради Народних Міністрів.

*Головний Комісар Уряду УНР
К. Л о с ь к и й.*

31 травня Спільне Зібрання УАН постановило негайно зайняти приміщення 1-ої Олександрівської гімназії, а справу з друкарнею відкласти. 31 липня в ньому відкрили читальний зал Всенародної бібліотеки. Книги бібліотеки з гаражу Педагогічного музею було перенесено за два дні співробітниками академії, безпосередню участь у цій роботі брали П.Тутковський і В.Липський. Перенесено також книги з підвалів Колегії П.Галагана і з будинку № 36 по бульвару Шевченка (нині жилий будинок). Проте після відновлення 11 червня 1920 р. радянської влади у Києві більшу частину будинку 1-ої гімназії зайняли губернські урядові інституції, зокрема губнаросвіта. В зв'язку з цим Київський губернський революційний комітет 19 червня видав наказ № 199 "Про передачу будинку колишньої Першої гімназії в розпорядження УАН" [148].

"Будинок б.Київської першої гімназії (бульвар Шевченка № 14) передається в розпорядження Української Академії Наук. Всім установам Губвідділу Народної Освіти, що містяться в цьому будинку, наказується звільнити його в найблизшому часі.

Голова Губревкому Андрій І в а н о в
Завід, очий Губвідділом Освіти Микола Л ю б ч е н к о
Секретар Губревкому К у д р и н

У відповідь на це 21 вересня Київський губнаросвіти видав наказ № 380: "... надати Українській Академії Наук половину будинку, де розміщується губнаросвіта". Остаточного розв'язати питання про приміщення для Академії у 1920 р. так і не вдалося.

Деякі питання, що їх розглядала УАН у 1920 р., були пов'язані з суспільно-науковим життям України. Так, становить інтерес робота над проектом загальної інструкції для наукових товариств, що бажали б прилучитися до Академії наук. Оскільки такі прецеденти виикали неодноразово, спеціальна комісія у складі Р.Орженцького (голова), В.Липського, П.Тутковського, О.Левицького та М.Птухи склала такий проект, поданий на розгляд Спільного Зібрання 26 січня [149].

П Р О Є К Т

Загального уставу для об'єднання наукових товариств та організацій при Українській Академії наук.

1) Статут кожного вченого товариства переходить через Спільне Зібрання Академії наук.

2) Голова вченого товариства обирається до складу дійсних академіків. Інші члени Президіуму обираються згідно з статутом товариства.

3) Всі зносини вченого товариства з Академією наук провадяться через голову товариства, дійсного члена Академії наук.

4) Вчене товариство або організація щороку не пізніше, як 15-го січня подають до Академії наук листовне звідомлення про свою діяльність.

5) Вчене товариство або організація вважаються приналежними до Академії наук.

6) Члени товариства користуються бібліотеками академічних установ Академії, якщо ці бібліотеки взагалі відчинено для співробітників Академії.

7) Товариство дурно дістає праці і видання Академії, що торкаються спеціальності товариства.

8) Коли вчене товариство дістає субсидії від держави або громадських організацій, тоді:

а) обрахунок товариства в цій частині переходить через академію наук в загальному порядку;

б) витрачаються відпущені кошти так само в загальному порядку;

в) всі додаткові витрати, які з цього випливають, відносяться на рахунок товариства.

9) Академія наук має право виключити з свого складу вчене товариство або організацію, якщо визнає це необхідним.

10) Коли при вченому товаристві коштами Академії наук проводяться які-небудь праці, влаштовуються лабораторії, проводяться спеціальні дослідження, екскурсії і т.і., то всі матеріали, що здобуто ними, являються невід'ятною власністю Академії наук.

11) Коли вчене товариство або організації зачиняються, усе їх майно переходить до Академії наук.

Спільне зібрання затвердило цей документ.

Попри всі труднощі, співробітники УАН протягом 1920 р. проводили певні наукові розробки. При Спільному Зібранні працювали такі установи, як Всенародна бібліотека, Комісії для складання Біографічного й Енциклопедичного словників, Археологічний комітет.

На чолі Всенародної бібліотеки стояв Тимчасовий комітет, де головою був спочатку П.Стебницький, потім В.Данилевич. Комітет провів 60 засідань. Кількість видань, зібраних у бібліотеці, сягнула майже 1 млн. примірників.

Поновити нормальну працю Комісії для складання Біографічного словника діячів української землі, керівничий якої В.Модзалевський помер влітку 1920 р., а голова — Д.Багалій — мешкав у Харкові, вдалося лише восени, коли на посаду керівничого обрали П.Стебницького, а головою — М.Василенка. Протягом року відбулося 10 засідань комісії.

Археологічний комітет перебував більшою мірою у віданні I Відділу, ніж Спільного Зібрання. Під час політичних змін у Києві він часто брав на себе охорону пам'яток старовини. З його працею тісно пов'язаний Художньо-археологічний музей. Ще в кінці 1918 р. В.Ханенко подарувала Академії своє приватне зібрання

пам'яток мистецтва і старовини, розташоване в її власному особняку — будинок № 15 по Терещинківській вулиці (нині в ньому Музей західного та східного мистецтва). 29 квітня 1919 р. радянська влада націоналізувала цей музей, і тільки 7 листопада 1920 р. вийшов декрет про те, що музей імені Ханенків передається до Академії наук. Виконував обов'язки директора музею керівничий Археологічного комітету професор М.Макаренко.

Комісію для складання Енциклопедичного словника сформовано лише в кінці 1920 р. Голова її — П.Стебницький, керівничий — М.Синицький.

1 лютого 1920 р. Д.Багалій надіслав Спільному Зібранню листа, в якому просив продовжити його наукове відрядження у Харкові і в зв'язку з цим увільнити його з посади голови і виконуючого обов'язки секретаря I-го Відділу. Обов'язки голови виконував А.Кримський і водночас з червня 1920 р. був секретарем Відділу (до червня секретарював С.Єфремов). У 1920 р. відбулося 25 засідань Відділу. Але основна праця відбувалася вже в комісіях, а не на зібраннях Відділу. При Відділі у 1920 р. нараховувалось 13 комісій [150].

Постійна Комісія для складання Словника живої української мови — найважливіша з установ Відділу. Голова — А.Кримський, керівничий — спершу А.Ніковський, а потім В.Ганцов. Протягом року відбулося 35 засідань комісії, але найголовніша її праця — виписування і редагування словникових карток, яких до 1 січня 1921 р. зібралось вже мало не півмільйона.

Правописно-термінологічна комісія (голова — А.Кримський, керівничий — А.Ніковський, потім Г.Голоскевич) поділялась на чотири самостійні секції:

а) Правописна секція (голова — Г.Голоскевич) протягом 1920 р. розробляла окремі правописні деталі повного словника української мови.

б) Секція правничої термінології (голова — М.Радченко) провела рекордну кількість засідань — 140 протягом року, довівши кількість термінів правничо-економічного словника майже до 12000.

в) Секція технічної термінології (голова — Т.Секунда) провела 35 засідань та збрала серед народу (на заводах, фабриках, майстернях, у селі) чимало технічних термінів.

г) Секція природничої термінології (голова — О.Яната) поділялась на підкомісії (ботанічну, зоологічну, антропологічно-етнографічну, геологічну з географією, фізичну, хімічну, математичну та сільськогосподарську).

Комісія для складання Історичного словника української мови перше півріччя 1920 р. була під керуванням М.Грунського, потім Є.Тимченка. З 38 староукраїнських джерел було виписано для словника понад 30000 слів.

Комісія для складання Історично-географічного словника української землі (директор — О.Грушевський) провела 10 засідань. Робота тут мала переважно підготовчий характер; істотно заважала

неможливість виряджати екскурсії у провінцію й перевіряти топографію в натурі.

Голова Комісії для складання археологічної карти України М.Біляшівський часто хворів, тож праця комісії у 1920 р. занепадала.

На початку 1920 р. помер голова Археографічної комісії Т.Сушицький, на його місце обрали І.Каманіна. Друкування матеріалів було припинено, хоча комісія продовжувала готувати рукописні матеріали без певної надії на їх вихід у світ.

Комітет для видання повної збірки писань академіка О.Потебні засновано у Харкові під керуванням Д.Багалія і М.Сумцова. Перше засідання відбулось 2 жовтня 1920 р. Видання, що має обійняти всю творчу спадщину О.Потебні, розраховано на 20 томів.

Комісія для видавання пам'яток новітнього письменства (голова — С.Єфремов) через брак паперу і друкарень лише підготувала рукописи для майбутнього видання.

Комісія для видавання творів Шевченка, Франка, Антоновича і Драгоманова (голова — А.Кримський) готувала до друку і коментувала писання В.Антоновича і Т.Шевченка.

Керівничий фольклорною комісією В.Клінгер улітку 1920 р. покинув Київ, праця по збиранню фольклорних матеріалів проводилася окремими членами комісії (О.Алешо, К.Квітка та ін.) самостійно.

Жидівська історично-географічна комісія у 1920 р. працювала мало, бо керівник її Я.Ізраельсон хворів, а більшість членів покинула Київ. Тільки І.Галант винайшов багато цікавих матеріалів з історії жидівського народу.

Комісія з присудження премій не працювала, бо наукові праці не виходили.

Головою II Відділу був М.Кашенко, секретарем — В.Липський. Відділ провів близько 30 засідань. При Відділі існувало 14 установ: Геологічний комітет, Комісія по вивченню природних багатств України, Комісія вищої математики, Комісія прикладної математики, інститут технічної механіки, Геометричний інститут, Хімічна лабораторія, Фізично-географічний інститут, Зоологічний музей, Ботанічний сад, Акліматизаційний сад, Комісія для вивчення флори нижчих рослин України, Лабораторія для випробувань будівельних матеріалів.

5 січня 1920 р. на Спільному Зібранні обговорювалась просьба від президії Сільськогосподарського комітету України, який досі перебував при Комісаріаті земельних справ, щоб УАН прийняла його у своє відання. 19 квітня було затверджено новий склад комітету, в якому переважну більшість склали співробітники Академії: О.Яната, В.Вернадський, П.Тутковський, О.Фомін, Є.Вотчал та ін.

1 листопада Д.Грзеве висловив думку, що УАН повинна мати власну астрономічну обсерваторію, тому треба клопотатися про передачу їй університетської обсерваторії (по вул.Обсерваторній, 3). Вирішено було клопотатися про це перед Вищим інститутом ім.М.Драгоманова (так називався Київський університет у 1920 р.).

У III Відділі з 17 травня головою був О.Левицький, а секретарем М.Птуха. Відділ провів близько 22 засідань. У I півріччі у Відділі працювало лише три академіки, а з липня 1920 — чотири. При Відділі нараховувалося п'ять комісій та інститутів: Інститут для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства (у 1920 р. майже не працював через брак коштів, закритий 1 січня 1922 р.); Комісія для дослідів над бюджетом України (закрита 1 липня 1921 р. через брак коштів); Демографічний інститут; Комісія для вивчення західно-руського та українського права (у 1920 р. практично не працювала, тільки після обрання академіком М.Василенка, що очолив комісію, діяльність її потроху налагодилась); Комісія по присудженню премій; Товариство економістів.

25 березня Відділ прийняв рішення про обрання деяких відомих економістів і правників, що мешкали за межами Києва, на посади академіків, директорів та керівників наукових установ III Відділу. Це питання розглядалося Спільним Зібранням, проте справа на цьому закінчилася, оскільки ніхто не виявив бажання виїхати до голодного Києва. У звітності про діяльність III Відділу М.Птуха писав: "І матеріальні і психічні умови існування були аж надто тяжкі. Писалося безліч усяких сміт, обрахунків, пояснюючих записок і т.ін. Платні ж власне співробітникам не виплачувалося зовсім, на паливо вирубувалися акації з академічного садка. А робота все ж таки йшла. Досвід показував, що провадити організовану систематичну роботу часто було неможливо. Праця в окремих комісіях часом підупадала, мінявся темп роботи, почасти й самий характер її" [151].

Отже, переборюючи холод, голод і безгрошів'я, соціально-політичну нестабільність, що панували на Україні після завершення громадянської війни, Академія наук вступала в третій рік свого існування, 1921-ий, коли знадобилася неабияка гнучкість її керівництва, напруження всіх сил, щоб якось вижити і вести наукову роботу.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК У 1921 р.

Академія і владні структури

У 1921 р., першому році після закінчення на Україні громадянської війни, коли ще тривала розруха і республіка намагалася відновити якесь нормальне життя, УАН відчувала на собі всі труднощі відбудовчого періоду. Якщо до цього додати ще сієї внутрішні, академічні проблеми, зокрема відсутність прийнятного фінансування і належних приміщень, нестачу наукових кадрів, неусталені стосунки з місцевою владою, організаційні недоречності, то говорити про якусь плідну, серйозну наукову діяльність Академії в цілому ще не доводиться. До того ж у цьому році було змінено статус Академії і проведено її реорганізацію в контексті загальної перебудови всієї системи освіти в Україні, наслідком якої, зокрема, стала її жорстка централізація й політизація. У вузах та Академії було запроваджено "інституцію політкомісарів".

У 1921 р., як і у попередньому, Академія наук не мала змоги забезпечити регулярну оплату праці академічного персоналу і співробітників і до кінця року заборгувала їм понад 140 млн.крб. Фактично починаючи з червня і до кінця грудня, ніхто з них не одержав заробітну плату. Борг держави Академії наук становив близько 5 млрд.крб.

Через брак державних коштів у науково-освітніх установах республіки проводилося різке скорочення штатів, в зв'язку з чим в Академії протягом 1920 — 1921 рр. працювало кілька ревізійних комісій. 17 січня 1921 р. Спільне зібрання прийняло рішення про створення науково-контрольної комісії на чолі з Г.Пфейффером, до складу якої входили також М.Синицький, М.Шарлемань та В.Іванюк. Було розроблено робочу інструкцію з обрєзання наукових установ Академії. По наслідках роботи комісії підготовлено доповідь Спільному зібранню про діяльність наукових установ Академії у 1920 р. [152].

Керівництво республіки, у відомлюючи необхідність збереження наукового потенціалу України, намагалася по можливості допомогти працівникам Академії та вищих учбових закладів. Проте прийняті у перші роки радянської влади декрети щодо матеріального забезпечення наукових працівників, недоторканності їх майна, поліпшення житлових умов практично не виконувались че-

рез ряд об'єктивних причин, першою з яких була хронічна нестача державних коштів. Крім того, існували і суб'єктивні, зокрема, ставлення до Академії наук місцевих органів влади. Часто її потреби розглядалися з великим запізненням або просто ігнорувалися. Так, наприклад, не виконувалися декрети і постанови Раднаркому УСРР і Наркомосу УСРР про передання Академії приміщень, друкарні тощо.

25 січня 1921 р. Раднарком України прийняв декрет "Про Українську Академію наук", згідно з яким за УАН закріплювалося приміщення 1-ої Київської гімназії і колишнього пансіону Левашової, передбачалася передача друкарні, встановлювався академічний пайок для дійсних членів і членів-кореспондентів УАН, для "співробітників для окремих наукових доручень", а також членів їх сімей, для найвидатніших працівників УАН передбачалася позакатегорійна платня, Наркомосу доручалося розробити новий статут УАН, а до його розробки й затвердження загальне керівництво Академією покладалося на А.Кримського [153].

Впровадження в життя цього декрету, особливо стосовно поліпшення матеріального постачання працівників Академії, проходило з великими труднощами. Так, у листі до А.Кримського від 19 червня 1921 р. Д.Багалій просив, щоб "... Наркомос потурбувався і для двох найстаріших діячів української науки, культури і громадської національної праці — академіків М.Сумцова і Д.Багалія, які, працюючи більше 40 років кожний на цій ниві, не можуть останні кроки свого життя присвятити закінченню своїх наукових праць, бо повинні працювати для заробітку, ради того хліба насущного, щоб прогодувати себе й сімейства" [154]. А в листі Київського губернського комітету профосвіти до Українського головного комітету профосвіти від 1 липня 1921 р. йшлося вже про самого А.Кримського та трьох його колег, яких необхідно "... персонально забезпечити кращими матеріальними умовами (житловими, харчовими, грошовими) для дальшої наукової праці" [155].

Персоніфікація окремих положень декрету надавала можливість для його часткового виконання, причому щоразу доводилось виносити додаткові постанови, як, наприклад, постанова Раднаркому УСРР від 13 вересня 1921 р. "Про соціальне забезпечення заслужених працівників науки" [156]:

1. Доручити Наркомосу вжити заходів до швидкого видання за рахунок держави наукових праць професорів Кримського, Тутковського, Багалія, Єрмакова, Граве і Кларка.

2. Запропонувати Півдбюро ВЦРПС розробити для оплати праці вказаних працівників науки спеціальну позакатегорійну ставку... з тим, щоб у випадку втрати вказаними професорами працездатності відповідне до цієї ставки утримання зберігалось за ними та їх сім'ями.

3. Запропонувати Наркомпроду забезпечити довічно спеціальним пайком вказаних працівників науки і їх сім'ї і регулярну його видачу.

4. Звільнити від рекавізацій та уцільнень житла вказаних працівників науки і від несення повинностей та виплати податків”

Персональний пайок, крім зазначених у цій постанові осіб, було призначено також Д.Яворницькому; забезпечено було і сім'ї О.Потебні, В.Короленка, професора П.Шатілова, що загинув у 1920 р., борючись з епідемією тифу.

Розуміючи, що розвиток науки залежить від зусиль усієї наукової спільноти, 30 серпня 1921 р. Раднарком України прийняв загальну постанову “Про поліпшення побуту наукових працівників”, визначивши ряд конкретних заходів, необхідних для її виконання [157]:

§ 1. Запропонувати Наркомпроду вжити рішучих заходів для постачання наукових співробітників продовольством у достатній мірі, зокрема:

а) визнати категорично необхідним задовольнити наукових співробітників академпайком у повному розмірі (100% норми)...

б) розподіл академпайки проводити через спеціальні розподільники, керівництво якими доручити особливим комісіям у складі трьох представників: від професури, Головпрофобра, НКПрода... Спеціальні розподільники академпайки включити до загальної мережі розподільників...

§ 2. Вважаючи не менш важливим і терміновим, ніж продовольче, постачання наукових працівників ресурсами речовими, паливними та освітлювальними, запропонувати органам, що відають розподілом цих видів довольства... вжити з виходом даної постанови термінових заходів такого постачання.

§ 3. Запропонувати Уповнаркомфінансу бронювати для своєчасної виплати належної науковим працівникам грошової винагороди відповідну кількість грошових знаків...

§ 4. Запропонувати Півдбюро ВЦРПС при визначенні грошової оплати праці працівників освіти виділити наукових співробітників в особливу категорію для вищої тарифікації...

§ 5. Підтвердити до неухильного виконання, що виселення працівників науки з помешкань, які вони займають, можна допустити не інакше, як після надання їм рівноцінних приміщень; рекавізація, конфіскація та інші вилучення надбаного ними особистою працею майна допускається не інакше, як при наявності надійно засвідченої державної необхідності.

§ 6. З метою створення в подальшому обстановки, здатної до певної міри пом'якшити для наукових співробітників дію критичних періодів постачання, визнати за доцільне організацію комітету сприяння вченим, побудованого аналогічно такому ж комітету у РРФСР.

Згідно з § 6 цієї постанови, 31 жовтня 1921 р. Раднарком затвердив Статут Всеукраїнського комітету допомоги вченим [158]:

1. Для поліпшення всіма способами стану робітників науки, для більш доцільного здійснення заходів для забезпечення потрібних їм умов праці й взагалі для всякої можливої допомоги їхній діяльності утворюється "Всеукраїнський Комітет допомоги вченим.

2. Комітет має на меті:

а) допомагати найбільш доцільному переведенню в життя всіх заходів, спрямованих на забезпечення матеріального і правного стану наукових робітників.

б) піклуватись про належне забезпечення робітників науки в разі інвалідності, старості та родин в разі їхньої смерті.

в) робити допомогу науковим робітникам і їхнім родинам в окремих випадках (хворість і т.ін).

3. Для здійснення зазначених в п.2 цілей Комітет:

а) накреслює потрібні для цих цілей заходи.

б) має право безпосередньо входити до всіх вищих центральних установ.

в) стежить за виконанням всіх постанов і заходів, що відносяться до обсягу його діяльності.

г) і живає заходів для допомоги вченим через приміщення їх в лікарські заклади та санаторії, влаштування будинків вчених, індивідуальних передач різного роду й т.п.

4. Комітет закладається при Раднаркомові і складається з президії та членів Комітету. Президія в складі голови та двох його заступників призначається Раднаркомом... в склад її входять по посаді Наркомсоцзабезу і Голова Наукового Комітету Укрголовпрофосвіти.

5. Комітет може мати своїх уповноважених в поодиноких пунктах України.

6. Засоби для діяльності складаються:

а) з кредитів, які відкриваються йому в потрібному розмірі в Кошторисі Раднаркому.

б) з засобів, які даються в його розпорядження окремими установами й окремими особами.

1 листопада Раднарком спеціальною постановою затвердив такий склад Комітету: Д.Мануїльський (заступник голови РНК), Владимирів (Наркомпрод), Г.Гринько (Наркомос), і представники наукових кіл: А.Кримський, Д.Багалій, Д.Граве (від Академії), В.Данилевський, Л.Писаржевський, М.Кларк та інші (від вищих учбових закладів України). Почесним головою обрано письменника В.Короленка. Комітет розгорнув досить успішну діяльність, по можливості забезпечуючи науковців продовольчим пайком, паливом на зиму, ліками, помешканнями, одягом і взуттям.

Умови для праці співробітників Академії у 1921 р. були не кращими за умови життя. УАН не мала можливості забезпечити належним устаткуванням свої наукові установи. В особливо тяжкому стані перебували установи II Відділу, що потребували спеціальних лабораторій, матеріалів, земельних ділянок тощо. Академія була

поставлена в набагато гірші умови, ніж ряд університетів на території України; вона не мала навіть власного наукового друкованого органу, через який могла б повідомляти про результати наукових досліджень.

30 серпня 1921 р. на Спільному зібранні було вирішено відрядити до Харкова делегацію в складі Ф.Шміта, Д.Багалія, М.Синицького для розв'язання невідкладних потреб Академії. 19 вересня складено доповідну записку про стан і потреби Академії, в якій зазначалось, що "... праця академічних установ провадиться в дуже трудних умовах, що все гірше відбиваються на її інтенсивності і наслідках" [159]. Резолюція, накладена на цю записку заступником наркома освіти Я.Рябло, характеризує політику, що проводилась в той час владними структурами відносно Академії: "На основі цієї доповіді слід скласти листа НКО до Академії, в якому розвинути наш погляд на неї і ті очікування, які у нього є по відношенню до неї. Лист повинен бути твердим, політичним і навіть дипломатичним" [160].

Цей лист, підписаний Г.Гриньком та С.Семковським, головою Наукового комітету, створеного у 1921 р. у Наркомосі як структурний підрозділ Українського головного управління професійної освіти, у відання якого було передано УАН (що, до речі, порушувало її юридичний статус та Статут), був направлений до Академії 14 жовтня 1921 р. Вважасмо за доцільне навести його текст повністю [160]:

Народній Комісаріят Освіти з задоволенням прийняв до відома Вашу докладну записку, яка свідчить про повільний, але невпинний зріст Академії і її установ за три тяжкі роки соціальної боротьби на Україні. Тепер, коли після трьох років тяжкої боротьби Радянська Україна, нарешті перейшла до мирного будівництва, Робітничо-Селянська Влада зробить все можливе, щоб Вищу Наукову Установу Республіки поставити в умови, які відповідають її значінню. І в першу чергу будуть розглянені в Наркомосвіті ті вимоги Академії, про які сповіщає вона в своїй записці. Для задоволення цих вимог будуть ажиті всі заходи.

Надаючи велике значіння зміцненню і зросту Всеукраїнської Академії Наук, Радянська Влада ні в якому разі не дивиться на неї лише як на огнище так званої "чистої науки", яка існує десь осторонь від бурхливого струменя життя працюючих мас і байдужа до його великих змін. В добу великої революції, менше ніж коли б то не було, припустимо для науки одгороджувать себе від трудового життя країни і від тої реальної боротьби мас, яка є основний фактор всього історичного (а в тому числі і наукового) прогресу людности. Виключно висока оцінка Всеукраїнської Академії Наук є старанні, який затверджено Раднаркомом, опреділюється навпаки глибоким переконанням в тому, що організація навкруги єдиного авторитетного центру наукова творча діяльність мусять освітять і прискорить революційний процес перебудови всього життя.

З точки погляду цієї історичної спільки між працею і наукою Раднарком забезпечив за Всеукраїнською Академією Наук положення вищої наукової державної установи УСРР і Наркомосвіти всіма засобами відстоює це положення Академії.

Але цілком зрозуміло, що положення вищої в державі наукової установи, що має "підтримувати", координувати і організовувати науково-творчу діяльність всіх наукових інституцій, відділів, об'єднань і т.ін. в цілій країні, будується не формальними параграфами Статуту, а реально досягнутою повнотою наукового авторитету у всіх галузях знання. Між тим (і це без сумніву добре розуміє і сама Академія) історичні умови її народження на Україні під час гетьманщини і її розвиток за три важких роки війни і руїни, не дали можливості забезпечити необхідну повноту наукового обсягу, який репрезентується на жаль ще не досить численним особистим складом Академії. Як свідчить докладна записка Вашої делегації, величезна по своїм завданням робота Академії фактично лежить на 18 — 20 дійсних академіках, що перебувають у Києві. Педагогічний і медичний відділи, а також відділ досягнень техніки, що передбачаються Статутом, зовсім не організовані. Але і решта відділів, особливо Фізико-математичний і народнього господарства (поруч з окремими дійсно авторитетними ученими), мають досить слабу репрезентацію цілої низки основних дисциплін. Більш того, є важливі галузі знання, які зовсім не мають в Академії своїх представників.

Наркомосвіти ні в якому разі не думає обвинувачувати в цьому керуючий осередок академіків, цей стан определяється об'єктивними умовами народження і розвитку Академії Наук. Але Наркомосвіти мусить звернути увагу Академії на те, що продовження в дальнішому цього стану річей необхідно приведе до цілком небажаних і неприпустимих наслідків, особливо в зв'язку з утворенням в найбільш міцних центрах України науково-дослідних кафедр.

Науково-дослідні кафедри — це вища надстройка над усією системою професійно-технічної і соціально-наукової освіти, мають в своєму складі в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Кам'янці, Миколаїві і Ніжині найбільш видатні науково-дослідні сили. По відношенню до цих керуваних науково-дослідних кафедр, деякі академіки, що репрезентують в Академії відповідні дисципліни, може бути, не мають иншої переваги, крім випадкового факту перебування в Києві. Більш того, може виникнути таке положення, що в окремих галузях знання, які не досить міцно представлені або зовсім не представлені в Академії, перевага наукового авторитету закріпиться за відповідними науково-дослідними кафедрами, якими керують учені, котрі не входять в склад Академії наук. Цим було б утворене своєрідне деосцентріє і різнобіжність у всякій організації науково-дослідної роботи на Україні.

В зв'язку з такою можливістю Наркомосвіти рахує необхідним зберегти і забезпечити те положення Академії, яке оп-

реділюється Статутом і яке робить Академію тим осередком, навкруги котрого мусить бути об'єднана вся науково-дослідна робота на Україні. Як раз з цієї точки погляду Наркомосвіти звертає увагу Академії на необхідність вжити негайних заходів на таке поповнення Академії, яке зробило б її фактично природнім осередком і магнітом також і для науково-дослідних кафедр, що виникають тепер по Україні.

І перш всього це треба зробити відносно тих дисциплін, які ще зовсім не представлені в Академії.

Наркомосвіти має тверду надію, що Академія сама цілком щиро поділяє цю думку і підтримує цю пропозицію, яка опреділюється виключно турботами про користь самої Академії, як вищої наукової державної установи і твердим рішенням внести необхідну єдність в науково-дослідну роботу, яка безумовно матиме тепер розвиток на Україні.

З метою розрішення цих питань Наркомосвіти пропонує Академії надіслати до нього своїх уповноважених представників, які одночасно візьмуть участь в розрішенню і інших більш дрібних проблем Академії Наук.

Важке становище Академії не змінилося і до кінця року, про що свідчить заява її уповноваженого П.Лозієва до Наркомосу УСРР, подана ним у грудні 1921 р.: "Діло в тому, що вона [Академія наук], як установа всеукраїнського масштабу, не входить до складу установ, що підлягають віданню місцевої Губнаросвіти, хоча й об'єднує в собі майже всі культурні сили міста. Базуючись на тому, що Академія їй не підлягає, Губнаросвіта не задовольняє Академію пайком звичайним учительським, тим самим допомагає руйнації Академії в самому корінні. Наслідком цього сталося, що майже весь технічний персонал Академії розбігся, і вчений персонал в останній час замість наукової роботи займається колкою дров... Губнаросвіта свавільно виключила Академію із списків по забезпеченню її співробітників мануфактурою. ГУП [губернське управління постачання] відмовився забезпечувати Академію та її наукові лабораторії спиртом, гасом, бензином і т.п. Для того, щоб Академія не розбіглася зовсім, потрібно:

а) зрівняти її в правах з іншими просвітніми установами м.Києва;

б) задовольнити її учительським пайком;

г) постачати Академію наук літературою, що приходить із-за кордону [161].

До цього можна тільки додати, що ні в 1920 р., ні в 1921 р. УАН не змогла одержати передану їй декретом Раднаркому УСРР друкарню через протидію Київполіграфвідділу, а тому не видавала, за окремими винятками, свої наукові праці. Зокрема, звіт про діяльність Академії за 1921 р. було видано тільки в 1923 р. у Берліні.

До економічних труднощів, які переживала УАН у 1921 р., додавалися й політичні ускладнення. З боку держави нерідко вияв-

лялася недовіра до "буржуазної" інтелігенції, зокрема до діячів Академії, заснованої за часів гетьманату. З свого боку УАН продовжувала розпочату ще у 1919 р. традицію захисту діячів науки і культури від переслідувань політичного характеру. 23 грудня 1920 р. до голови РНК УСРР надійшов лист від Академії за підписом О.Левницького з проханням видати охоронного листа С.Єфремову, щоб він міг вільно жити і працювати на Україні, повернувшись з-за кордону. Оскільки нарком освіти Г.Грінько і представник ЧК не заперечували проти цього, 31 березня 1921 р. С.Єфремов одержав такого листа за підписом голови Раднаркому Х.Раковського: "Рада Народних Комісарів УСРР за поданням Української Академії наук надає академіку Сергію Олександровичу Єфремову право вільного проживання в межах УСРР і, зокрема, у м.Кисві для наукової праці, не ставлячи йому у провину і не висовуючи проти нього ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність, і тому зазначений академік Єфремов обшукам, арештам та переслідуванню не підлягає" [162].

За рішеннями Спільного зібрання протягом 1921 р. піднімалися клопотання про звільнення з-під арешту О.Малиновського (правознавця), А.Ярошевича (економіста), В.Образцова (терапевта). Активну роль у клопотках за долю переслідуваних учених відігравав Всеукраїнський комітет сприяння вченим.

Новий статут Академії

Намагаючись якоюсь мірою поліпшити матеріальне становище діячів науки і культури, державні органи України водночас прагнули встановити жорсткий контроль за їх діяльністю, сподіваючись кінець-кінцем створити нову, "робітничо-селянську" інтелігенцію. Для цього зі складу студентства виділялись "непролетарські" елементи, а для збільшення пролетарського прошарку відкривались так звані робітничі факультети (робітфаки), що готували робітників і селян до вступу у вищі учбові заклади. "Пролетаризація" вищої школи цим не обмежувалася. Протягом 1920 — 1921 рр. Наркомос України, розчленувавши університети і політехнічні інститути, створив на їх базі мережу спеціалізованих учбових закладів — інститутів народної освіти, медичних, народного господарства тощо. Так було порушено створювані десятиліттями освітні й наукові традиції, і країна почала одержувати більше спеціалістів, але з суттєво нижчим рівнем підготовки. Від нової інтелігенції вимагали передусім не високого професіоналізму, а вірності політичній системі.

Аналогічна політика проводилася і в галузі науки. У постанові РНК від 5 лютого 1921 р. "Про науку та вищі школи" зазначалось: "... Вища школа та наукові заклади України, які пережили разом з цілою державою часту зміну влади, та ще не встигли остаточно злучитися з робітничою і селянською масами, відстали від

цього загального поступу російської науки. Тепер, коли перед всією Радянською Республікою ставиться практичне завдання найскоршою ходою поставити господарство на раціональних господарчих підвалинах, Українська Вища школа і всі наукові установи повинні зайняти відповідаюче їм положення.

Рада Народних Комісарів, беручи до уваги важливість цієї задачі, доручає Народному Комісаріату Освіти представити звіт про стан Вищої школи та взагалі наукової праці на Україні й про ті технічні засоби, яких треба вжити, щоб утворити їх раціональну організацію та щоб поставити їх в умови, котрі повинні і вищу школу й всю наукову працю зробити посередником для визволення пролетарських та селянських мас від темноти і нужди" [162].

Щиро вважаючи, що українська Академія "... не могла в цілості досягти відповідаючих їй завданням результатів не тільки із-за відсутності матеріальних засобів, а ще й із-за деяких хиб в її організації праці" [164], Наркомос завзято взявся виправляти ці хиби на власний розсуд, не дуже рахуючись з точкою зору самої Академії. Перш за все необхідно було обмежити певну незалежність від держави, на яку претендувала УАН як "автономний, аполітичний" вищий науковий заклад України. Але ще більшою незалежністю користувались вчені в рамках наукових товариств. Якби останні вдалося розпустити, згуртувавши всю науку "під одним дахом", нею значно легше було б керувати.

1 лютого 1921 р. нарком освіти Г.Гринько надіслав листа до Українського наукового товариства, в якому зазначалось, "... що в зв'язку з загальним планом реорганізації наукової роботи на Україні... УНТ повинно взяти найближчу участь у розробці нового статуту УАН", а також йшлося про те, що розгортається робота по реорганізації УАН і УНТ [165].

15 лютого Г.Гринько звернувся до А.Кримського з листом, в якому повідомлялось, що для розробки нового статуту Академії він призначив комісію у складі академіка А.Кримського (голова) та членів — Є.Ларика (співробітник НКО), К.Тараненка, академіка П.Тутковського і професора О.Янати, а також вказав на необхідність залучити до роботи по розробці статуту членів УНТ. Вже в цьому листі нарком пропонував звернути увагу на те, що "... УАН має розглядатися як Всеукраїнська єдина наукова установа, до якої мають влитися УНТ і всі місцеві наукові організації на Україні" [166].

23 лютого 1921 р. на засіданні колегії Наркомосу України (вистяг з протоколу N 7) пунктом 1 "Про Київську Академію Наук" прийнято таке рішення [167]:

Визнати Київську АН Всеукраїнською державною науковою установою.

Київська Академія Наук повинна розгорнути свої відділи у всіх галузях знання, особливо у господарській.

Академія наук перебуває у віданні наукової вертикалі Головопрофосвіти.

У місячний строк повинна бути завершена розробка нового положення про Академію Наук.

Розробка Статуту доручається спеціальній комісії, організованій в Харкові або Києві наказом Народного комісара освіти.

При розробці Статуту мати на увазі створення філіального відділення у Харкові .

4 березня А.Кримський звернувся до Ради УНТ з проханням взяти участь у роботі "спільної комісії, яка виробила б новий Статут УАН у дусі об'єднання всіх наукових організацій на Україні і план найближчої діяльності тієї зорганізованої Академії наук", і до того ж підкреслив, що Наркомос висловив побажання, щоб усю працю було закінчено протягом місяця [168].

Про хід роботи по розробці Статуту А.Кримський писав Д.Багалію до Харкова в листі від 20 березня 1921 р.: "Статут АН тут виробила комісія трьох: я, О.Яната та К.Тараненко, а ствердила колегія 5-ох: О.Яната, К.Тараненко, Є.Ларик, я, П.Тутковський. Не зважаючи на весь мій опір прийнято непрактичний, абсурдний спосіб керування академією: конференція (Спільне зібрання в даній термінології) матиме дуже обмежені права, а гравя давнього Спільного зібрання переходять до Ради Академії, що до неї входять тільки Президент, його товариші, Неодмінний секретар та голови й секретарі відділів, а всіх інших академіків усунено з тієї Ради. Для мене дуже ясно, що жива дійсність присилує Академію заснувати спеціальне господарче управління, науково-організаційні функції Ради передати до Спільного зібрання, але варто було б, щоб харківська комісія вже й тепер одразу поклала свій "зась" на Київський проект. Взагалі цей проект ще й досі страждає тим, що він є витвір схоластика над схоластиками, Янати, страшенно впертої людини" [169].

14 травня 1921 р. Д.Багалій як представник Академії наук у Харкові надіслав до УАН проект Статуту, розроблений Наркомосом на основі проекту, поданого названою вище комісією. Водночас він повідомив, що йому "не пощастило провести свою думку про конференцію і господарський комітет (кажуть, що Академія, коли захоче, зможе влаштувати Господарську комісію). Але щодо поділу на Відділи, то тут, як ви бачите, збереглися усі три Відділи Академії з додатком тільки двох нових — педагогічного й медичного — це для того, щоб забезпечити цій галузі знання в вищій науковій установі — Академії" [170].

З деякими положеннями нового Статуту не погоджувався і М.Василенко. Зокрема, йому не сподобалися два пункти нового статуту, які обмежували права Академії порівняно з попереднім Статутом: це присутність представників уряду в Раді Академії і затвердження академіків і Президії Комісаріатом народної освіти [171].

Свої зауваження щодо нової структури Академії, наведеної у проекті статуту, висловив Соціально-економічний Відділ УАН. На його думку, сполучення юридичних і економічних наук є цілком доцільним, бо ці науки споріднені. Але їх об'єднання з історично-філологічними (в рамках запланованого новим статутом суспільно-історичного Відділу) — штучне, і перешкоджатиме плідному розвитку обох напрямів [172].

Нарешті, 8 серпня 1921 р. Спільне зібрання УАН розглянуло надісланий від голови РНК УСРР Х.Раковського новий Статут Академії, затверджений РНК 14 червня 1921 р. [173].

СТАТУТ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

I. Всеукраїнська Академія Наук є вищою науковою установою УСРР

II. Завдання Всеукраїнської Академії Наук

ВУАН має на меті:

а) підтримувати, координувати й організовувати науково-творчу діяльність всіх наукових інститутів, відділів, об'єднань, студій і лабораторій, а також окремих громадян УСРР, на користь комуністичного суспільства, згідно з загальними вказівками НКО,

б) стежити за прогресом міжнародної наукової творчості і об'єднувати з її досягненнями працю установ і громадян УСРР,

в) сприяти розвитку досягнень і здобуття техніки, відповідно завдання творимого комуністичного суспільства і зокрема народнього господарства.

III. Організація ВУАН

§ 1. Всеукраїнська Академія Наук поділяється на такі основні відділи: а) природничо-математичних наук; б) суспільно-історичних; в) народнього господарства; г) педагогіки; д) медицини.

Увага: В разі потреби можуть бути організовані й інші відділи.

§ 2. Кожний відділ поділяється на секції і бюро відповідно змісту тої чи иншої наукової галузі.

§ 3. Окремо функціонує секція прикладної науки й техніки.

§ 4. Кількість наукових і технічних співробітників Академії визначається штатами Академії.

§ 5. По всій території України відповідно з її природничими і економічними районами Академія має свої форми, які підлягають в своїй діяльності відповідним її відділам, підвідділам, секціям і установам Академії.

IV. Відношення ВУАН до інших наукових установ УСРР

§ 1. *Всі наукові установи дають періодичні звіти-доклади про хід науково-дослідчої праці відповідним науковим відділам Академії.*

§ 2. *Всі наукові установи УСРР зобов'язані повідомляти відповідні наукові відділи Академії про всі найбільш важливі наукові відкриття й досягнення.*

§ 3. *Академія зобов'язана допомагати всім науковим установам УСРР в їхніх дослідчих працях.*

§ 4. *Академія скликає періодичні Всеукраїнські з'їзди, конференції, наради по тих або інших наукових питаннях з участю представників наукових інститутів, відділів, об'єднань, студій і т.д.*

§ 5. *ВУАН способом об'єднання науково-творчої праці всіх організацій і установ УСРР постійно підготовлює матеріял для вироблення загального плану організованої наукової праці у всіх галузях знання.*

§ 6. *ВУАН видає центральний науковий бюлетень, в якому мають право вміщати свої матеріяли всі наукові установи УСРР.*

V. Склад Академії

§ 1. *До складу Академії входять дійсні члени Академії, члени-кореспонденти й члени-співробітники.*

§ 2. *Всі категорії членів Академії поділяються на штатних, що займають певні штатні посади, і не штатних, кількість яких не обмежена.*

§ 3. *Дійсні члени Академії затверджуються Наркомосом.*

§ 4. *Дійсні члени Академії користуються правами, які надаються вищою науковою ступінню й можуть виконувати інші обов'язки лише з дозволу Академії.*

VI. Управління справами Академії

§ 1. *Академія безпосередньо підлягає Наркомосвіті УСРР.*

§ 2. *Рада Академії — орган загально-керуючий, президія Академії — орган виконавчо-керуючий. Обидва мають місцем перебування м.Київ.*

§ 3. *Рада Академії складається з усіх її дійсних членів і представників Наркомосвіти.*

§ 4. *Рада вибирає на слесення відділів нових членів Академії. Президія Академії затверджує плани щорічної праці Академії, її штати й кошторис, щорічні звіти і взагалі всі принципові питання організації й діяльності Академії.*

§ 5. *Президія Академії складається з Президента Академії, товариша президента й ученого секретаря; вона обирається на трьохріччя з правом перевибору і затверджується НКО.*

§ 6. Президія Академії виконує постанови Ради, керує всіма її загальними справами як наукового і науково-організаційного, так і господарчого характеру.

§ 7. Права, обов'язки і порядок діяльності органів Правління Академії і її частин означається окремими інструкціями, затвердженими Наркомосом.

§ 8. Академія користується правами розпорядителя кредитів 2-го ступеня.

VII. Особливі права Академії

§ 1. Академія має право нагородити вищими вченими званнями за видатну наукову діяльність.

§ 2. Академія одержує через відповідні державні органи по 12 примірників всіх друкованих виробів, що виходять на Україні і по за нею, якщо вони розповсюджуються по Україні державними органами.

Таким чином, з 14 червня 1921 р. УАН стала згідно з новим її статутом називатися Всеукраїнською Академією наук. 17 жовтня 1921 р. Спільне зібрання (Рада) ВУАН ухвалило вживати цю назву відповідно до декрету РНК УСРР. У своїй практичній діяльності Академія в основному продовжувала керуватись старим статутом, що було зафіксовано у постанові її Спільного зібрання 8 серпня:

3-4. У зв'язку з відсутністю у новому статуті подробиць внутрішнього життя УАН постановлено тимчасово користуватись всіма правилами давнішого статуту і постановами Спільного зібрання, якщо вони не суперечать новому статуту.

Ухвалено, що весь канцелярський апарат дотеперішнього Правління цілком переходить до Президії як "Управа Академії наук". Через потайне голосування постановлено, що троє членів Президії за виконання функцій членів господарського правління мають одержувати додаткову платню в тому ж розмірі, як і члени теперішнього Правління.

5 На подання Неодмінного секретаря А.Кримського ухвалено, що Президія провадитиметь засідання двох типів: "широка колегія Президії" для вирішення питань організаційного та принципового характеру і для справ приналежних до цілої Академії наук установ. (Запрошення на такі колегії з правом вирішального голосу розсилатимуться всім дійсним академікам); а також засідання малої колегії, щоб виконувати постанови Спільного зібрання ("Ради"), широкої колегії та відділів, полагоджувати біжучі господарські справи" [174].

Наркомосом також було розроблено Інструкцію для Всеукраїнської Академії наук, в якій, зокрема, визначався порядок одержання наукових ступенів при ВУАН. Її було розглянуто Спільним зібранням 30 вересня 1921 р. і з незначними змінами затверджено, а 17 жовтня прийнято остаточно як офіційний документ для використання в практичній роботі.

Залишалося обрати нове керівництво ВУАН. Ще у квітні 1921 р. В.Вернадський надіслав листа, яким відмовлявся від посади президента Академії, 9 травня Спільне зібрання задовольнило його просьбу і 18 липня більшістю голосів (проти три) президентом було обрано М.Василенка, а його заступником — О.Левицького, якому “принесено щирю подяку за дуже тактовне, чисто академічне двохлітнє виконання посади Голови-Президента Академії наук” [175].

Після прийняття нового Статуту згідно з вказівкою Наркомосу було проведено вибори Президії ВУАН. 17 жовтня 1921 р. на Спільному зібранні таємним голосуванням на посаду Голови-Президента більшістю голосів (проти два) знов обрано М.Василенка, товаришем Президента (більшістю голосів — проти три) — В.Липського; Неодмінним секретарем одноголосно — А.Кримського, заступником товариша президента — С.Єфремова. Було ухвалено, що з часу їх обрання Спільне зібрання всіх дійсних академіків дістає згідно з постановою РНК титул “Рада ВУАН”, а М.Василенко, В.Липський та А.Кримський становлять Президію ВУАН. Крім того, на подання А.Кримського ухвалено звернутися до наркома освіти з проханням збільшити склад Президії на одну особу, щоб той член Президії головував на засіданнях з господарських питань і вів фінансові справи.

Академія і Українське наукове товариство

Після затвердження нового Статуту Академії Наркомос УСРР опублікував спеціальну інструкцію для ВУАН про порядок реєстрації, фінансування і звітування наукових установ [176]:

§ 1. Всяка установа, організація, громада і т.ін. з тих, що служать цілям або являють собою спосіб наукового дослідження або вивчення і котрі існують в момент опублікування цього розпорядження, мусять на протязі двох місяців подати до ВУАН такі відомості:

- 1. Де знаходиться установа (з точною адресою).*
- 2. Яка точна назва установи.*
- 3. Яке призначення в установи та спеціальність її.*

§ 2. Двічі на рік: 1-го лютого та 1-го серпня усі зазначені в § 1 установи повинні подати до Академії Наук короткий огляд свого становища і діяльності за минуле півріччя.

§ 3. Установам, що виконали вимоги, зазначені в §§ 1 та 2, Всеукраїнська Академія Наук в міру потреби та спромоги допомагає в тім, щоб вони сягли поставлених їм собі завдань та розвивали свою діяльність, а також робить заходи для охорони та захисту їх інтересів.

§ 4. Установи, зазначені в § 1, не можуть одержати від Влади асигнувань та субсидій, коли вони не мають від ВУАН оцінки загального характеру їх діяльності або спеціального завдання, коли це асигнування призначається для останнього.

§ 5. Установи, що відповідають своєю діяльністю завданням Академії, в разі коли Академія візьме відповідальність за їхню наукову роботу, можуть бути по згоді з нею визначені академічними, тобто такими, що належать до Академії або перебувають при Академії і т.ін.

§ 6. Установи зазначеного в § 1 характеру одкриваються й засновуються з затвердження Всеукраїнської Академії Наук.

а) установи, що не потребують асигнувань та субсидій від Влади, одкриваються й засновуються явочним шляхом по доставці до Всеукраїнської Академії Наук відомостей про завдання та призначення установи, характер її діяльності, оскільки його можна уявити, назву установи, місце перебування, адресу та додатків — положення або статуту, коли є такий.

Установа визнається затвердженою Українською Академією Наук, коли на протязі місяця з дня засвідченого одержання в Академії Наук вище зазначених відомостей, з її боку не буде зроблено зап. речень, або запиту, та коли мине два тижні з дня одержання додаткових відомостей на запитання.

б) Установи, що вимагають от Влади асигнувань, одкривається з затвердження ВУАН після того, як подадуть зазначені в п.а) відомості, а також список особового складу, що керує роботою в Установі, з зазначенням його наукових праць або наукового статуту.

§ 7. Щоб реєструвати та видавати дозвіл на відкриття установ, засновується при Всеукраїнській Академії Наук "Регістраційна Комісія", щоб розв'язувати питання, що сполучені з діяльністю установ — окремі "Спеціальні Комісії" по розрядам установ.

Отже, згідно з цією інструкцією, Академія наук мала виконувати певну координацію діяльності різних наукових установ України, зокрема наукових товариств. Проте на таку саму роль координатора претендувало і Українське наукове товариство. Відділ природничих наук УНТ навіть розробив проект консолідації й координації діяльності вчених і наукових організацій. Однак ці амбіційні прагнення не дістали підтримки з боку Наркомосу. Більше того, в уже згаданому вище листі наркома освіти Г.Гринька від 1 лютого 1921 р. про реорганізацію наукової роботи на Україні, направленою також і до УНТ, висловлювалася думка про єдину всеукраїнську наукову організацію, "в яку мусять перетворитися Центральні наукові організації України — Українська Академія наук та Українське наукове товариство разом з його місцевими філіями та іншими місцевими науковими організаціями й установами України, бо тільки об'єднана та планомірно організована наукова робота в УСРР зможе якнайдоцільніше скористати всі її на

укові сили та засоби для розвитку науки, культури і освіти та для піднесення народного господарства.

27 лютого після бурхливого обговорення цього листа Рада УНТ під головуванням А.Кримського (заступника голови УНТ) переважною більшістю голосів висловила за негайне об'єднання УНТ і УАН, "... але з тим, щоби справа об'єднання була постановлена виключно з погляду потреб органічного розвитку і УНТ, і УАН, незалежно від пропозиції і наказу Народного Комісара Освіти Г.Гринька" [177]. 6 березня відбулося засідання Ради УНТ, яке розробило проект постанови Надзвичайних загальних зборів УНТ [178]:

а) Рівнобіжне існування і розвиток на Україні двох найвищих наукових осередків — Українського наукового товариства та Української Академії наук, є в значній мірі історичною помилкою в розвитку нашої науки, що не виправдується а ні внутрішньою доцільністю самої організації науки, а ні умовами загально-державного будівництва.

б) Для найдоцільнішої організації і розвитку наукової роботи на Україні Українське наукове товариство і Українська Академія наук повинні негайно зіллятися в єдиний всеукраїнський найвищий науковий осередок.

в) Щоб виробити загальні підстави та загальний план об'єднання Українського наукового товариства і Української Академії наук — мусить бути зорганізована спільна Угода Комісія з 3-х представників УНТ, 3-х представників УАН, та 7-го члена, спільно ними обраного.

г) Щоб розробляти підстави та план об'єднання рівнобіжних спеціальних установ УНТ та УАН — Уговою Комісією мусять бути зорганізовані відповідні угодові підкомісії.

д) Праця Угової Комісії та її підкомісій має вестися згідно з інструкцією, що виробить Комісія та затвердить Українське наукове товариство та Українська Академія наук.

е) Вироблені Уговою Комісією разом з її підкомісіями підстави та план об'єднання затверджуються Українським науковим товариством та Українською Академією наук, після чого й проводяться в життя згідно прийнятому плану.

ж) В негайному порядку Українське наукове товариство доведе до відома Української Академії наук в особі її Спільного Зібрання всі постанови свої в справі об'єднання, доручаючи це зробити спеціальній делегації, обраній Надзвичайними Зборами членів УНТ.

8 березня на черговому засіданні Ради УНТ для участі в роботі Угової Комісії по об'єднанню УНТ з УАН було обрано трьох представників від УНТ: А.Кримського, Є.Черняхівського та О.Янату, і одного запасного члена — О.Грушевського. Невдовзі, коли О.Грушевський зняв свою кандидатуру, замість нього обрали А.Лободу. Від УАН до складу угодової комісії 10 березня на Надзвичай-

ному Спільному зібранні Академії обрано М.Птуху, П.Тутковського і Б.Срезневського, а запасним членом — В.Липського. Угодова Комісія провела п'ять засідань, ще 14 засідань провели її підкомісії, в результаті чого було вироблено детальний проект плану об'єднання УАН з УНТ [179].

1. Загальні підстави

1. Секції УНТ, якщо вони не зливаються органічно з рівнозначними установами УАН, залишаються як автономні організації відповідних відділів УАН, станоючи собою кожна органічну частину відповідного відділу.

2. Склад Секцій залишається сучасний, до них мають по своїй посаді право увійти: академики відповідних кафедр, керівники відповідних установ УАН, їхні помічники, постійні члени та вчені секретарі.

3. Щоб координувати діяльність тих секцій, що залишаються як автономні організації УАН, з працею відповідних її відділів, голови секцій, якщо вони не є академіками, беруть участь з дорадчим голосом у засіданнях свого відділу, а по тих справах, що торкаються їхньої секції — і в Спільному Зібранні УАН.

4. Весь науковий та науково-технічний службовий персонал УНТ зараховується до штатів УАН.

II. Підстави для з'єднання установ загального характеру

1. З моменту з'єднання Рада УНТ перестас існувати.

П р и м і т к а 1. Щоб прискорити фактичне з'єднання та скласти звідомлення про діяльність УНТ за останній час обирається ліквідаційна комісія УНТ, що має скінчити свою роботу протягом трьох місяців і скликати тоді останні Ліквідаційні загальні збори УНТ.

П р и м і т к а 2. При Ліквідаційній комісії утворюється окрема господарча підкомісія, яка на протязі 1 місяця має зліквідувати господарчі справи і передати до УАН усе інше загальне майно УНТ.

2. Канцелярія УНТ прилучається до Наукової канцелярії її неодмінного секретаря УАН і вноситься до її штатів.

П р и м і т к а. Тимчасово до скінчення праці Ліквідаційної комісії буває канцелярія УНТ відкоманд. ровується в її розпорядження.

3. Склад видань, книгарня і друкарня УНТ передаються до УАН безпосередньо у розпорядження Неодмінного секретаря.

4. Бібліотека УНТ тимчасово залишається як окрема книгозбірня УАН при Неодмінному секретареві і доля її має бути вирішена протягом 2-х місяців за участю всіх відділів і секцій УАН.

5. Всі термінологічні установи УНТ зливаються з відповідними установами УАН в Інститут української наукової мови при УАН з окремими термінологічними комісіями при відділах і секціях УАН.

П р и м і т к а. Інститут цей перебуває в тісному контакті з комісією для складання словника живої української мови.

6. Музей УНТ приєднується до УАН, причому відділи його: мистецтва, антропології та етнографії, геології, зоології, ботаніки зливаються з відповідними музеями УАН, решта його відділів, що їм немає рівнозначних музеїв у УАН, робляться окремими музеями УАН; відділ архівний перетворюється в спеціальний архів УАН при комісії для дослідження історії громадських течій на Україні.

П р и м і т к а. Щоб координувати спеціальність всіх музеїв УАН, засновується Музейний комітет УАН з директорів усіх музеїв, до якого переходять усі справи комітету та Ради музею УНТ, що перестануть функціонувати.

7. Експертське бюро та бюро наочного приладдя для навчання з його установами (музеями, складом, майстернями), що є при Музеї УНТ, прилучається до УАН, як установи її музейного комітету.

8. Філії УНТ в загальному порядку переходять на державне утримання через академічну сміту після того, як їхні статуты та плани діяльності буде затверджено УАН, бо вони не затверджені ще самим УНТ.

III. Підстави для з'єднання установ соціально-гуманітарних

1. Рада Відділу гуманітарних наук УНТ з моменту з'єднання перестане функціонувати.

2. Секції Відділу гуманітарних наук: історична, філологічна, етнографічна, мистецтва та педагогічна прилучаються до історично-філологічного Відділу УАН.

3. Секція археологічна Відділу гуманітарних наук УНТ і археологічний Комітет при Спільному зібранню УАН зливаються в археологічну секцію при історично-філологічному Відділі УАН.

П р и м і т к а 1. Ця з'єднана археологічна секція наново обирає свою президію.

П р и м і т к а 2. Археологічна секція при I Відділі УАН виділяє з себе Археологічний комітет, куди входять представники і від інших Відділів УАН, від різних установ Києва, зацікавлених в охороні пам'яток старовини, переведенні розкопок і т.ін.

4. Правнична секція УНТ прилучається до Відділу соціальних наук УАН і може в дальшому з'єднатися з правничим товариством при тому Відділі.

IV. Підстави для з'єднання установ математично-природничих

1. Рада Відділу природничих наук з моменту з'єднання перестає функціонувати.

2. Секція Відділу природничих наук УНТ, зоологічна, з її фауністичним комітетом, ботанічна з флористичним комітетом та комісією для складання визначника флори України, геофізична, геологічна, медична, математична, хімічна, секція географії, антропології і етнографії, фізична, технічна, а так само літературна, бібліографічна та фенологічна комісії та Мікробіологічний інститут цього Відділу прилучаються до фізично-математичного відділу УАН.

3. Геофізичний інститут геофізичної секції УНТ зливається з Фізично-географічним інститутом УАН в єдиний Український геофізичний інститут при УАН, при чому реальне здійснення цього доручається комісії в складі М.Данилевського, Б.Срезневського і П.Тутковського.

4. Аграрна секція Відділу природничих наук УНТ з її Комісією для складання сільськогосподарської енциклопедії, а так само й сільськогосподарська секція Комісії для вивчення природних багатств України при II Відділі УАН ліквідуються, а справи їхні передаються до Сільськогосподарського наукового комітету України.

24 травня 1921 р. цей проект було заслухано на зборах Ради УНТ, яка обрала Ліквідаційну комісію у складі А.Кримського, О.Янця, А.Носова, а для ліквідації майна — Господарчу комісію у складі А.Носова, О.Курило і М.Шарлеманя.

30 травня Спільне зібрання УАН вирішило вважати роботу Угової Комісії завершеною і з 1 червня почати практичну реалізацію об'єднання з УНТ. З цього моменту розгорнула свою роботу ліквідаційна комісія. Вона працювала за адресою: Трьохсвятительська, 23, у помешканні колишнього секретаріату УНТ. Таким чином, цю дату — 1 червня 1921 р. можна вважати початком об'єднаного існування УНТ і УАН, хоча фактично робота по злиттю цих установ тривала ще й у наступні роки.

Активний ліквідаційний період тривав до осені, і це, звичайно, порушувало нормальний ритм праці як УНТ, так і УАН. Після розв'язання основних організаційних питань матеріальне забезпечення робіт залишалось вкрай недостатнім. Академія зарезервувала для членів УНТ 50 штатних посад, але в зв'язку з постановою колегії Наркомосу від 3 грудня 1921 р. "Про скорочення штатів ВУАН" вона не змогла цього додержати, навіть за рахунок скорочення своїх власних штатів.

На початок 1921 р. за штатним розкладом в Академії нараховувалося 1004 штатних одиниці. Після попередніх вимог Наркомосу про скорочення штатів Академія наук створила комісію під головуванням Р.Орженцького, яка працювала під час об'єднання

УАН і УНТ, в результаті роботи якої штати ВУАН скоротилися до 410 чоловік. Зберігся примірник штатного розпису ВУАН, поданий комісією Р.Орженцького, на якому рукою Я.Ряппо ця цифра скорочена до 137 чоловік. В результаті без роботи залишилися сотні науковців з обох установ. Природно, що за таких умов керівництво Академії наук аж ніяк не могло проводити злиття установ у заданий короткий термін. Про це свідчить доповідна членів Ліквідаційної комісії УНТ до Наркомосу від 1 січня 1923 р. із скаргою на А.Кримського: "... за ціле півріччя (1921 р.) не закінчився навіть процес внутрішній — злиття УНТ з УАН... не стало громадського організованого наукового апарату Всеукраїнського територіального масштабу, яким було УНТ з його відділами, секціями і філіями; державний науковий апарат Всеукраїнського масштабу, яким мусила стати ВУАН після злиття УНТ і УАН та зміни її статуту — й досі не створився" [180].

Отже, надії на поліпшення дослідницької роботи внаслідок злиття УНТ і УАН не справдилися, а матеріальна скрута лише загострилася. Як зазначено у "Звідомленнях" за 1921 р., "... для Наукового товариства таке злиття явилася втратою своєї самостійності... Академію Наук це сполучення дуже сильно підрізало матеріально" [181, с.5]. Можливо, як вважали деякі з членів обох установ (М.Василенко, Д.Граве, О.Грушевський та ін.), для інтересів науки було б краще, якби ці установи лишалися самостійними інституціями — одна державною, друга — самоврядною.

Діяльність ВУАН у 1921 р.

Наукова й науково-організаційна діяльність Академії у 1921 р. була досить результативною. Як зазначалось у "Звідомленнях" за 1921 р., "... матеріальна скрута була доброю спробою для Всеукраїнської Академії Наук, бо виявила величезну, непохитну її життєвість... наукові співробітники не кидали праці. Чи мерзнувши в холодних академічних приміщеннях, чи мерзнувши вдома, вони — холодні й голодні — провадили й далі свою академічну роботу, і результати наукової роботи за 1921 рік — аж надто показні" [181, с.4].

Вищим керівним органом Академії було Спільне зібрання, Рада під головуванням президента. На початку 1921 р. головою-президентом був О.Левницький, та коли, за новим Статутом, він мав взяти на себе ще й керування господарчою Управою і бухгалтерською частиною, він відмовився від президентства, і на його місце обрали М.Василенка.

Протягом року до Академії обрано А.Старкова (анатомія), А.Корчака-Чепурківського (народне здоров'я), В.Іконникова (російська історія), Ф.Шміта (мистецтвознавство), О.Фоміна (ботаніка), Є.Вотчала (сільськогосподарська біологія). У червні помер

дійсний член Академії з 1918 р. М.Петров. В цілому у 1921 р. в Академії працювало 36 дійсних членів: 12 у I Відділі, 19 — у II і 5 — у III. Але приблизно третина їх жила не в Києві, і тому основне навантаження несли 23 киянина: 7 з I Відділу, 11 — з II і 5 — з III.

Переважна частина академічних установ належала до певних Відділів, але були й підпорядковані безпосередньо Спільному зібранню. Таких установ було вісім.

Всенародна бібліотека зробила у 1921 р. порівняно небагато нових придбань, але упорядкувала свої численні скарби завдяки тому, що одержала власне приміщення — перший та половину другого поверху будинку 1-ої гімназії (нині Б.Шевченка, 14). Комітет бібліотеки провів 38 засідань, а Рада бібліотекарів — 36.

Комісія для складання біографічного словника діячів України (голова — М.Василенко, керівничий — П.Стебницький). Усіх штатних співробітників перевели в нештатні в зв'язку з скороченням штатів, що негативно позначилося на роботі комісії. Попри це кількість карточок з іменами діячів та бібліографічними відомостями про них, а також готових рукописів істотно зросла. Кожні два тижні проходили засідання Комісії, загалом їх відбулося 20.

Комісія для складання енциклопедичного словника почала працювати лише з весни (голова — П.Стебницький). Оскільки це перший енциклопедичний словник українською мовою, обсяг роботи був дуже великий. Крім того, Комісія намітила видати позачерговий енциклопедичний том "Україна" (головний редактор — С.Єфремов).

Археографічна комісія об'єдналася з Комісією для розбору давніх актів, яка існувала вже 75 років і видала багато томів "Архіву Південно-Західної Росії" та інших видань. Об'єднаною комісією керував В.Іконников. До кінця року відбулося 8 засідань.

Центральний архів давніх актів (керівничий — В.Романовський) передано до Академії 1 лютого 1921 р. Після переходу довелось розпочати складання нового каталогу й опису актових книг.

Музей мистецтва імені Б.І. та В.І.Ханенків (директор — М.Макаренко, голова Комітету по керуванню музеєм — Ф.Шміт) переданий до Академії у 1921 р. Значна частина експонатів після евакуації з Києва у 1915 р. знаходилася в Москві. З вересня до грудня музей було зачинено, бо необхідно було розмістити все, що знов повернулося до Києва, а також речі колишніх власників музею, що залишалися до того у Петербурзі. Проте протягом 1921 р. музей встигли відвідати лише близько 6000 осіб.

Картинна галерея, яку намічено відкрити в будинку 1-ої гімназії, перебувала на консервації.

Музей Антропології та етнології ім.Ф.Вовка засновано 29 березня 1921 р. О нову його склали різні наукові експонати й матеріали, привезені з Петрограду до Києва. До середини травня для них не було місця, але невдовзі Музей одержав три кімнати на другому поверсі в новому будинку Академії (нині Бульвар Шевченка, 14.) Рання і сувора зима примусила всіх співробітників ви-

користовувати лише одну кімнату. Тяжка хвороба керівничого музею О.Алешо залишила музей без постійного керування.

I. Історично-філологічний Відділ

Голова I Відділу Д.Багалій протягом 1921 р. перебував у Харкові, де працював у місцевих архівах, а його обов'язки у Києві виконував наказний (тимчасово призначений) голова А.Кримський, який до травня був і секретарем Відділу. Після повернення до Києва С.Єфремова посада секретаря перейшла до нього.

За рік відбулося 27 засідань Відділу, на яких вирішувались адміністративні й наукові справи. Кількість установ Відділу значно зросла передусім за рахунок секцій Українського наукового товариства. На жаль, зростання обсягу роботи не супроводжувалось зростанням чисельності. Деякі з приєднаних секцій, зокрема філологічна й історична, існували тільки номінально.

Найжвавішу роботу з усіх приєднаних установ провадило Історичне товариство Нестора-літописця (голова — М.Василенко). До 9 листопада воно провело 14 засідань, на яких заслухано 31 доповідь. Товариство звернуло увагу на катастрофічний стан архівів України і очолило роботу по їх збереженню.

При I Відділі у 1921 р. працювало 17 комісій.

Постійна комісія для складання словника живої української мови займала чільне місце серед інших комісій Відділу за своїм значенням та інтенсивністю праці (голова — А.Кримський, керівничий — В.Ганцов). У найважчі для Академії часи вона не припиняла роботи, знаходила людей, у яких інтерес до справи переважав матеріальні перешкоди. Використовуючи існуючі словарні матеріали, поповнені за рахунок нового перегляду основної літератури, комісія збирала слова, пояснення і приклади для двох словників: українсько-російського і російсько-українського. Якби дозволяли видавничі і друкарські можливості, то комісія могла б взятися за видання скороченого словника, пристосованого до практичних потреб.

Правописно-термінологічна комісія (голова — А.Кримський, керівничий — Г.Голоскевич,) була тісно пов'язана з попередньою. Комісія поділялась на чотири секції. Правописна секція (голова — Г.Голоскевич). Її основне завдання — розгляд сумнівних питань правопису. Для загальних потреб вона видала перероблені "Найголовніші правила українського правопису" і почала збирати матеріал для повного орфографічного словника.

Секції правничої термінології, технічної й природничої термінології не подали звіт за 1921 р. Це було пов'язано, очевидно, з процесом реорганізації, оскільки ці секції, об'єднані з відповідними секціями УНТ, перетворилися на Інститут наукової мови.

Інститут наукової мови виник лише в кінці року, і хоч статут його було затверджено, робота ще не розгорнулася. Всі посади в ньому були нештатні, за винятком філолога-консультанта О.Курило.

Постійна комісія для складання історичного словника української мови (голова — Є.Тимченко) продовжувала добирати з різних джерел матеріали. Протягом 1921 р. матеріал збільшився на 38 428 карток.

Постійна комісія для складання історично-географічного словника української землі (директор — О.Грушевський). Протягом року відбулось 20 засідань. Крім продовження роботи по вибранню відомостей з джерел, почала наукове опрацювання матеріалів, зведення відомостей про окремі селища.

Археологічна комісія (голова — Ф.Шміт) виникла в другому півріччі 1921 р. з Археологічного комітету і відразу розділилася на низку секцій. На жаль, скорочення штатів позбавило комісію можливості працювати в кінці 1921 р. Спільне зібрання ухвалило скасувати її і клопотатися перед Раднаркомом про заснування окремої "Академії історії матеріальної культури" з своїм власним бюджетом. Для невідкладних потреб археології та охорони пам'яток старовини організовано виконавчий Археологічний комітет на чолі з Ф.Шмітом.

Комісія для складання археологічної карти України (голова — М.Біляшівський) практично не працювала у 1920 р. через хворобу голови та від'їзд з Києва усіх співробітників; не вдалося організувати її працю і у 1921 р., тому в середині року її було закрито.

Фольклорно-етнографічна комісія. Фольклорна комісія існувала при Академії ще до 1921 р., але від'їзд керівничого В.Клінгера фактично припинив її роботу. У травні 1921 р. відбулося злиття комісії з етнографічною секцією УНТ в єдину фольклорно-етнографічну комісію (директор — А.Лобода). В її роботі брало участь чимало членів етнографічних гуртків Житомира, Чернігова, Вінниці та інших міст. З травня до кінця року відбулося 34 засідання комісії, присвячених науковим доповідям та організаційним питанням. Чимало сил було покладено на розробку проекту проведення першого Всеукраїнського етнографічного з'їзду, що мав відбутися наприкінці 1921 р. у Києві. На жаль, з Харкова не надійшло не тільки дозволу, а навіть відповіді на цю пропозицію. Проте сама підготовча робота дала певні позитивні результати: було відновлено творчі зв'язки з місцевими організаціями по всій Україні.

Комісією підготовлено до видання цілу низку праць.

Кабінет мистецтв (голова — Ф.Шміт). Організовано в липні 1921 р. Основне завдання кабінету — стати лабораторією, де могли б працювати всі, хто цікавиться питаннями мистецтва. Організовано семінар для студіювання дитячої творчості, зібрано великий матеріал з дитячих малюнків по школах Києва. В кінці року виникли ще три семінари для вивчення теорії й історії мистецтв, які відвідували близько 30 чоловік.

Софійська комісія (голова — Ф.Шміт, товариш голови — Г.Павлуцький). Комісія мала на меті мистецьке, археологічне й історичне обстеження київського собору св.Софії. Робота почалася жваво: відкрито нові фрески, розроблено документальну історію со-

бору, виготовлено архітектурні креслення, досліджено будівельні матеріали та технологію. Але хронічний брак коштів весь час гальмував справу, і після наказу Наркомосу про скорочення штатів комісію довелося розпустити.

Комітет для видання повного зібрання праць О.Потебні, очолюваний Д.Багалієм та М.Сумцовим, активно працював над збиранням і редагуванням творів О.Потебні.

Постійна комісія для видання пам'яток новітнього українського письменства (голова — С.Єфремов) почала працювати з травня. До кінця року відбулося 16 засідань. Тривало опрацювання академічного видання творів І.Котляревського як першого випуску "Академічної бібліотеки українських письменників". Велася підготовча робота наступних випусків.

Комісія для видання творів Т.Шевченка, І.Франка, В.Антоновича й М.Драгоманова (голова — А.Кримський). Робота проходила досить інтенсивно. На жаль, зібрані матеріали і навіть готові до друку праці (твори Т.Шевченка під редакцією П.Зайцева) загинули під час політичних заворушень. Фактично робота проходила тільки з творами В.Антоновича, і то в основному завдяки енергії К.Мельник-Антонович.

Жидівська історично-археографічна комісія (голова — А.Кримський, керівничий — І.Галант). Переглянуто чимало джерел і зібрано відомості до історії жидів на Україні, деякі перекладено на російську мову.

Комісія для дослідів над громадськими течіями на Україні (голова — С.Єфремов). Виникла у травні 1921 р. на базі досліджень над історією громадських течій, які з ініціативи Д.Багалія почав проводити з травня 1919 р. науковий співробітник В.Міжковський. Як зазначалося "... український рух повинен бути метою дослідів в цілому своєму обсягу, в його різних фазах і всіх його проявах, в його значінні культурного, політичного і нарешті революційного фактора української історії. Для цього повинні бути використані Київські і інші доступні архіви та збірки урядових та наукових інституцій, приватні колекції документів, листування громадських діячів, мемуари, живі спомини людей, що стояли близько до народного руху" [182]. Особливу увагу комісія звернула на Центральний та Жандармський архіви, а також папери жандармського генерала Новицького. В жандармському архіві розкрито дані щодо студентських рухів, між паперами Новицького знайдено серію провокаторських зізнань тих часів, в цензурному архіві використано те, що стосується українських видавництв.

Науково-педагогічна комісія (голова — О.Корчак-Чепурківський) існувала як секція УНТ при ВУАН з 1 червня 1921 р. Комісія складалась з таких установ:

Інститут фізичної культури (керівничий — В.Підгасцький). При Інституті засновано музей, антропометричний кабінет та фізіологічну лабораторію.

Секція трудової школи (керівничий — О.Музиченко). Розроблено анкету-інструкцію для збирання відомостей про розвиток ідеї

трудової школи на Україні, збиралися матеріали про трудові школи.

Секція історії освіти в Україні (керівничий — С.Пас'єрняк). Робота розпочалась у вересні 1921 р., до кінця року пройшло 9 засідань. Заслухано низку доповідей з історії освіти, розроблено інструкції для складання реєстру карток з історії освіти, для систематичної бібліографії. Секція здобула цінний архів з історії просвітянського руху в Україні в 1917 — 1920 рр.

Секція вищої освіти (керівничий — О.Яната) розробляла питання реформи вищої школи в Україні та програми з українознавчих дисциплін.

Комісія з присудження премій у 1921 р. не працювала, як і у попередні роки. Криза друкарської справи на Україні не дала змоги для публікацій наукових праць. До того ж премії — по кілька тисяч карбованців — через інфляцію втратили будь-яку реальну цінність.

II. Фізично-математичний Відділ

Спочатку головою Відділу був М.Кашенко, потім — П.Тутковський, секретарем — В.Липський. За рік відбулося 25 засідань Відділу. До його складу увійшли кілька нових установ з УНТ, а деякі створено з ініціативи академіків. Установи II Відділу у 1921 р. розміщались у трьох будинках: по Володимирській 27 і 54, та по бульв.Шевченка, 14. Крім того, співробітники Академії працювали в будинках університету, політехнічного інституту, анатомічного театру.

Хоч працювати доводилося в тяжких умовах, до кінця року зроблено було чимало.

Лабораторія експериментальних дослідів з натуральної філософії (голова — Д.Граве). Завданням її, як зазначалось, було “виучування всіх видів енергії для подальшого використання на потребу людини”. Передбачалося організувати три підрозділи: макрокосмічний, мікрокосмічний та біологічний. Усі дослідження, на думку Д.Граве, мали об'єднуватися широким філософсько-математичним світоглядом. Оскільки виконувати експериментальні праці було неможливо, усі заняття сконцентрувалися на підготовці наукових трактатів та математичних дослідженнях з небесної механіки. В кінці року одержано дозвіл на проведення астрофізичних досліджень в обсерваторії університету.

Комісія по виучуванню природних багатств України (голова — П.Тутковський). Поділялась на кілька секцій, серед яких протягом 1921 р. найкраще працювала гідрологічна (керівник — М.Максимович). Її завданням було вивчення водних багатств України з метою надання допомоги сільському господарству і промисловості. Проведено 10 засідань, підготовлено низку праць, частину з яких надруковано.

Геологічний кабінет (завідуючий — П.Тутковський). Проведено упорядкування його бібліотеки та геологічного її палеонтологічного

музеїв. Тривали дослідження П.Тутковського з фізично-географічних краєвидів, плейстоценової і міжльодовикової доби, організовано семінар з мікропалеонтології.

Інститут технічної механіки (директор — К.Симінський) працював переважно в галузі будівельної механіки та інженерної практики; підготовлено до друку ряд праць.

Комісія вищої математики (голова — Г.Пфейффер) провела 31 засідання з науковими доповідями; Г.Пфейффером до друку подано два мемуари.

Геометричний інститут (директор — М.Столяров) засновано 17 березня. Проте через брак коштів не було змоги заснувати музей геометричних моделей та приладів з геометрії руху, тому вся діяльність інституту полягала в розробці теоретичних питань, підготовці доповідей і наукових праць. За дорученням Відділу Інститут брав участь у розробці проекту механічних майстерень для виготовлення точних приладів.

Хімічна лабораторія (завідуючий — В.Плотников) містилася у приміщенні Політехнічного інституту, оскільки відведене для неї приміщення по бул.Шевченка, 14 не було відповідно обладнане. Проведено низку хімічних дослідів, розроблялися і теми науково-технічного характеру.

Зоологічний музей (завідуючий — М.Кашенко) продовжував поповнювати свої колекції. В червні він перейшов у нове приміщення в будинку 1-ої гімназії, де одержав три великі кімнати. Справами музею відав Зоологічний комітет, що збирався 7 разів. Відбулося також 12 засідань зоологів музею, надруковано і підготовлено до друку чимало праць, проведено більш як 250 екскурсій.

Акліматизаційний сад (директор — М.Кашенко) у 1921 р. мав ще більше перешкод у праці, ніж раніше. Було забрано основну ділянку землі — в Політехнічному інституті, де довелося залишити велику частину рослин. Проте деякі акліматизаційні роботи продовжувались, писалися наукові праці.

Ботанічний сад (директор — В.Липський), як і в попередні роки, не одержав давно очікуваної ділянки землі, і вся його робота полягала у збиранні матеріалів для гербарію та музею, написанні наукових праць тощо. В.Липський зробив кілька екскурсій по Чернігівщині, Київщині та Волині.

Комісія по вивченню флори України (керівник — О.Фомін), особливо увагу приділяла дослідженню нижчих рослин. Досліджувалася не тільки форма, але й біологія рослин, збиралася література. О.Фомін проводив наукові засідання, керував роботою семінару.

Національний ботанічний музей та гербарій (завідуючий — О.Фомін) розпочали своє існування в кінці 1921 р. Містилися вони в будинку 1-ої гімназії.

Мікробіологічний інститут (директор — Ф.Омельченко) перейшов до Академії з УНТ у червні 1921 р. Містився на Володимирській, 37. Багато часу забрало влаштування лабораторії та бібліотеки, тому працю розпочато тільки наприкінці року.

Інститут експериментальної медицини та епідеміології (директор — О.Корчак-Чепурківський) розпочав роботу лише в листопаді 1921. Одне з найголовніших його завдань — вивчення санітарного стану України. Для цього збирався та оброблявся санітарно-статистичний матеріал з офіційних даних.

Комісія по вивченню центральної нервової системи (голова — А.Старков) утворилася в липні 1921 р. Тимчасово містилася в Анатомічному театрі по Фундуклеївській (нині Б.Хмельницького, 37). Зібрано колекцію матеріалів, розпочато наукову роботу.

Фізично-географічний інститут і геофізична комісія (голова — Б.Срезневський). Інститут працював у Метрологічній обсерваторії університету, де проводились дослідження напрямків і швидкості повітряних течій, зміна сонячної радіації під час сонячного затемнення 3 квітня, явище посухи 1921 р.

Геофізична комісія розпочала свою діяльність в квітні 1921 р. і провела низку засідань, на яких обговорювались теоретичні й практичні питання геофізики, зокрема, про радіологічну зйомку України та вплив радіації на рослини і тварин. Було засновано спеціальну Радіологічну лабораторію (керівник — Й.Косоногов).

Бюро наочного приладдя (завідуючий — О.Яната) перейшло до Академії від УНТ у червні 1921 р. Розміщувалось у чотирьох кімнатах будинку 1-ої гімназії і включало три музеї: центральний музей з відділами: природничо-історичним, географічним, фізично-м ханічним, хімічним, технологічним, математичним, сільськогосподарським, пересувний музей для шкіл; прокатний музей-склад. Музеї відкрилися лише в середині листопада. Бюро мало також дві майстерні — природничо-історичних колекцій та мікроскопічних препаратів, які випустили кілька сот примірників препаратів з анатомії рослин, моделей з кристалографії тощо.

Дві секції УНТ, що не мали аналогів в Академії, зберегли свій склад і наукові напрями після переходу до ВУАН:

Секція зоологічна (голова — М.Шарлемань) займалася фауністичними дослідженнями, збирала колекції, які було передано до Зоологічного музею. На 17 засіданнях секції заслухано 38 доповідей і повідомлень. Влітку 1921 р. секція видала перший номер "Зоологічного журналу України".

Ботанічна секція (голова — О.Яната) провела п'ять засідань, заслухавши 8 доповідей. До кінця року вона видала NN 1 і 2 "Українського ботанічного журналу".

23 грудня 1921 р. Спільне зібрання ВУАН ухвалило прийняти на власність Академії Дніпровську біологічну станцію, засновану Київським товариством аматорів природи [183].

Протягом 1921 р. при II Відділі працювала також група спеціалістів, що розробляли певні теми. М.Безсмертна продовжувала дослідження живої матерії, розпочаті В.Вернадським, вивчала хімічні елементи, що проходять у своєму кругообороті через живі організми, і вперше довела, що в їх складі присутні нікель і кобальт. І.Шмальгаузен проводив роботу в галузі зоології, досліджуючи процеси регенерації та розвитку живих організмів.

М.Холодний працював на Дніпровській біологічній станції над питаннями біології та фізіології вищих рослин.

III. Соціально-економічний Відділ

Головою Відділу спочатку був О.Левицький, а згодом Р.Орженцький, секретарем — М.Птуха. Засідань Відділу відбулося 27, наукова робота проводилася у п'яти комісіях.

Комісія по вивченню народного (звичаєвого) права (голова — О.Левицький, керівничий — В.Синайський) приступила до роботи з 1-го лютого. Провела 42 наукові засідання, підготувала до друку серію праць, виробила програму для збирання матеріалів із звичаєвого права тощо.

Комісія по вивченню західно-руського та українського права (голова — М.Василенко) працювала у двох напрямках: а) підготовча робота до видання джерел історії західно-руського та українського права (підготовлено до друку Литовський статут 1588 р., встановлено тексти договорів Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького, Брюховецького, І.Самойловича, І.Мазепи, Скоропадського тощо; встановлено тексти всіх провінціальних земських привілеїв великого князівства Литовського; провадилося порівняльне виучування литовського і Магдебурзького права); б) вивчення історії фінансів і фінансового права гетьманщини.

Комісія для вивчення соціального питання (голова — М.Птуха). У 1921 р. працювали тільки сам М.Птуха і науковий співробітник Л.Бордзиловський. Зібрано досить цікаві матеріали, але через брак грошей і співробітників до їх наукової обробки приступити не було можливості.

Демографічний інститут (директор — М.Птуха). Протягом 1921 р. провів велику роботу по інтерполяції та перевірці числа живих за переписом 1897 р. і померлих у 1896 та 1897 рр., що дало можливість розробити першу таблицю смертності для України. Виявилось, що з точки зору життєздатності українське населення більш наближається до населення Західної Європи, ніж населення Росії. Було обчислено також загальні коефіцієнти смертності, народжуваності, шлюбності й зростання населення України та окремих її губерній з 1904 по 1913 р.

Інститут вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України (голова — Р.Орженцький, керівничий — О.Волков) мав своїм завданням встановити емпіричні закони й формули розвитку та руху соціальних явищ, щоб мати змогу передбачати їх перебіг у найближчому майбутньому. У 1921 р. робота проводилася на матеріалі цін за період революції. Остаточних результатів до кінця року не було одержано.

До складу Відділу входило також два товариства.

Товариство правників (голова — О.Левицький) у 1921 р. провело 3 організаційних та 6 учених засідань. На одному з них ухвалили відкрити секцію історії українського права, організацію якої доручили О.Грушевському.

Товариство економістів (голова — Р.Орженцький) складалося з п'яти секцій: теоретичної економіки, прикладної економіки, обліку народного господарства, статистичної та кооперативної. Протягом 1921 р. відбулося 48 пленарних і секційних засідань.

У 1921 р. при III Відділі працювали два семінари: статистично-економічний (керівничий — Р.Орженцький) та по вивченню цивільного й народного права (керівничий — В.Синайський).

Підсумовуючи роботу ВУАН за 1921 р., слід взяти до уваги, що по суті вона звітувала й за УНТ. Процес реорганізації дещо загальмував діяльність окремих установ, але були й такі, де робота не сповільнилася темпу, а в деяких випадках навіть пожвавилася. Так, Комісія для складання біографічного словника діячів України за один 1921 р. зробила стільки, скільки за два попередні. У I Відділі найактивнішими були Постійна комісія для складання живої української мови, а також Історичне товариство Несторалітописця.

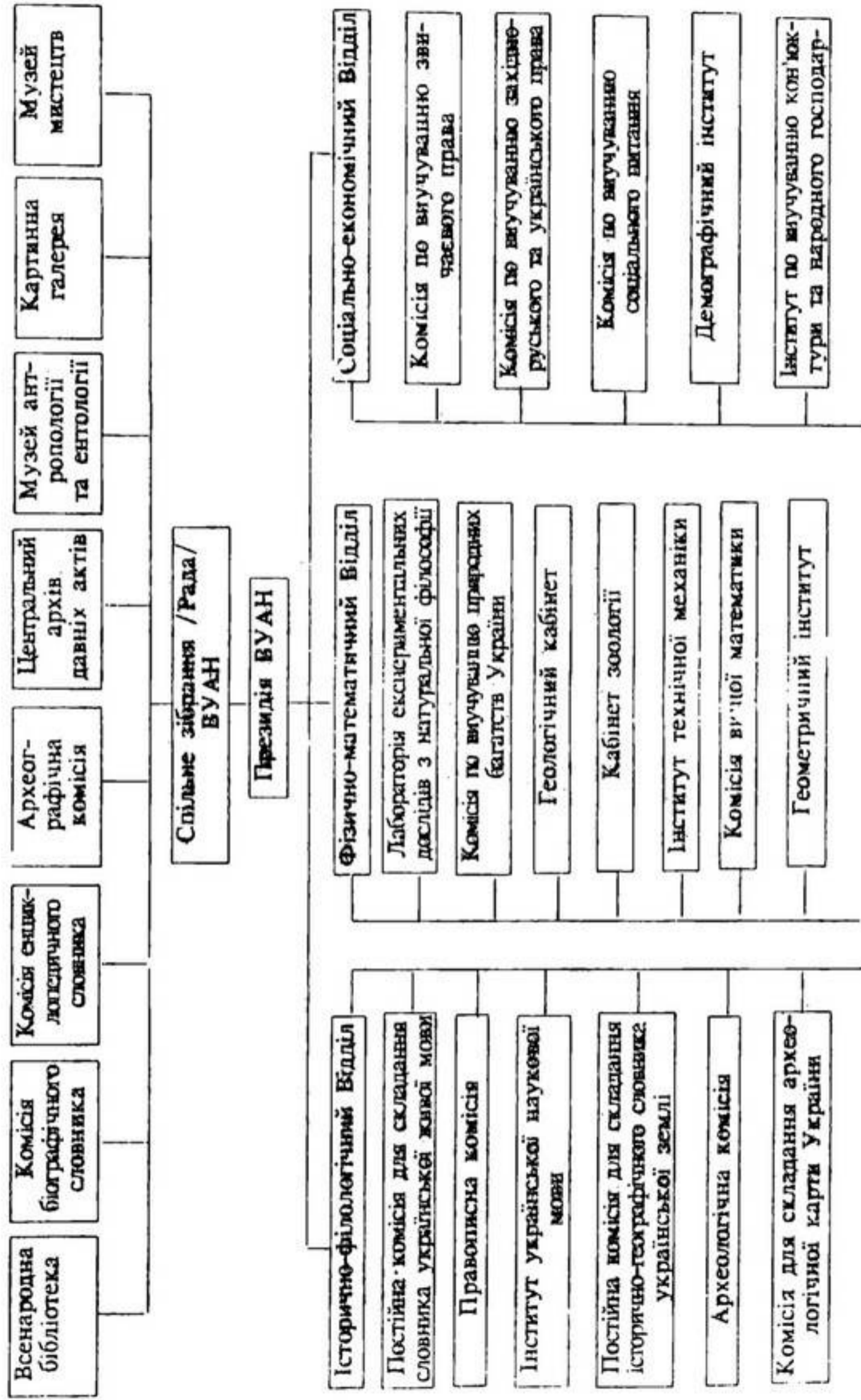
Серед установ II Відділу добре працювали новоутворений Геометричний інститут, а також Зоологічний музей і Фізично-географічний інститут. Характерною рисою діяльності установ II Відділу була вже тоді тенденція до впровадження результатів наукових досліджень у практику народного господарства. Така сама тенденція намітилася і у III Відділі, який після важкого періоду 1920 р. знаходився на підйомі, оскільки ряд його установ (Комісія по вивченню народного права, Комісія по вивченню західно-руського та українського права, а також Демографічний інститут) у 1921 р. одержали досить цікаві результати.

В рамках нової структури закладалися справжні академічні традиції. Низка наукових семінарів, що працювала у 1921 р., стала ще одним кроком до майбутнього інституту аспірантури.

Ми завершуємо наш короткий екскурс у ранню історію Академії наук України, наслідком якого стало більш-менш адекватне її відтворення, проведене на основі архівних документів і матеріалів, здебільшого нових, та різних літературних джерел. Але перед тим, як поставити останню крапку, хотілося б сказати ще кілька слів.

Звичайно, українська Академія створювалась не на порожньому місці: ґрунт для неї готувало не одне покоління діячів науки і культури України. Однак і розгалужена система навчальних і культурно-освітніх закладів і установ, їх науково-культурний потенціал і творчий доробок, що кваліфікувалися нами як передумови до організації Академії, самі по собі ще не привели б до її створення. І висловлювання ряду науковців, зокрема, навіть такого авторитету, як М.Грушенський, що Наукове товариство ім.Т.Шевченка й Українське наукове товариство є по суті академіями і треба лише змінити вивіски, здаються нам найвнищими, амбіційними і необґрунтованими. Ніколи влада Російської імперії не погодилася б створити в Україні власну національну Академію наук при наявності академії у центрі — Петербурзької. Не пішла б вона і на організацію філії останньої. Мала змінитися сама соціально-політична парадигма й структура існуючого ладу, щоб це могло ре-

Структура Академії наук / квітень 1921р./

Фольклорно-етнографічна комісія

Постійна комісія для складання історичного словника української мови

Кабінет мистецтв

Комісія для досліджень св. Софії

Комітет для видання творів О.Потебні

Постійна комісія для видання пам'яток новітнього мистецтва

Комісія для видання творів В.Антоновича, М.Драгоманова, Т.Шевченка, І.Франка

Комісія для дослідів над громадськими течіями

Жидівська історично-археологічна комісія

Педагогічна комісія

Історичне товариство Нестора-літописця

Хімічна лабораторія

Зоологічний музей

Акліматизаційний сад

Ботанічний сад

Комісія по вивченню флори України

Ботанічний музей та гербарій

Мікробіологічний інститут

Інститут експериментальної медицини

Комісія по вивченню центральної нервової системи

Фізично-географічний інститут

Геофізична комісія

Бюро научного приладдя

Товариство правників

Товариство економістів

алізуватися. Це сталося після лютневої революції 1917 р. і проголошення невдовзі України незалежною і суверенною республікою (державою). Безумовно, правий був В.Вернадський, який, всупереч М.Грушевському, гаряче відстоював попри всі труднощі і складності необхідність створення в Україні Академії наук саме в цей переломний, насичений революційними подіями час — час, коли формувалась українська державність. І він зробив це разом зі своїми однодумцями у листопаді 1918 р.

Інша річ, що існуюча складна і нестабільна соціально-економічна і політична обстановка в Україні аж ніяк не сприяла нормальній діяльності УАН, яка подібно до багатьох інших культурних і наукових закладів і установ змушена була боротися за виживання. І вижила, як організаційно, зберігши свою цілісність, так і науково, проводячи попри всі катаклізми певну дослідницьку роботу (головним чином теоретичну). Це ми й намагались об'єктивно показати в книзі.

Однак наукова робота почала занепадати ще в 1914 р. — з початку першої світової війни. Потім революція, зміна суспільного ладу, громадянська війна, встановлення нової влади, розруха, голод 1922 р. Ці фактори, безумовно, негативно позначилися на всіх сторонах культурного й наукового життя країни. До того ж і новій владі було не до потреб Академії.

“Внаслідок відсутності живих сил, років голоду й повної відсутності бюджету, — писав у доповідній записці наркомуні освіти УСРР В.Затонському завідуючий Управлінням наукових установ Наркомосу Я.Ряппо, — у 1921 — 1923 рр. Академія перебувала у згорнутому стані (на консервації). Таку лінію було прийнято Наркомосом відповідно до вказівок директивних органів, і вона була єдино правильною. Радянська влада не мала ще ні відповідних матеріальних ресурсів, ні живих сил, щоб проводити активне будівництво Академії наук. У 1923 — 1924 рр. Академія одержує перший скромний бюджет і невелику друкарню (у Лаврі) для друкування наукових праць. Внаслідок мізерних коштів (академіки мали ставку в 55 крб.) про пожвавлення говорити ще не доводиться”.

Пожвавлення наукової діяльності Академії та її установ починається наприкінці 20-х років, коли стабілізується ситуація в країні, відновлюються економіка і господарство, коли починають відчувати потребу в науці, а в Академії основною структурною одиницею стає науково-дослідний інститут. Але це вже наступний етап історії Академії наук і науки України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дорошенко Д.І. Історія України: 1917— 1923.— Ужгород: Свобода, 1932.— Т.1.— 458 с.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2 т.— Київ.: Либідь, 1992.— Т.2.— 608 с.
3. Крип'якевич І. Історія України.— Львів: Світ, 1990. — 519 с.
4. Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст.— Київ.: Пошук, 1992.— 96 с.
5. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета: в 2-х т.— Харьков, 1893— 1904.
6. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историч.записки и акад.списки.— Одесса, 1890.— 734 с.
7. Розвиток науки в Київському університеті за сто років.— К.: Вид-во Київськ.держ.ун-ту, 1935.— 294 с.
8. Львівський університет.— Львів: Вид-во Львівськ.ун-ту, 1986.— 147 с.
9. История отечественной математики: в 4 т.— Киев: Наук.думка, 1967.— Т 2: 1801— 1917.— 616 с.
10. История механики в России.— Киев: Наук.думка, 1987.— 392 с.
11. Очерки истории отечественной астрономии: С древнейших времен до начала ХХ в.— Киев: Наук.думка, 1992.— 512 с.
12. Храмов Ю.О. Наукова робота з фізики на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції // Нариси історії природознавства і техніки, 1977.— Вип.23.— С.55 — 69.
13. Развитие физической химии на Украине.— Киев: Наук.думка, 1989.— 264 с.
14. Развитие неорганической химии на Украине.— Киев: Наук.думка, 1987.— 224 с.
15. Развитие аналитической химии на Украине.— Киев: Наук.думка, 1982.— 368 с.
16. Развитие органической химии на Украине.— Киев: Наук.думка, 1979.— 224 с.
17. Развитие химической технологии на Украине: в 2 т.— Киев: Наук.думка, 1976.— Т.1.— 313 с.
18. Развитие биологии на Украине: В 3 т.— Киев: Наук.думка, 1984— 1985.— Т.1: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции.— 416 с.
19. Развитие металлургии в Украинской ССР.— Киев: Наук.думка, 1980.— 960 с.
20. Бенардос Н.Н. Научно-технические изобретения и проекты: Избр.труды.— Киев: Наук.думка, 1982. - 239 с.
21. Писаренко Г.С. Степан Прокопьевич Тимошенко.— Киев: Наук.думка, 1979.— 195 с.

22. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: в 3 т.— Киев: Наук.думка, 1989.— Т.1: Строительная наука и техника на Украине с древних времен до 1917 г.— 328 с.
23. Оноприенко В.И., Кистерская Л.Д., Селбо П.И. Евгений Оскарович Патон.— Киев: Наук.думка, 1988.— 240 с.
24. Создатели новой техники в Украинской ССР.— К.: Наук.думка, 1991.— 176 с.
25. Кислов В.В., Севастьянов В.И. Семьдесят лет "Киевской рукописи" Ю.В.Кондратюка // Юбилей науки, 1989.— Киев: Наук.думка, 1990.— С.89— 103.
26. Маркевич М. История Малороссии: В 5 т.— М.: 1842— 1843.
27. Антонович В. Про козацькі часи в Україні.— Коломия: Галицька накладня, 1912.— 238 с.
28. Багалій Д.І. Історія Слобідської України.— Харків, 1918.— 308.
29. Єфименко О. Історія українського народу.— Харків: Держвидав України, 1922.
30. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т.— Львів— Київ, 1898— 1936.— Т.1— 10.
31. Яворницький Д. Історія запорожських казаків: В 3 т.— СПб, 1892— 1897.
32. Хвойко В. Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— Киев., 1913.— 103 с.
33. Потебня А. Мысль и язык.— Харьков, 1892.— 228 с.
34. Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народно словесність і письменство: В 4 т.— Львів, 1899— 1907.
35. Петров П. Очерки из истории украинской литературы XVII— XVIII веков.— Киев., 1911— 532 с.
36. Єфремов С. Історія українського письменства: В 2 т.— К., 1913.
37. Грушевський М. Історія української літератури: В 5 т.— Київ— Львів, 1923— 1927.
38. Крымский А.Е. История арабов и арабской литературы, светской и духовной: В 3 ч.— М., 1914.
39. Крымский А.Е. История Турции и ее литературы: в 2 т.— М., 1910.
40. Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии: В 3 т.— М., 1909— 1917.
41. Чотири універсали.— К.: Добровільне тов-во книголюбів України, 1990.— 16 с.
42. Винниченко В. Відродження нації: Ч.І.— К.: Політвидав України, 1990.— 344 с.
43. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії.— К.: Наук.думка, 1991.— 128 с.
44. Всероссийское учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5— 6 января 1918 года).— Киев: Абрис, 1991.— 112 с.
45. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К.: Т-во "Знання", 1991.— 240 с.
46. Революция на Украине. По мемуарам белых.— М.-Л.: Госиздат, 1930.— 435 с.
47. Махно Н. Воспоминания: Кн.1.— Киев.: Украина, 1991.— 215 с.
48. Скоропадський П. Спомини.— К.: Україна, 1992.— 112 с.
49. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов).— М.: ОГИЗ, 1936.— 205 с.
50. Андрієвський В. З минулого: В 2 т.— Берлін: Українське слово, 1923.— Т.2: Від Гетьмана до Директорії.— 307 с.
51. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: В 4 ч.— Прага, 1924.— Ч.2: З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради).— 96 с.

52. Дорошенко Д. Історія України: 1917— 1923. Т.2: Українська Гетьманська Держава.— Ужгород, 1932.— 510 с.
53. Вертинский А. Дорогой длиною.— М.: Правда, 1991.— 572 с.
54. Винниченко В. Відродження нації: Ч.ІІІ.— К.: Політвидав України, 1990.— 328 с.
55. Конституційні акти України. 1917— 1920.— К.: Філософська і соціологічна думка, 1992.
56. Субтельний О. Україна: Історія.— К.: Либідь, 1992.— 512 с.
57. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— СПб, Т.І, 1890.
58. Большая энциклопедия.— СПб, Т.І, 1990.
59. Регламент Академии наук, 1803. Архив СПб Отделения РАН, р.ІV, оп.4, д.4, л.1.
60. Грушевський М. Три академії. Б.м., б.р.— 14 с.
61. Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.— К., 1918.— 26 с.
62. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.— Київ, 1919.— 87 с, ХХХІV с.
63. Кубійович В. Нарис історії наукового товариства ім.Шевченка (1873— 1949).— Львів, 1991.— 53 с.
64. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в рр.1886 і 1887 // Діло.— Львів, 1898.
65. Грушевский М. Львовское Ученое общество имени Шевченко и его вклад в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения.— СПб, 1904.— Ч.352, март.
66. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України (далі— ІР ЦНБ АН України).— Ф.10, спр.32877, арк.1.
67. Протоколи засідань Ради Українського наукового товариства в Києві: 1907— 1921 рр. // Там же, спр.32919, арк.86— 88.
68. Центральний державний архів вищих органів влади (далі— ЦДАВО) України.— Ф.2201, оп.1, спр.135, арк.1— 3.
69. Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко.— Київ: Наук.думка.— 1991.— 272 с.
70. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (далі— ЦДАМЛМ) України.— ф.542, оп.1, спр.20, арк.10— 11.
71. Вернадський В. Із спогадів. Перший рік Української академії // Наука і культура.— Київ: Знання, 1988.— Вип.22.— С.39— 64.
72. ІР ЦНБ АН України.— Ф.10, спр.32254, арк.3.
73. ІР ЦНБ АН України.— Ф.10, спр.32919, арк.1.
74. Вернадский В. О государственной сети исследовательских институтов // Отчеты о деятельности Комиссии по изучению естественных производительных сил России, состоящей при Императорской Академии Наук. 1916.— СПб, 1917.— 6 с.
75. Архів Президії АН України.— Ф.251, оп.1, спр.14, арк.2.
76. Архив РАН.— Ф.518, оп.4, д.99, л.1— 2.
77. ІР ЦНБ АН України.— Ф.ІІ, оп.2, спр.59, арк.1.
78. ЦДАВО України.— Ф.2201, оп.1, спр.135, арк.6.
79. Архів Президії АН України.— Ф.251, оп.1, спр.Г"Б", арк.2.
80. Державний вісник.— 1918.— N 30.— 28 липня.
81. Статут і штати Української Академії наук у Києві.— Київ, 1919.— 23 с.
82. Архив РАН — Ф.518, оп.4, д.99, л.19— 20.

83. ІР ЦНБ АН України.— Ф.52, спр.22.
84. ЦДАВО України.— Ф.2201, оп.2, спр.7, арк.9.
85. Архів РАН.— Ф.518, оп.4, д.99, л.55.
86. Архів РАН.— Ф.518, оп.2, д.45, л.133— 139.
87. Архів Президії АН України.— Спр. 33/34, арк.73— 75.
88. ІР ЦНБ АН України.— Ф.10, спр.12646, арк.3— 3 зв.
89. Архів Президії АН України.— Ф.251, оп.1, спр.1, арк.13.
90. Державний вісник.— 1918.— N 73.— 22 листопада.
91. Державний вісник.— 1918.— N 75.— 26 листопада; N 76.— 28 листопада.
92. Центральний державний історичний архів (далі— ЦДА) України.— Ф.442, оп.636, спр.647, ч.2, арк.13.
93. Полонська-Василенко П. Українська Академія наук (нарис історії): Ч.1 (1918— 1930).— Мюнхен, 1955.— 211 с.
94. ІР ЦНБ АН України.— Ф.40, оп.1, спр.1346, арк.27.
95. Романів О.М. Михайло Грушевський— організатор української науки // Вісник АН України.— 1992.— N 1.— С.17— 22.
96. Аксіоми для нащадків: Українські імена в світовій науці.— Львів: Меморіал.— 1992.— 544 с.
97. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.26117, арк.1.
98. Державний вісник.— 1918.— N 81.— 6 грудня.
99. Державний вісник.— 1918.— N 82.— 8 грудня.
100. Кольцов А.В. Развитие Академии наук как высшего научного учреждения СССР (1926— 1932).— Ч.: Наука, 1982.— 279 с.
101. ІР ЦНБ АН України.— Ф.40, спр.44.
102. Протоколи засідань фізично-математичного Відділу УАН у Києві. I. 1918 р.— Київ.— 1919.— С.3.
103. Архів Президії АН України.— Ф.251, оп.1, спр.5, арк.6— 6 зв.
104. ЦДАМО України.— Ф.542, оп.1, спр.20, арк.24.
105. Архів Президії АН України.— Ф.251, оп.1, спр.Г"1", арк.12— 12 зв.
106. Архів Президії АН України.— Ф.251, оп.2, спр.Г"3", арк. 7— 7 зв.
107. Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 р.— Київ, 1919.— 176 с.
108. Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р.— Київ, 1920.— ХСV с.
109. Архів Президії АН України.— Ф.251, оп.1, спр.8, арк.1— 2, 2 зв.
110. Архів Президії АН України.— Ф.251, оп.1, спр.8, арк.11— 11 зв.
111. Архів Президії АН України.— Ф.251, оп.1, спр.Г"II", арк.4— 5.
112. ЦДАВО України.— Ф.2201, оп.1, спр.136, арк.2— 2 зв.
113. ЦДАВО України.— Ф.2201, оп.1, спр.136, арк.3— 3 зв.
114. Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці // Літературно-науковий вісник.— 1928, кн.ХII.
115. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918— 1921).— К.: Наук.думка, 1991.— 368 с.
116. Мельгунов С.П. "Красный террор" в России.— М.: СП, 1990.— 312 с.
117. Деникин А.И. Поход на Москву: "Очерки русской смуты".— М.: Воениздат, 1990.— 287 с.
118. Історія українського війська.— В 2 ч.— К.: Україна, 1992.— 568 с.
119. ІР ЦНБ АН України.— Ф.10, спр.32919, арк.105— 106.
120. Статут і штати Української Академії наук у Києві.— К 1919.— 23 с.

121. ЦДАВО України.— Ф.2582, оп.1, спр.2, арк.69.
122. Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. В.И.Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине.— Киев: Наук.думка, 1988.— 368 с.
123. ЦДАВО України.— Ф.1, оп.20, спр.2923, арк.1.
124. ЦДАВО України.— Ф.166, оп.1, спр.44.
125. ЦДАВО України.— Ф.166, оп.1, спр.46, арк.2 зв.
126. Доброчаева Д.Н., Мокрицкий Г.П. Владимир Ипполитович Липский.— Киев.: Наук.думка.— 1991.— 216 с.
127. Вісті Всеукраїнського Виконавчого Комітету, 8 липня 1919 р., N 85.
128. ІР ЦНБ АН України.— Ф.11, оп.2, спр.11, арк.2.
129. ЦДАВО України.— Ф.166, оп.1, спр.270, арк.4.
130. Рибалко О.Л. УАН в обороні діячів культури (1919— 1920) // Слово і час.— 1990.— N 12.— С.76— 80.
131. ЦДАВО України.— Ф. 166, оп.1, спр.53, арк.9, 9 зв.
132. Кистерська Л.Д., Кошій Л.В., Матвеева Л.В. В.А.Косинський— академік першого складу Української Академії наук // Нариси історії природознавства і техніки.— 1991.— N 39.— С.123— 128.
133. Житецький Г. В.П.Науменко // Книжний вісник.— 1919.— N 2.— С.99.
134. Архів РАН.— Ф.518, оп.2, д.70, л.15.
135. Кабинет-музей В.И.Вернадского при інституті геохімії і аналітичної хімії ім.В.И.Вернадского РАН.— N 1154-б, л.26/51.
136. ЦДАВО України.— Ф.166, оп.1, спр.451, арк.357— 379.
137. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, архів А.Ю.Кримського, спр.26157, арк.1— 1 зв.
138. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, архів А.Ю.Кримського, спр.22764, арк.1— 2 зв.
139. Вернадский В.И. Я верю в силу свободной мысли // Новый мир.— 1989.— N 12.— С.216.
140. ЦДІА України.— Ф.1235, оп.1, спр.1063, арк.101— 102.
141. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, архів А.Ю.Кримського, спр.26166, арк.5.
142. Архів РАН.— Ф.518, оп.4, д.100, л.20.
143. ЦДАВО України.— Ф.1, архів А.Ю.Кримського, спр.26161, арк.5— 15 зв.
145. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, архів А.Ю.Кримського, спр.26183, арк.3— 4.
146. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, архів А.Ю.Кримського, спр.26168, арк.5— 6.
147. Громадське слово, 1920, N 16.
148. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, архів А.Ю.Кримського, спр.26171, арк.6.
149. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, архів А.Ю.Кримського, спр.26158, арк.1— 2.
150. Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві за 1920 рік: ЦДАВО України.— Ф.166, оп.2, спр.451, арк.1— 48.
151. Птуха М.В. П'ять років існування III Соціально-економічного відділу УАН (1919— 1923). Додаток до 1 т. "Записок Соціально-економічного відділу" Української Академії Наук.— Київ, 1924, с.8.
152. ІР ЦНБ АН України.— Ф.40, спр.39, арк.1— 17.
153. Архів Президії АН України.— Ф.2, оп.2, спр.9, арк.55 зв.
154. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.22628, арк.2— 4.
155. ЦДАВО України.— Ф.166, оп.2, спр.488, арк.92.
156. ЦДАВО України.— Ф.2, оп.2, спр.22, арк.213.
157. Вісті ВУЦВК, 1921, ч.174, 16 вересня.
158. Бюллетень офіційних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти, 1921, ч.12, 15 листопада, с.1— 2.
159. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.26223, арк. 2— 12.

160. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.26234, арк. 1— 2.
161. ЦДАВО України.— Ф.166, оп.2, спр.451, арк.93— 94.
162. ЦДАВО України.— Ф.2, оп.2, спр.226, арк.294.
163. Збір законів і розпоряджень Уряду України. Харків, 1921 р., ч.2, с.45— 46.
164. ЦДАВО України.— Ф.166, оп.4, спр.244, арк.42.
165. Вісті Київського губернського революційного комітету, 1921, N 84, 23 лютого.
166. Вісті Київського губернського революційного комітету, 1921, N 77, 15 лютого.
167. ЦДАВО АН України.— Ф.1, оп.2, спр.399, арк.8.
168. ІР ЦНБ АН України.— Ф.10, спр.32311, арк.1.
169. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.23292, арк.1— 2.
170. ІР ЦНБ АН України.— Ф.10, спр.12636, арк.1.
171. ІР ЦНБ АН України.— Ф.40, спр.1257, арк.1.
172. ІР ЦНБ АН України.— Ф.40, спр.10.
173. Вісті ВУЦВК, 1921, ч.132, 21 липня.
174. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.26231, арк.5— 7.
175. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.26219.
176. ІР ЦНБ АН України.— Ф.10, спр.1268, арк.1.
177. ІР ЦНБ АН України.— Ф.10, спр.32919, арк.134.
178. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.23292, арк.140— 141.
179. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.23292, арк.1— 2 зв.
180. ЦДАВО України.— Ф.460, оп.2, спр.451.
181. Всеукраїнська Академія Наук: Звідолення за 1921 рік.— Берлін: Вид-во Української молоді, 1923 — 76 с.
182. ІР ЦНБ АН України.— Ф.10, спр.6628.
183. ІР ЦНБ АН України.— Ф.1, спр.26237, арк.1— 1 зв.

ДО РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ОД МІНІСТРА НАРОДНОЇ ОСВІТИ
ТА МИСТЕЦТВА

Пояснююча записка до законопроекту
про заснування Української Академії Наук
у Києві

I

Коли в Києві закладається Українська Академія Наук, то це викликається не самісінькими науковими інтересами. З цим зв'язуються міркування величезної національної та державно-економічної ваги. Вони приневолюють домагатись її здійснення не вважаючи на те, що країна перебуває в важкому фінансовому становищі та що в правительстві є сила інших турбот, які сполучуються з творінням державности.

Викликає Академію до життя з одного боку зріст та поглиблення національної свідомости українського громадянства, а з другого — необхідність швидко підняти виробливість та трудову міць українського народу та використати в як найвищій мірі природні виробливі сили Вкрїани, в зв'язку з тим захитанням, яке внесла в наше життя всесвітня криза, що ми її переживаємо.

Українська національна самосвідомість давно уже була підійшла до питання про необхідність закласти Українську Академію Наук. В боротьбі за розвиток української мови та за визнання її серед культурного людства, — питання про її рівноправність у царині наукового думання та наукових шукань забирає видне місце. Діяльність Львівського Наукового Товариства імені Шевченка під остатні десятиріччя є найвидатніший вияв культурної праці українського громадянства в цім напрямку. І, разом з тим, оте Товариство своєю науковою працею, творчою силою, з нею зв'язаною — являлося могутнім і цінним елементом, як для зросту національно української культури, так і для всесвітнього її визнання. В гурті членів Львівського Товариства давно вже була виникла ідея, що треба закласти Українську Академію Наук, і виясувалася тая вага, яку така Академія могла б мати для зміцнення та зросту української національної самосвідомости.

Наукове Товариство імені Шевченка намагалося й своєю діяльністю наблизитися до тих завдань, які виконує національна Академія Наук, ба в де-яких ділянках наукової праці — в досліджуванні українського народу — воно з честю могло рівнятися до Академій інших націй, дарма, що воно надзвичайно бідне було на засоби, потрібні для академічного працювання.

Та обставини не дали закласти у Львові Українську Академію Наук.

Одначе, ідея, що закласти Академію треба, не завмерла, і, скоро обставини змінилися, знов та ж ідея піднялася в гурті Київського Українського Наукового Товариства, яке 1917 року почало розроблювати проект заснування такої Академії.

Та раніш, ніж оці всі задуми Львівського та Київського Українських наукових товариств набули конкретнішого виявлення, Міністерство Народної Освіти у травні 1918 року, заразівськи після зформування уряду Пана Гетьмана, взяло на себе почин до того, щоб оце національне та державне завдання здійснювалося.

Міністерство Народної Освіти скликало Комісію, щоб вона виробила статут Академії та її штати, а до складу Комісії запрохано представників Львівського та Київського українських наукових товариств. Комісія розпочала свою діяльність 9 липня 1918 р. і скінчила її 17 вересня. Отож вироблений нею проект статуту та умови для відкриття діяльності Академії і подаються в цьому законопроекті на затвердження Раді Міністрів.

II

Вироблений Комісією статут Української Академії Наук надає їй організацію, що багато де в чому відрізняється від організацій, звичайно для більшості академій, а поміж ними й від таких, які давніш були притягали до себе увагу українського громадянства, приміром академій австрійських земель та більшості слов'янських.

В будові та статуті Української Академії Наук найбільше виявляється вплив статуту і ладу Петербурської Академії — тільки до нього внесено численні, по суті важливі зміни, викликані особливостями того часу, що ми його переживаємо, потребами України і тим досвідом, який і мусить виявлятися, коли закладається новітня Академія Наук у ХХ столітті. Через те, лад Української Академії Наук має чималу одміну проти Петербурської Академії.

Головні особливости в організації Української Академії Наук звязуються з тим, що вона твориться в ХХ сторіччю під впливом рівночасно сили двох потоків, які викликають її до життя і з яких один — то національна самосвідомість українського громадянства, а другий — то неминучі заходи, щоб видобутися з наслідків усесвітньої кризи.

З національного погляду давно вже була почувалася потреба мати на Україні такий найвищий орган наукової праці, який в особі своїх Академій мали інші слов'янські народи — у Петербурзі, Кракові, Загребі, Білграді, Софії. Коли б у Києві була витворилася така Академія, то тим неначе було б здобуто визнання рівноправної з іншими народами ваги за українською культурною працею в одному з найвищих виявів духовної діяльності людства — в науковій праці. В українському громадянстві вже давно була свідомість того, що в його гурті є доволі сил для виконання цієї праці і що сили ці не можуть бути швидко до купи зібрані в

инших організаціях, які стоять по-за межами України, і через те оті сили не дають в усесвітній науковій праці людства всього того, що вони, згуртовані до купи, повинні та й можуть дати. Разом з цим і українська культура не показує себе в усесвітньому життю відповідно до своєї внутрішньої сили та спромоги. Від цього має шкоду, як українська культура, так само й загальна наукова праця людства.

Шкода для всесвітньої наукової праці ще в більшій мірі виходить з того, що незадовольняється друге завдання, яке ставиться для кожної Академії Наук національною самосвідомістю її народу. Це завдання полягає в науковім досліджуванні народу, в данім разі — українського. Саме тоді, як за останніх років українська самосвідомість росла та ширшала, наукове поглибіння студій над українським народом не могло за нею встигнути. Не було на Україні такого дослідничого осередку для вивчення історії, побуту, фольклору, письменства, мови, мистецтва та музики, економічних умов життя, фізичної природи українського народу, щоб він був відповідав як сучасному рівневі наукових вимог, так і широкому обсягу паростей наукового знаття, які підлягають науковому вивченню і які були б витворилися для досліджування геть усяких боків життя українського народу. Час минав; без вороття зникали й гинули численні позначки минулості й сучасности, яких не встигали зафіксувати нечисленні, розкидані, позбавлені необхідних для такої праці засобів, наукові робітники. До якої царини наукового знаття, звязаного з українським народом, ми тепер не зазирнемо, — скрізь ми побачимо величезне поле неторкнутої наукової праці, відсутність необхідної для цього організації, розкиданість та випадковість зайнятих нею сил.

Очевидячки, тільки як закладеться Академія Наук, можемо ми мати сучасне могутнє знаряддя для того, аби посунути ці досліді, відбудувати знов у народній свідомості все те, що він творить своїм народнім життям, яке йде несвідомо.

Ця праця не тільки тим важлива, що вона дасть найміцніші та найглибші основи для національної самосвідомості. Вона важлива і через те, що ця праця кожнісінького живого народу мусить і може бути зроблена тільки ним самим. Коли він її виконус, то, роблячи своє національне діло, творить він і велике загально людське — бо він витворює науковим самовивченням новітні парости людського знаття. Ніколи така праця над досліджуванням народу не може бути пороблена другими до ті міри глибини та повности, якої вона досягає, коли він сам себе досліджує.

Це відноситься не тільки до народу — це відноситься і до других тісно з ним звязаних дослідів над заселеною ним країною, рідною йому природою. При безмежній різноманітності явищ, які неминуче треба обслідувати, — не можна вивчити її тільки звідкись з боку, — треба, щоб вона науково пізнавалася самою людністю, яка там живе.

Якщо ми звернемо увагу на те, в якій мірі досліджено природу України, то ми побачимо, що тут перед нами відкривається мабуть чи не безмежне поле для досліді, яке давно вже вимагало

міцніших знаряддів та центрів наукової праці, ніж ті, які витворила на території України її минула історія.

Такі ті міркування, які, виходячи з національних потреб, приневолюють, щоб на території України витворилася Академія Наук. Очевидячки, ці міркування вимагають, щоб склалася Академія Наук велика, яка, своїми спромогами для наукової праці, була б перевищувала сили, що мають по тих вищих школах, наукових товариствах та інших таких осередках наукової роботи, які існують на Україні. В цім новім осередкові наукової праці повинні широко порозвиватися ті відділи, які присвячуються дослідкам над українським народом та його територію. І, очевидна річ, міркування національного характеру кажуть не на довго відкладати заснування Української Академії Наук, бо вже й так багато часу впущено.

III

Та швидко закласти настільки міцно обставлену Академію Наук треба і через міркування ще інакшого ладу.

Україна, разом з усіма іншими краями, перебуває наслідки од найбільшого всесвітнього захитання, яке звязується з іще не прикінченою війною. Їй доводиться на-ново будувати своє занепорядковане господарство, відновляти вартости, які були загинули, творити їх знов як-найшвидче та й як найчисленнійше. Це завдання стоїть геть перед усією людськістю. Отже ж ясно кожному, що коли темп утворення вартостей йтиме й після війни тим самим розміром, яким він відбувався перед війною, то в такім разі людськість цілими поколіннями не вичуняє од наслідків наробленого нею лиха та руїни. Очевидно, темп відновлення мусить іти не тим способом тай повинен надзвичайно підвищитися.

Це завдання стоїть перед усією людськістю й перед кожною її частиною з'особна.

Стоїть воно в усій своїй силі і в усьому своєму розмірі й перед Україною.

Однією з найнеобхідніших умов для її розв'язання — має бути тая, щоб піднялася наукова творчість та щоб держава науково з'організувала наукову дослідчу працю.

Ніколи ще це завдання не стояло в таких розмірах і в такій негайности перед державною владою, як тепер.

Одним з наймогутніших знаряддів для такої державної праці являється, за наших часів творіння Академії Наук. Немає жадного сумніву, що одним споміж наслідків того часу, який ми переживаємо, буде по всіх країнах міцніша державна допсмога науковому досліджуванню, і треба чекати, що де можна буде, позакладаються нові огнища для наукової дослідчої праці, які зможуть швидко підняти витворення нових вартостей із безмежного своїми спромогами їхнього запасу в природі.

Поширення старих Академії та закладання новітніх являється через те одним з чергових завдань нашого часу скрізь, а на Україні з'окрема.

На Україні, взагалі дуже бідній на осередки наукової праці, неодмінно треба, вже виходячи і з цих міркувань, окрім вище показаних міркувань національних, закласти нову Академію Нук.

Очевидно, що вважаючи на ці потреби, Академія Наук повинна для виконання завдань, що на ній лежать, бути великою установою, міцнішою для наукової праці, ніж осередки наукової праці, які вже існують на Україні. Тільки велика Академія Наук, наділена усіма знаряддями для наукової роботи ХХ століття, зможе поробити ту працю, що їй ставлять часи, які ми переживаємо.

Але, крім того, в її організації повинні бути такі особливості, які б дозволяли направляти наукову роботу на підвищення виробливості людської праці, на кращу її організацію і на дослідження та використання природних виробних сил держави.

IV

Безперечно, всенька структура новітньої Академії, те нове і ті особливості, які внесено в її організування, викликаються цими вимогами національного та державно-економічного характеру. Міністерство увесь час мало їх на оці.

Одначе, воно разом з цим вважало необхідним ні в чому не порушувати оснівні риси будови всіх Академії Наук, які стоять на порівні сучасних вимог: їхнього суворо-наукового характеру, вільного від будь яких впливів на наукову працю. Жаднісінькі міркування національного, політичного, або релігійного характеру не можуть і не повинні обмежувати вільність та повність наукового досліджу.

Академія Наук перш за все ссть наукова установа. Шукання правди, бажання без всяких перепон заглибитися в ню — ото головне її завдання.

Це річ необхідна не через самісінькі наукові міркування. Вона викликається і раніш показаними потребами. Лиш така Академія, яка відкине всякі сторонні міркування, коли справа торкається наукової істини — зможе справляти в повній мірі і з більшою дією силою чи то національні, чи то державно-економічні завдання, про які тільки що було говорено.

Очевидячки, кладучи в підвалини для будування Української Академії оці оснівні наукові вимоги, ми зустрічасмося з необхідністю витворити великий орган наукової праці, наділений усіма тими засобами для досліджування, які доступні людині ХХ століття.

Всі оці міркування — наукові, національні та державно-економічні — були покладені Міністерством Освіти в основу того впорядження Української Академії Наук, яке подано в долученому до цього статуті.

Оснівні риси й особливості в організації Академії — такі:

Академія поділяється на три відділи: 1-й — історично-філологічних наук, 2-ий — наук фізично-математичних та 3-ий — наук соціальних.

В першій відділі — на відміну від Академій усього світу — мають науковий розвиток ті парости знаття, що для них основа — дослідження українського народу. Вони числом своїх представників мають перевагу над усіма іншими царинами історично-філологічного циклу знаттів. Науки, які засновано на дослідженню українського народу, а саме — історія українського народу, наука про його мову, про його письменство та словесність, етнографія, історична географія та археологія України, історія українського мистецтва, історія української церкви — вперше здобувають для своєї роботи такий осередок, який знаходиться на порівні наукових вимог нашого часу. В цій відділі Української Академії, що його викликано потребами української національної самосвідомості, закладається орган наукової праці, який іще ніколи і ніде не існував.

Але, витворюючи його, довелося змінити конструкцію цілого відділу, бо Міністерство вважало на кількість можливих на Україні наукових сил та трати, звязані з заснуванням Академії, і не наважилося закласти два відділи — відділ українознавства та знов відділ історично-філологічний, а з'єднало їх в спільний відділ історично-філологічних наук.

При цьому, поширивши українські катедри, довелося аж надто стиснути всі парости знаття в історично-філологічному циклі. Всі бо інші науки заступлено в Українській Академії Наук не так повно, як по інших великих Академіях. От, зовсім не заступлено ті науки, які будуються на дослідженні російського, або польського народу, або знов таких, звязаних з Україною народів, як волоський, або ж угорський; не дуже заступлено досліджування Сходу, класичного світу, філософії, слов'янства. Безперечно, певною правкою може бути спромога для Академії збільшувати число катедр, шляхом окремих законопроектів. Одначе, Міністерство вважає цей вихід — для деяких паростей знаття — недостатнім. Дослідження слов'янства має величезну вагу для України. Зв'язок із західним слов'янством переходить через цілу українську історію і безперечно в будучині він станеться ще тіснішим; отже в Києві повинен таки заклатися осередок для наукового виучування історії, мови, письменства слов'янських народностей. Тому-то Міністерство — супроти 12 катедр, які присвячено вивченню слов'янства і де-яких народів, що звязані з ним історично, — вважає необхідним поставити Академію в таке становище, щоб легше було здійснити те завдання, яке Міністерству здається надзвичайно важливим і потрібним. Отже, не вводячи ці катедри до штатів, воно вважає необхідним доручити самій Академії, щоб вона в найблизший таки час з'організувала ще одну класу в відділі історично-філологічних наук, присвячену виучуванню слов'янства.

Опріч завдань, звязаних за поглибшенням національної самосвідомості, перший відділ Академії має велике практичне завдання, звязане з тим новим значінням, яке здобуває Українська мова в державнім будівництві України. Одне з найважливіших завданнів відділу та класи красеного письменства, яка при ньому

мається, це буде піклування, щоб українська мова була чиста. Закладаючи цілу низку постійних комісій — для видавання словників української мови, для термінології і т.ин., — відділ мортиме негайно приступити до цієї праці. Оцим шляхом витвориться в нас авторитетний орган, що викликатиме як найменш сумнівів і що даватиме для всіх обов'язкові відповіді, звязані з українською мовою, — орган, якого брак так живо й сильно зараз відчувається.

Велике число постійних комісій, що статут уже визначив їх як окремі організації, — являється взагалі оригіальною рисою відділу. Кожна з комісій єсть установа самостійна, наділена засобами. Комісії ці головним чином пристосовано до наук, звязаних з досліджуванням українського народу.

Новим являється і організування при Академії вчених семінарів, які так сильно порозросталися в вищій школі, як раз для царин гуманітарних наук. Хоча фактично такі семінарії й були істнували в де-яких академіях, та являлися вони в них звязаними з тою, або иншою особою академіка і не мали жаднісінької міцної організації, звязаної з самою Академією. Статут дає спромогу для Академії широко розгорнути цю діяльність, якщо вона того волітиме. Заснування цілої низки книгозбірень при постійних комісіях окремих катедрах, та спеціальних капіталів для наукових заповзять відділу, ще більш поширює, незвичайним у статутах академій способом, учені спромоги першого відділу Академії.

VI

Так саме з одміною проти звичайного збудовано й другий відділ — фізично-математичний. Під впливом того часу, що ми переживасмо, та державних потреб дня, а також і того становища, якого тепер досягли природничі дисципліни, — тут довелось в значній мірі стиснути звичайний склад фізично-математичного відділу, а разом з тим завести до Відділу ще нові катедри, які творять класу прикладного природознавства.

Знов же й тут, виходячи з тих самих міркувань, що ними Міністерство керувалося, коли заклало 1-й Відділ, Міністерство не наважилося закласти два відділи, а з'єднало їх до купи в один відділ фізично-математичних наук, поділивши його на дві класи — класу оснівну та класу прикладного природознавства.

Проба закласти такий відділ робиться вперше, і структура Української Академії цим різко одрізнятиметься од організації інших європейських Академій. Очевидячки, коли отак поширюється обсяг наук, заступлених на Відділі, та коли зменьшується число тих наук, що на ньому звичайно маються, неминучі — великі пропуски для відділів того наукового знагтя, яке відповідає чистому природознавству, математиці та звязаним з ними прикладним дисциплінам. Міністерство й тут не вважало можливим надмірно збільшувати число академиків, гадало, що на перші часи найкращий вихід для поліпшення складу Відділу — дати йому де-кілька місць для таких академиків, щоб поділ їх по спеціальностям зале-

жав од вільного вирішення самого Відділу. Таких місць є семеро, і вони мають своїм завданням — поширити діяльність Академії саме в тих наукових дисциплінах, що їх не виявлено в її штатах, але що праця в їх царині викликається або державними потребами, або ж присутністю на Україні видатних наукових сил для цих царин. Звичайно, що таким шляхом може й узагалі поповнюватися недостатнє представництво академиків для окремих катедр, приміром для математики, для якої мається на оці тільки один академик (в Петербурській є таких академиків троє чи четверо).

Організування класи прикладного природознавства показало ще й інші труднощі. Тут згуртовано до купи дуже неоднакові парости знаття, звязані з технікою, промисловістю, сільським господарством та медициною. Очевидяки, невелике число академиків, які становлять цю класу (всього 16), не вистачатиме для того, щоб ця величезна царина людського відання заступлена була широко. І тут, окрім спромоги для Академії в міру потреби творити нових академиків, поправкою повинно бути те, що директорами вчених установ могтимуть бути не академики, однак же обиратимуться вони так, як і академики, тай користуватимуться геть усіма правами академиків Відділів.

Другим новітнім боком в Українській Академії являється надзвичайне збільшення її дослідчих установ. Тут здобуває свій дальший розвиток тая організація, яка з поміж усіх європейських академій найповніше виявлена була в Петербурській Академії Наук, і яка починає за останніх років, як у ній самій, так і по інших Академіях, переживати широкий розвиток, і зараз більшає тай більшає своїм зростом. Безперечно, такі організації коштують надзвичайно дорого, і штати Другого Відділу повинні перевищити штати інших Відділів Академії в декільки разів.

Однак треба вважати, що дуже багато з цих установ будь-що-будь необхідні для держави, і раніш або пізніш доведеться їх закласти. Якщо вони не закладуться при Академії, закладуться вони окремо. Коли вони об'єднуються при Академії Наук, то через те досягається тільки нова їх організація, що за її допомогою забезпечується перш за все їхня незалежність від впливів бюрократії та відомств, далі — дається більша безпека непорушности та міцности наукової праці, і нарешті викликається до життя таке об'єднання наукових дослідчих установ, яке само собою являє новітній могутній засіб для наукової праці людства. До такого об'єднання за останніх років поривається Петербурська Академія Наук, а планомірніша державна діяльність в цім напрямку виявлялася була в Вашингтоні. Скрізь ми бачимо змагання так або інакше об'єднувати діяльність великих державних дослідчих установ, бо коли є спромога на особисті зносини, на спільне вирішування та пристосування своїй діяльности та на планомірну обопільну піддержку наукової праці, то досягається цим шляхом таке зміцнення наукового досліджування, якого ніколи не можна досягнути, колиб вони існували різно й незалежно одне від одного. Тільки отак, без зайвого тертя і без трати часу, твориться спро-

мога для спільної діяльності, легка та швидка організація великих наукових досягнень.

По статуту Академії зв'язок цих установ з Академією дуже різноманітний. Де-які з них, приміром Ботаничний Сад, являються академічними установами у властивому розумінню цього слова. Порядкують вони свої справи згідно із статутом, який їм надає Академія Наук, і їхній учений особовий склад нею обирається. Інші, як от Геологічний Комітет, по проєкту статуту, якщо він здобуде згоду од Міністерства Торгу, знаходяться в віданню Академії, і вона має вплив на затвердження директора і держить своїх представників у складі Ради Геологічного Комітету. Разом з тим і Геологічний Комітет має вплив на де-які встанови Академії, отак як приміром Геологічний Музей, що він ним користується, не заводячи свого власного геологічного музею. Нарешті, треті установи перебувають у зв'язку з Академією. Вони хоч знаходяться в її віданню й таким чином стають незалежними від відомств — але вони цілком не зв'язані з нею своєю внутрішньою організацією й діяльністю, бо урядуються на підставі статуту, затвердженого законодавчим шляхом. Зараз таких установ нема при Фізично-Математичному Відділі. Одначе треба звернути увагу на те, що при його збудуванні не взято на увагу вчені встанови, зв'язані з сільським господарством та хліборобською біологією. Вони повинні бути зорганізовані при Міністерстві Земельних Справ, тільки ж річ очевидна — що коли при Академії існує класа прикладного природознавства з відповідними катедрами, то мусить витворитися якийсь зв'язок цих установ з Академією Наук. Цей зв'язок може колись зорганізуватися в залежності від вирішення самої Академії. Зараз є гадка, щоб у таке відношення до Академії поставити Національну Книгозбірню. Вона незалежна од будь-якого відомства, незалежна й од Академії в своїм внутрішнім ладі, але директор її обирається Академією та й подається на затвердження Верховної Влади в порядку затвердженому для службових осіб Академії Наук, а участь Академиків в діяльності Національної Книгозбірні визначається спеціальним статутом Книгозбірні, який переводиться законодавчим шляхом.

В статуті Академії згадується низка наукових установ Другого Відділу, які повинні існувати в майбутній Академії. Одначе, з поміж них тільки п'ятеро висувуються на першу чергу і зараз таки здійсняться відколи Академія заснується, а одно стає на чергу, як найперше завдання Академії після її заснування. Організацію всіх інших доводиться одсунути на далі, бо коли взяти на увагу як фінанси, так і наявне число вченого персоналу на Україні і вільний час та сили академиків, то очевидячки не має жадної спромоги витворити усі ті задумані установи рівночасно. Щоб вони витворилися, потрібні будуть роки.

На першу чергу висунуто такі наукові установи, які або викликаються невідкладними державними потребами, і негайно можуть розпочатися, або які для свого переведення зв'язуються з довголітньою підготовчою працею й не можуть надовго одкладатися,

або ж нарешті, треті, такі, які своєю природою повинні бути поставленими раніш за другі наукові установи.

До першого типу наукових установ належать Геодезичний Інститут та Лабораторія відпорности матеріалів при Інституті прикладної механіки. Заснування Геодезичного Інституту викликається потребами, як Міністерства Військових Справ, так і всіх відомств, можна сказати, всі людности Української Держави, бо воно звязується з роботою над географічною мапою України. Закладаючи Геодезичний Інститут при Академії Наук та гуртуючи при ньому Геодезичну Раду, на що мається згода Військового Міністерства та Міністерства Земельних Справ — можна досягти такої організації для географічної мапи України, якої потребу всім вияснили минулі стаді ці справи в Росії, де вона, одначе, не могла здійснитися через большевицький переворот. Ця праця повинна й може розпочатися негайно, а через те й вироблено штати та внесено потрібні суми до обрахунку. Устава про Геодезичну Раду має піти як окремий законопроект.

Знов, не можна відкладати й Лабораторію для досліджування відпорности матеріалів, частину Інституту прикладної механіки. І її заснування так само викликається потребами життя, — тим що для потреб Міністерства Шляхів, Земельних Справ, Військового та Морського — необхідними являються досліди, звязані з багатомільоновими інтересами відомств і рівночасно з дотеперешньою неспромогою на Україні вести ті досліди. Відкладати їх не можна — життя не чекає, тай доводиться творити цю установу в поспішному порядку. Разом з тим, коли вона закладеться при Академії Наук, то має покращати той порядок, за яким ця потреба задовольнялася була в Росії, де геть усякі відомства закладали за для цього свої лабораторії, витрачали великі гроші та й не досягали тих наукових спромог, які творяться через таку єдину позавідомствену наукову організацію.

Організація Ботаничного та Акліматизаційного Садів, що їхні завдання визначено в відповідних записках, повинна розпочатись негайно, бо вона звязується з тим, що на цю мету треба придбати поблизу Київа участки землі тай довго їх порати під сад. Очевидячки, чим швидче можна буде приступити до цієї справи, тим раніш упорані будуть і самі сади. А вже ж ясно, що здобути великий участок землі побіля Київа стас з кожним прогаяним роком трудніше тай трудніше, ніж це можливо теперечки, допіро як витворюється в Київі новітній державний осередок і розписується будуча доля Державних земель навкруги Київа.

Нарешті Фізичний Інститут треба висунути на перше місце з огляду на тую вагу, яку має фізика в царині досвідного природознавства. На Україні нема жадного широко й повно обставленого наукового фізичного Інституту, а між тим на кожному ступіні виникають найважливіші наукові й прикладні запитання, які для свого вирішення вимагають дослідчо фізичної праці в сучасному її масштабі.

Поруч оцих установ могутній наказ життя висуває наперед справу заснування Інституту експериментальної медицини й ве-

терінарії. Питання народнього здоров'я й досліди над організмом людини в його відношенні до хоробливих процесів і до умов життя мусять притягти до себе особливу увагу державної влади. В звязку з наслідками всесвітнього лихоліття, що ми його зараз терпимо, нові хороби, що тепер з'являються, а давніш були невідомі, як от "еспанка" — вони для нас лячні показчики того, яку силу ті з'явища мають. Рівночасно й на домашній худобі відбилися наслідки війни надто тяжким лихом. Знов і тут неминучі широкодержавні заходи для розвитку цього оснівного елементу сільського господарства України. Ці заходи давніш були не ставилися в таким масштабі перед державною владою і не можуть робитися без новітніх наукових дослідів, що мають йти в тісному звязку з запитаннями життя. Багато де-в-чому завдання досвідної медицини та досвідної ветеринарії, — в широкому їх розумінні, — виходять однакові, і коли їхні дослідження переділяються різно, як воно було в Росії, то це звязано не з самою справою, а являється наслідком шкочливих відомствених переторів. При організуванні ці справи на Україні ця помилка не повинна робитися вдруге. А вже ж коли на Фізично-Математичному Відділі Академії буде прикладний відділ, де мали б бути що найменше п'ятеро академиків для медичних наук, то, очевидячки, треба, щоб отой найвищий науковий медичний та ветеринарний Інститут заклався не при Міністерстві, як це було в Росії, — а при Академії Наук. Тільки ж, здійснення ці справи вимагає довшої виробки проекту і подовжених зносин із Міністерством Здоров'я та Міністерством Земельних Справ, чого не можна було зробити за невеликий строк, який був у розпорядимости в Міністерства Народньої Освіти, коли вироблявся проект статуту Академії, а через те Міністерство Освіти вважає правильним відсунути цю справу на доти, аж доки складеться Академія Наук; але, з огляду на величезну державну вагу ці справи треба, на думку Міністерства, доручити її переведення самій Академії, складаючи на не обов'язок, щоб вона цю справу поставила на першу чергу.

Повиставлявши ці шестеро установ на першу чергу, Міністерство Освіти, в порозумінні з комісією, гадає, що здійснити всі інші то вже буде дальше завдання самої таки Академії Наук, яка сама знайде той час, коли їх заснування дасться перевести в життя. Треба на це дати всі спромози новій Академії. За для цього, не вироблюючи штатів тих установ і не вносячи жадних коштів в обрахунок на їх здійснення, Міністерство, що засновує Академію, виходить із того переконання, що вони будь-що-будь почнуть здійснюватись, хоч і поступенево, але негайно, в міру того, як поповнюватимуться академики і розпочнеться їхня праця в Академії. Бо, очевидячки, жадний академик з Фізично-Математичного Відділу, виключаючи математику, не може перебути без відповідних пристроїв для наукової роботи, без деякої наукової встанови. Він мусять мати її або десь на одшибі, або таки в Академії. Запроктований статут та обрахунок Академії дають Академії спромозу зараз таки забезпечити наукову працю кожному акаде-

миків. Заразом Міністерство бачить потребу щоб академікам у приміщенні Академії, навіть у тимчасовому, забезпечена була спромога мати кімнати для таких робіт — не менш як 30 кв.саж. на кожного, і щоб рівночасно з капіталів, які призначено на науковій заповзяття Академії, могли для них відпускатися потрібні для цього кошти.

Ці первісні наукові установи, які таким чином поступенево творитимуться в залежності від дальшої енергійної роботи академиків і самої Академії, повинні більш-менш швидко перетворитися на ті великі національні установи й Музеї, про які йде мова в статуті Академії і в доданих записках.

VII

Третій відділ, Відділ соціальних наук, своєю конструкцією так само багато де-в-чому являється цілком новітньою формою академічних установ. Науки соціальні в Петербурській та інших академіях заступлено тільки поодинокими катедрами, і тільки Acad'emie des Sciences Morales et Physiques у Парижі та ще, мабуть, почасти British Academy в Лондоні наближаються в певній мірі до ладу майбутньої Української Академії.

Відділ розпадається на дві класи — правничих та економічних наук. З них найбільшу новину своєю структурою являє клас економічних наук, як числом кафедр, так і їх характером. Разом із широким розробіткою питань чисто наукових тут свій вислов здобули також завдання прикладного характеру, найтіснішим чином зв'язані з запитаннями економічного життя України. Значна частина кафедр Відділа має саме отаку вдачу та й уперше просувається в структуру академії, як приміром, теорія кооперації. Обгрунтовано це тими згаданими потребами, які викликано тією руїною матеріальних вартостей і тим перебудуванням економічного життя, що примушують направити всі сили на швидке покращання економічного ладу України. А всі заходи в цій царині, так само, як ми це бачили і в питаннях, зв'язаних з прикладним природознавством, — вимагають величезної дослідчої праці в тих царинах, де майже не розпочиналися досліди як цих відносин, так і наукового обчислення економічних з'явищ. На цю мету в Відділі, крім постійних комісій, на першу чергу поставлено дві вчені установи — Інститут економічної кон'юнктури та Демографічний Інститут. Обидва вперше приводяться в зв'язок з Академією Наук. Усеньку їхню структуру направлено на наукове обчислення та дослідження з'явищ соціального та економічного життя України в зв'язку з загальними умовами всесвітнього життя. В них на першу чергу висувуються ті питання, що їхнє розв'язання викликається потребами Держави.

Разом з тим, отак, як ми це бачили і в других відділах, Відділ здобуває спромогу широко розвивати дослідчі установи й перемінювати їх відповідно до всіх новітніх завдань, які виникають.

Безперечно, що цим шляхом Відділ може увійти в зв'язок з цілою низкою питань, які виникають як у відомствах Міністерства Фінансів, так і Міністерства Торгу й Промисловости, Земельних Справ та Праці. Дальше життя покаже, в яких формах має виявитися зв'язок їхніх наукових завдань з працею Відділу Соціальних наук — та в усякім разі в Статуті Академії дається широка спромога для розвитку цього зв'язку.

VIII

Окрім такої організації Відділів та їх установ, в усій іншій структурі Академії можна зазначити от які особливості.

Спільне Зібрання, зберігаючи повну вільність для праці Відділів, являється верховним відпоручником Академії. Воно разом із Головою-президентом заступає собою Академію Наук, в тих випадках, коли підіймаються питання, які виходять по за межі компетенції котрогось одного Відділу. При ньому можуть бути з'організовані також комісії та установи, з яких у Статуті мається на гадці тільки одне — Фотографічний Інститут, але згідно з вимогами життя Академія може закласти ще й інші.

Все правування Академії засновано на широкому й повному самоврядуванні та на незалежності її від будь якого впливу виконавчої державної влади, і рівночасно Академію Наук, як найвищу на Україні наукову установу, високо поставлено в державнім ладі країни. Нема потреби докладно доводити необхідність такого впорядкування, бо тільки отаке її становище дасть їй спромогу розвинути усю ту силу для наукової праці, якої так треба для майбутньої долі українського народу та за для розвитку України.

До Статуту нової Академії, — на одміну приміром супроти Петербурської, але на відповідність до більшости всіх інших Академій, — запроваджено обов'язкову вимогу, щоб геть усе, що видається Академією, друкувалося однією мовою, в данім разі українською. В цій записці вже не раз було вказувалося на тую вагу, яку Академія Наук повинна мати для розвитку української мови. Отже виходячи з тих самих міркувань заведено до статуту й оту обов'язковість. Вона, накладаючи на Академію велику працю, очевидячки може бути переведена до життя тільки в такому разі, коли новітня Академія змагатиметься до чистоти мови і старанно віднесеться до цього завдання, складеного на ню історичним ментом, який ми перебуваємо. Міністерство Освіти гадає, що Академія оце завдання виконає і що наукова, а разом з тим і літературна мова українська знайде в Академії міцне знаряддя для свого розвитку. Це показує історія інших слов'янських народів, де видко, яку вагу мали для них у цій царині національні академії — в XVIII сторіччі приміром академія Петербурська для розвитку російської літературної мови, а у ХХ — Білградська та Загребська для сербської. Нема підстав гадати, щоб і Київська Академія Наук не виконала цього національного завдання, яке на ній лежить.

Та підносячи вагу української мови, Міністерство не вважало можливим, щоб усі видання друкувалися самісінькою вкраїнською мовою. Як інтерес науки, при невеликому всесвітньому розповсюдженні вкраїнської мови, так і інтереси людей цілої України, з якими перебувати у жвавому звязку є потреба для кращого будучини Академії, але які не всі користуються в науковій праці вкраїнською мовою, — ті інтереси вимагають, щоб Академія мала широку змогу друкувати й іншими мовами. Це зроблено в Статуті Академії тим способом, що до Статуту заведено право кожного автора, рівночасно з видаванням українського тексту своєї праці, містити її в виданнях Академії тією мовою, яку він сам Академії вкаже.

Треба зупинитися в небагатьох словах ще на одній рисі академічного ладу, а саме, що при ній складено на її наукові заповзяття особливі капітали, які відпускаються в обрахунковому порядку з державних засобів у значних розмірах (1.500.000 на рік). Тут закладається одразу один з найдужчих засобів для допомоги науковій праці, які вироблено історією людства. Свідомість усієї ваги цього засобу виясувалася тільки за останніх десятиріччів, після того, як Карнегі дав такого роду засоби в розпорядження американських учених. Маючи в своїй розпорядимості значні, що року забезпечені асигнування, Академія не тільки може розпочинати геть усякі наукові заповзяття — експедиції, окремі досліди, витворення приборів, належне поставлення дослідів та спостережень, підготову наукових видань, і т.и., — але може вона піддержувати й викликати ініціативу на цім шляху для всіх учених України. Ці капітали або фонди не повинні служити тільки для наукових заповзяттів само Академії; — вони повинні, за її розпорядженням, піддержувати почини інших, йти за її вирішенням на зміцніння наукової праці, як окремих осіб, так і наукових установ України. З цією метою Академія має право притягати до керування цими фондами, або капіталами — на підставі вироблених нею правил — сторонніх для неї вчених.

Оце оснівні риси в організації нової Української Академії Наук, яка, вважаючи на проєкт і на статут, могтимо, коли знайдуться люде для здійснення цієї справи, — зробитися великим і дужим знаряддям в великій, мирній, спільній праці всього людства, на користь не тільки рідній країні, але й цілому людству. Міністерство має повну надію, що люди на це знайдуться.

Воно пода свій проєкт на розгляд Раді Міністрів в повній свідомості того величезного значіння, яке новітня наукова установа в стародавньому Києві матиме як для України, так і для всього людства. Справа, для якої початок кладеться оцим законопроєктом, — не справа скороминущого дня, але з нею звязується майбутня доля довгих поколінь.

*Управляючий Міністерством Народньої Освіти
та Мистецтва
Сенатор (підп.) Н. В а с и л е н к о*

С Т А Т У Т

Української Академії Наук у Києві

РОЗДІЛ I

Загальні тези

§ 1. Українська Академія Наук у Києві є найвища наукова державна установа на Україні, що перебуває в безпосередньому віданню верховної влади.

§ 2. Українська Академія Наук у Києві:

а) намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості;

б) пособляє об'єднанню та організуванню наукової праці на Україні та допомагає витворенню дослідничих інститутів для всіх паростей людського знаття;

в) як найвища Українська наукова національна установа, Академія, визнаючи українську національну культуру з її оруддям — українською мовою, ставить собі на меті, окрім загально-наукових завдань, виучувати сучасне й минуле України, української землі та народу.

§ 3. Академія, як найвища на Україні науково-досліднича установа, дає відповідь на наукові запитання всім інституціям та особам, коли вони до неї вдаються; і розглядає нові винаходи та відкриття, які до неї засилаються для досліду.

§ 4. Академія в усіх справах, що торкаються наук та освіти, має право безпосередньо зноситися з усіма установами.

§ 5. Академія поділяється на три Відділи:

а) Перший — історично-філологічних наук, а при ньому — класа українського красного письменства;

б) Другий — фізично-математичних наук, де є класа оснівна та класа прикладного природознавства;

в) Третій — соціальних наук, з класами наук юридичних та економічних.

П р и м і т к а: Кожен з Відділів Академії, коли він визнає це за необхідне, може сполучати та переділяти групи наук ще й инакшим класуванням.

§ 6. По штату в Академії мають бути дійсні члени Академії (академики) для таких паростей знаття:

а) на Відділі історично-філологічних наук двадцять двох (22) академиків для таких паростей знаття: 1) історія українського на-

роду — 3 академики; 2) граматика та історія української мови — 2 академики; 3) українська народня словесність — 1 академик; 4) історія українського письменства — 1 академик; 5) історія українського мистецтва в зв'язку з усесвітньою історією мистецтва — 2 академики; 6) етнографія та історична географія України — 1 академик; 7) археологія України та її помічні науки — 1 академик; 8) історія української церкви в зв'язку з усесвітньою історією церкви — 1 академик; 9) історія Литви; 10) класична філологія; 11) загальне язикознавство (індоевропейська група); 12) арабо-іранська філологія; 13) тюркологія; 14) слов'янська історія, мова, література та давнина, переважно як вони стосуються до України; 15) всесвітня історія; 16) візантологія; 17) історія всесвітньої літератури; 18) філософія.

П р и м і т к а 1: Для паростей знаття, зазначених цифрами від 9 до 18 включно, число академиків у межах кожної знаттєвої парости не закріпляється; отже, на загальне число десятиох академиків, може трапитися більш ніж один академик для тії чи іншої з-поміж названих десятиох паростей знаття.

П р и м і т к а 2: Класа українського красного письменства складається з трьох членів, які вибіраються з-поміж найвидатніших українських письменників та літературних і художніх критиків. Класа має дбати, щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста.

П р и м і т к а 3: В складі Першого Відділу організується класа слов'янства та історично з ним сполучених народів. Мають це бути такі катедри: 1) історія Росії; 2) історія слов'янства; 3) російська мова та письменство; 4) білоруська мова та письменство; 5) польська мова та письменство; 6) чеська та словацька мова й письменство; 7) сербська та хорватська мова й письменство; 8) болгарська та словінська мова й письменство; 9) литовська мова та письменство; 10) мадярська мова та письменство; 11) румунська мова та письменство; 12) жидівська мова та письменство. Час і порядок здійснення, як для поодиноких катедр, так і для цілої класи визначається Академією Наук.

б) На Відділі фізично-математичних наук, де є класи оснівна та прикладного природознавства — тридцять (30) академиків, і при тому:

α) в оснівній класі чотирнадцять (14) академиків по таких паростях знаття: 1) математика; 2) механіка; 3) астрономія; 4) фізика; 5) хімія; 6) геологія; 7) мінералогія; 8) ботаніка; 9) зоологія; 10) географія;

β) в класі прикладного природознавства — шіснадцять (16) академиків для таких паростей знаття: 11) прикладна фізика — 2 академики; 12) прикладна хімія — 2 академики; 13) прикладна механіка — 2 академики; 14) медична біологія (експериментальна медицина) — 5 академиків; 15) сільськогосподарча біологія — 2 академики.

П р и м і т к а: Чотири академики оснівної класи та три академики класи прикладного природознавства можуть бути

обібраними як для зазначених, так і для інших паростей природознавства та математики.

в) на Відділі соціяльних наук, що складається з клас наук юридичних та економічних, двадцять (20) академиків:

α) в класі юридичних наук — дев'ять (9) академиків для таких знаттевих паростей: 1) філософія права; 2) порівняльна історія права; 3) історія західно-руського та українського права; 4) слов'янське законодавство; 5) українське звичаєве право; 6) державне, адміністраційне та міжнародне право; 7) церковне право; 8) кримінологія; 9) цивільне право та цивільна політика;

β) в класі економічних наук одинадцять (11) академиків для таких паростей знаття: 10) соціологія; 11) теоретична економія; 12) економія сільського господарства; 13) економія торгу та промисловости; 14) економія кредиту, банків та грошового обороту; 15) наука про фінанси; 16) історія народнього господарства; 17) теорія кооперації; 18) соціяльна політика; 19) господарська географія та народне господарство на Україні; 20) статистика.

§ 7. В віданню Академії знаходяться такі установи й Постійні Комісії:

а) при Академії — Національна Бібліотека, яка має свій особний статут;

б) при Спільному Зібранню — друкарня з словолитнею, літографію, цінкографію та фототипією; Фотографічний Інститут, Постійна Комісія для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху;

в) при Відділі історично-філологічних наук — Кабінет експериментальної фонетики; Кабінет експериментальної психології; Постійні Комісії: а) для видавання пам'яток мови, письменства та історії; б) для складання історично-географічного словника української землі; в) діалектологічна; г) для обслідування пам'яток українського мистецтва; д) для обслідування словника живої української мови; е) для складання історичного словника української мови; ж) ортографічно-термінологічна; з) для збирання та видавання фольклорного матеріялу; і) для видавання пам'яток новітньої української літератури; к) для присудження премій за наукові писання.

П р и м і т к а: Для членів Академії на катедрах археології, історії та історії мистецтва застерігається переважне право користуватися колекціями відповідних відділів Національного Музею з метою їх вивчання та видавання.

г) при Відділі фізично-математичних наук — академічні: Астрономічна Обсерваторія, Хімічна Лабораторія, Фізичний Інститут, Національний Зоологічний Музей, Ботанічний Сад, Національний Ботанічний Музей та гербарій, Національний Геологічний та Палеонтологічний Музей, Національний Мінералогічний Музей з Інститутом, Національний Антропологічний Музей з Інститутом, Інститут експериментальної зоології, Інститут експериментальної ботаніки, Фізично-географічний Інститут, Біологічна станція Озівського моря, Інститут прикладної хімії з державною

аналітичною лабораторією, Інститут прикладної механіки, Інститут прикладної фізики, Акліматизаційний Сад, Геодезичний Інститут і при ньому Геодезична Рада, Інститут наукової експериментальної медицини та ветеринарства.

д) при Відділі соціальних наук — академічні: 1) для класи наук юридичних: Постійні комісії — а) для вивчання звичаєвого права України; б) для вивчання західньо-руського та українського права; 2) для класи економічних наук: Інститут для вивчання економічної кон'юнктури та народного господарства України: Демографічний Інститут; Постійна Комісія для вивчання соціального руху, коло якої знаходиться Соціальний Музей.

§ 8. До складу Академії належать: почесні члени, дійсні члени (академики — § 22), члени класи українського красного письменства та члени-кореспонденти.

§ 9. Академія, за постановами Спільного Зібрання або Відділів, видає праці: Спільного Зібрання, Відділів, наукових установ, комісій, членів Академії та приватних осіб — у формі періодичних та окремих видань або збірників, силуючись як найбільше розповсюджувати їх на Україні та по-за її межами. Прибутки з видань ідуть на поширення видавничої діяльності Спільного Зібрання, Відділів, установ та комісій, по належності — в їх власні кошти.

§ 10. Академія піддержує зносини з чужоземними академіями та науковими товариствами і має право вступати в міжнародні та інші союзи й спілки академії та наукових товариств, а також має право скликати з'їзди.

§ 11. Щоб науки розвивалися, Академія організує експедиції, екскурсії, спробні станції, установи і т.ин.; їм робиться геть усяка допомога од держави та державних установ.

РОЗДІЛ II

Права Академії

§ 12. Внутрішній розпорядок свого життя Академія встановляє сама.

§ 13. Академія користується всіма правами юридичної особи. Їй надається право набувати, відчужувати, заставляти рухоме й нерухоме майно, вступати в зобов'язання, позивати до суду та відповідати на суді.

§ 14. В справах фінансового та бюджетного характеру Академія має зносини з відповідними законодавчими установами через Міністра Народної Освіти та Мистецтва, а в інших справах може звертатися до них і безпосередньо.

§ 15. З Радою Міністрів та з іншими державними установами Академія в усіх справах може зноситися й безпосередньо.

§ 16. Голова-Президент Академії обирається Академією та представляється на затвердження верхній владі через Раду Міністрів. Неодмінний Секретар, Голови Відділів, академики та ди-

ректори установ обираються Академією та подаються Головою-Президентом Академії через Міністра Народної Освіти й Мистецтва на затвердження верховній владі.

§ 17. Державний Сенат засилає до Академії накази; з усіма іншими державними установами Академія зноситься безпосередніми завідомленнями.

§ 18. Подаючи обрахунки, Академія має право робити представлення про збільшення числа катедр та академиків.

§ 19. Академії, згідно з пунктом "б" § 2-го, надається право закладати наукові установи як у Києві та на Україні, так і по-за її межами. Наукові установи Академії, котрі перебувають на території інших держав, закладаються й управляються в порядку міжнародних зносин з відповідними правительствами.

§ 20. Всі видання, які випускає Академія, дозволяються до друку Неодмінним Секретарем Академії.

§ 21. Всі видання Академії обов'язково повинні друкуватися українською мовою. Коли-б автор забажав, Академія друкує ту саму працю рівночасно одною з отаких мов, якої забажає автор: французькою, німецькою, англійською, італійською та латинською.

П р и м і т к а: В виняткових випадках, коли-б котрийсь з Відділів Академії Наук вважав потрібним надрукувати що-небудь іншою мовою окрім згаданих п'ятьох, він повинен кожного разу вдатися за дозволом до Спільного Зібрання Академії Наук з ґрунтовним умотивуванням свого бажання. В усякому разі число примірників, друкованих інакшою мовою, окрім згаданих п'ятьох, не має перевищувати одні четвертини числа примірників, друкованих мовою українською.

§ 22. Все, що друкується в межах України будь-якими мовами, засилається в одному примірникові до Академії за-для бібліотек Відділів, установ та катедр, незалежно від тих примірників, які над'єдять до Національної Бібліотеки.

§ 23. Дійсні члени Академії та науковий персонал тих установ, які перебувають у її віданню, користуються перевагами по учебній службі, означеними в діючому законодавстві, причому для пенсії зараховується вся державна служба, де-б вона не відбувалася.

§ 24. Всі члени Академії, службові особи її та Відділів, а також особи наукового персоналу тих установ, які перебувають у віданню Академії, обираються на підставі правил, що їх викладено в розділах III та IV цього статуту. Що до Голови-Президента Академії, Голови Відділів, Неодмінного Секретаря, дійсних членів та директорів тих установ, які перебувають у віданню Академії, то вони затверджуються порядком, зазначеним у § 16, а всіх інших службових осіб Академії та її установ затверджує Голова-Президент Академії.

§ 25. Академія має право виписувати з-за кордону книжки, відносні до наук Інструменти та всякого роду речі, помічні предмети й матеріали, не платячи мита.

§ 26. Книжки, журнали, часописи і взагалі всі друки та рукописи, які виписує Академія, відані нею наукові установи, почесні й

дійсні члени Академії через книгарів або поштою, надходять безпосередньо до Академії, установ, почесних і дійсних членів без будь-якого перегляду.

§ 27. Відділи Академії мають право давати за видатну наукову діяльність ступінь доктора honoris causa, яку встановлено законом для вищих шкіл. Постанови кожного Відділу про присуджений ступінь затверджує Голова-Президент Академії і він сповіщає про це Міністра Народньої Освіти та Мистецтва.

§ 28. Академія та її Відділи мають право закладати Постійні й Тимчасові Комісії. В склад цих Комісій, на рівні з членами Академії та науковим персоналом віданих нею установ, мають право входити й сторонні особи.

§ 29. Дійсні члени Академії можуть, коли того забажають, організувати наукові семінарії та інші наукові роботи для осіб, що готуються до наукової діяльності.

§ 30. Академії надається право видавати льготні свідоцтва командированим особам на право переїзду, так само й провозу тягарів, направлених до Академії або до її установ, по найменшому із існуючих льготних тарифів.

§ 31. Пакунки, вагою до одного пуду, та листи до одного фунту, які посилаються поштою на ім'я Академії або віданих нею наукових установ, зазначених у цьому статуті, а рівно-ж і такі самі поштові відправки тако само ваги з Академії та її установ, вільняються від будь-яких поштових оплат.

РОЗДІЛ III

Самоврядування Академії

А. Наукова частина

§ 32. Голова-Президент Академії обирається у Спільному Зібранню Академії з-поміж дійсних членів — на трьохріччя, з правом поновного обрання, як мише той речинець. Голова-Президент Академії затверджується верховною владою (§ 16) через Раду Міністрів.

§ 33. Перед виборами Голови-Президента Академії на черговому Спільному Зібранню оголошуються кандидати на цю посаду. На найблизчому черговому Спільному Зібранню одбувається вибір Голови-Президента закритим голосуванням; при цьому в Зібранню мають бути не менше як дві третини дійсних членів Академії, котрі по закону повинні бути присутніми в Спільному Зібранню. Коли така кількість (2/3) дійсних членів не прибуде на Спільне Зібрання, визначене для обрання Голови-Президента, то вибори переносяться на найблизче чергове Спільне Зібрання з такою самою (2/3) обов'язковою кількістю дійсних членів. Коли-ж і це Спільне Зібрання не згуртує в собі зазначеної кількості дійсних членів, то обрання Голови-Президента одбувається на дальшому найблизчому черговому Спільному Зібранню при умові, що на ньо-

му буде не менш од половини дійсних членів, котрі по закону повинні бути присутніми на Спільному Зібранню (§ 63).

У всіх випадках, зазначених у цьому параграфі, обірганим за Голову-Президента Академії вважаться той із дійсних членів, хто здобуде не менш, як дві третини голосів наявних членів даного Зібрання.

§ 34. Голова-Президент Академії слідкує, щоб усі закони та правила, які торкаються внутрішнього розпорядку та обов'язків Академії, виконувалися. Він охороняє права Академії і доглядає за виконанням її повинностей.

§ 35. Голова-Президент головує на Спільних Зібраннях Академії.

§ 36. Голова-Президент Академії передає через Міністра Народної Освіти й Мистецтва на затвердження верхній власті вибраних Академією: Неодмінного Секретаря, Голов Відділів, дійсних членів та директорів наукових установ. Своєю властю він затверджує службові особи Академії та її установ, од V класу посад включно до VIII-ої, і постанови Відділів про присудження наукового ступіня докторів *honoris causa* (§ 27).

§ 37. Голова-Президент Академії в усіх справах і зносінах являється представником Академії.

§ 38. Голова-Президент Академії скликає, коли буває потреба, надзвичайні Спільні Зібрання Академії (§ 84).

§ 39. Голова-Президент Академії має право вносити на Спільні Зібрання Академії внески, які торкаються урядування Академії.

§ 40. На випадок хвороби або відсутности Голови-Президента Академії його заступає один з Голов Відділів, найраніш обібраний в академики.

§ 41. Неодмінний Секретар Академії обирається на черговому Спільному Зібранню Академії з поміж дійсних членів, тим порядком, який зазначено в § 33, на трьохріччя, з застереженням права на поновне обрання, як мине той речинець. Неодмінного Секретаря Академії затверджує верхня власть за поданням од Голови-Президента через Міністра Народної Освіти й Мистецтва (§ 16).

§ 42. Неодмінний Секретар Академії веде листування ім'ям Академії з науковими установами. Він, ізнов, веде справи Спільного Зібрання та справи, що торкаються декількох Відділів, а також складає щорічне звітження Академії.

§ 43. Неодмінний Секретар за згодою з Головою-Президентом установлює порядок для обговорення справ на засіданнях Спільного Зібрання Академії і веде журнал їх. Він распечатує всі папери, які надходять на ім'я Академії; він сповіщає Спільне Зібрання про все, що йому загадує Голова-Президент Академії, і про всі справи, які належать до відання Спільного Зібрання. Кожен член Академії, котрий має про щось сповістити Спільне Зібрання листовно або на словах, застерігає про це Неодмінного Секретаря перед початком засідання.

§ 44. Неодмінний Секретар дає дозвіл друкувати всі видання Академії, що її зазначус на них відповідним написом (§ 20).

§ 45. Неодмінний Секретар переховує велику й малу печатки Академії, заготовляє й закріпляє дипломи, що дає Академія, підписує всі папери, що виходять од імени Академії, і слідкус, щоб її видання справно розсилалися.

§ 46. Неодмінний Секретар має в своєму найблизчому віданню Архів Академії, з якого матеріяли й діла видаються членам Академії під росписку.

§ 47. При Неодмінному Секретареві Академії знаходиться Канцелярія, що її службові особи зазначено в долучених до цього шта-тах. Службові особи канцелярії призначаються Головою-Президентом Академії (§ 36) за поданням од Неодмінного Секретаря, або Неодмінним Секретарем, як що вони низчі од VIII класи. Всі службові особи Канцелярії Академії Наук повинні зовсім вільно володіти українською мовою усно і на письмі, бо усе внутрішнє діловодство Академії (протоколи, канцелярійні папери й т.ин.) обов'язково провадяться мовою українською.

§ 48. Кожен Відділ Академії обирає з-посеред своїх дійсних членів порядком, зазначеним у § 33, Голову та Секретаря Відділу на трьохріччя, з правом поновного обрання, як мине цей речинець. Голови Відділів затверджуються верховною властю (§ 16) за поданням од Голови-Президента через Міністра Народньої Освіти та Мистецтва.

§ 49. Голова Відділу головус в його зібраннях і, в разі потреби, скликає надзвичайні Зібрання Відділу (§ 86).

§ 50. Голова спільно з Секретарем Відділу що-року складає звіт про діяльність Відділу.

§ 51. Голова Відділу в усіх справах, які торкаються Відділу і потребують зносин із установами, не приналежними до Академії, зноситься через Голову-Президента Академії або Неодмінного Секретаря.

§ 52. На випадок відсутности або хорування Голови Відділу, заступає його один з дійсних членів даного Відділу, найраніш обібраний в академіки.

§ 53. Секретар Відділу веде листування Відділу з науковими установами та окремими особами, окрім випадків, зазначених в § 51.

Б. Частина господарська

§ 54. Все господарювання Академії доручається Правлінню Академії.

§ 55. Правління Академії складається з трьох членів, обібраних з-поміж дійсних членів Академії, по одному з кожного Відділу, на три роки.

П р и м і т к а: На той випадок, коли-б хтось із членів Правління заслаб або відїхав, на кожному Відділі обирається по одному кандидатові до них.

§ 56. Голову Правління Академії обирають члени Правління з-поміж себе на три роки.

§ 57. При Правлінню є Канцелярія Правління, якої склад визначено в доданих до цього штатах. Службових осіб Канцелярії призначає Голова-Президент (§ 36) за поданням од Правління, або само Правління, коли вони низчі од VIII класи. Всі службові особи Канцелярії Правління Академії Наук повинні зовсім вільно володіти українською мовою усно і на письмі, бо усе внутрішнє діловодство Академії (протоколи, канцелярійні папери й т.ин.) обов'язково провадяться мовою українською.

§ 58. Правління Академії має загальний догляд за непорушністю й цілістю будинків Академії та її установ.

§ 59. Правління веде всі грошові справи Академії і складає річне господарське звітлення та подає його Спільному Зібранню.

§ 60. Правління Академії виконує постанови Спільного Зібрання та Відділів, в межах їх обрахунків.

§ 61. Усі питання, які мають розглядатися Правлінням, вирішуються більшістю голосів.

РОЗДІЛ IV

Про членів Академії: дійсних, почесних та членів-кореспондентів

§ 62. Дійсними членами Академії (академіками) можуть, на однакових умовах обрання, бути громадяне України та українські вчені Галичини, Буковини й Угорської України, відомі своїми науковими працями. В дійсні члени Академії можуть бути обібрані ще й чужоземці, тільки-ж для їхнього обібрання треба, щоб за них подано було не менш як дві третині голосів дійсних членів Академії, котрі повинні по закону бути присутніми в Зібраннях Відділу і в Спільному Зібранню Академії (§§ 63 і 72).

Дійсні члени Академії Наук при своєму затвердженню повинні скласти присягу на вірність Українській Республіці.

§ 63. Дійсні члени Академії, які дістають удержання (§ 65), повинні жити в Києві, або в таких місцевостях, звідки вони могли-б приїздити на Спільні Зібрання та на Зібрання Відділів.

§ 64. Кандидатура в дійсні члени Академії може подаватися не инакше, як за такою ініціативою, що виходить з-посеред членів даного Відділу.

§ 65. Дійсні члени Академії поділяються на штатних, які мають постійне вдержання з коштів Державної Скарбниці, і позаштатних, які такого вдержання не мають. Число позаштатних членів Академії, та й то не більш, як три на Відділ, визначається Спільним Зібранням на подання від Відділів.

§ 66. За поданням від Відділу, Спільне Зібрання може дозволити, щоб посада дійсного члена Академії, який дістає вдержання, сполучалася не більш, як з однією штатною професорською посадою в вищих школах, або з якоюсь іншою, котра має науковий характер. Це питання вирішується через закрите балотирування

більшістю 2/3 голосів дійсних членів Академії, котрі повинні по закону бути присутніми в Зібранню Відділу та в Спільному Зібранню Академії (§ 63).

П р и м і т к а: Коли дійсний член Академії візьме якусь іншу для державної служби посаду, то Спільне Зібрання може перевести його в число позаштатних академиків, навіть незалежної від того, скільки є вакансій.

§ 67. Дійсні члени Академії користуються всіма правами, які дає найвищий науковий ступінь.

§ 68. Академики мають право читати як окремі лекції, так і систематичні курси.

§ 69. Головна повинність члена Академії в тому, щоб обертати всенькі свої сили на розвивання науки, а також керувати діяльністю тієї наукової установи, що на її чолі він стоятиме.

§ 70. Члени Академії друкують свої наукові праці переважно в виданнях Академії.

§ 71. Коли Спільне Зібрання або Відділ визнає за потрібне доручити членові Академії будь-яку працю, що стосується до тієї науки, котру він розробляє, то член Академії не має права без важливих причин відмовитися від цього доручення, причому заяву його про це розглядає по приналежності Спільне Зібрання або Відділ.

§ 72. Коли-б якийсь член Академії помер, або вийшов з її складу, то Голова Відділу загадує Відділові не пізніше, як на протя́ї шістьох місяців, обірати й подати нового кандидата в члени Академії замість того, хто вибув (§ 64). На Зібранні Відділу читають оцінку наукових праць назначених кандидатів, додаючи й реєстр цих праць, а на найблизшому черговому Зібранню переводяться вибори, при чому мають бути присутніми на Зібранню більш як половина дійсних членів, котрі повинні по закону бути присутніми на Зібранню Відділу (§ 63). Особу, що здобула просту більшість голосів, Голова Відділу подає Спільному Зібранню Академії для вибору в академики.

П р и м і т к а: Для обрання чужоземців (§ 62) потрібна більшість 2/3 голосів дійсних членів.

§ 73. На найпершому після виборів у Відділі черговому Спільному Зібранню Академії оголошуються імена кандидатів і читається оцінка наукових їх праць, до якої додається реєстр тих праць, а в найблизшому за тим Зібранню відбуваються самі вибори. Спільне Зібрання обирає балотуванням, при чому на Зібранню повинні бути присутніми більш, як половина дійсних членів Академії, котрі повинні по закону бути присутніми в Спільному Зібранню Академії (§ 63).

П р и м і т к а: Як що Спільне Зібрання не обере назначених кандидатів у дійсні члени Академії, то призначаються нові вибори тим самим порядком, як це вказано в §§ 72 та 73.

§ 74. Почесні члени Академії обираються за наукові заслуги виключної ваги таким самим порядком, як і дійсні (§§ 64, 72 та 73). Число почесних членів Академії встановлюється Спільним Зібранням за поданням від Відділів.

§ 75. Члени класи українського красного письменства мають таке становище, як члени-кореспонденти, але беруть участь у засіданнях Відділу Історично-філологічних наук, з правом рішального голосу в питаннях, що торкаються класи красного письменства, отже-ж і в виборах нових членів тієї класи.

§ 76. Члени класи українського красного письменства обираються порядком, зазначеним у §§ 64, 72 та 73.

§ 77. Члени класи українського красного письменства не дістають постійного вдержання з коштів Державної Скарбниці, тільки-ж за праці, роблені ними за дорученням од Академії та її установ, дістають особну платню з коштів Академії.

§ 78. Академія може що-разу вдаватися з окремим клопотанням, щоб членові класи українського красного письменства надавалося право на пенсію після 25-річного перебування його серед членів класи.

§ 79. Члени-кореспонденти Академії обираються за наукові заслуги таким самим порядком, як і дійсні члени (§§ 64, 72 та 73). Число членів-кореспондентів встановлюється для кожної парости наук у Відділі Спільним Зібранням Академії, за поданням від Відділів.

§ 80. Аж до того часу, доки не буде переглянуто пенсійний статут, розмір пенсій академікам та їх родинам визначається що раз за окремим клопотанням Академії.

§ 81. Всі дійсні й почесні члени Академії можуть побірати всі, які є в наявності, видання Академії, а члени-кореспонденти та члени класи українського красного письменства — самісінькі видання того Відділу, що до його складу вони належать.

РОЗДІЛ V

Спільне Зібрання Академії та Зібрання Відділів

§ 82. В склад Спільного Зібрання Академії входять усі дійсні (§ 65) та почесні (§ 74) члени Академії.

П р и м і т к а: В справах установ можуть у Спільному Зібранню брати участь директори установ, а в справах, сполучених із Національною Бібліотекою Української Держави, — її директор (§ 93 та 94).

§ 83. Всі справи, окрім зазначених у (§§ 33, 41, 62 і 66), вирішуються на Спільному Зібранню більшістю голосів, та на випадок рівності голос Голови-Президента дає перевагу.

§ 84. Спільні Зібрання поділяються на урочисті, чергові та надзвичайні. Урочисті Зібрання Академії завсігди прилюдні й скликаються або на роковини відкриття Академії, або особною постановою Спільного Зібрання, на подання від Відділів. Чергові Зібрання призначає Спільне Зібрання, розкладаючи їх на цілий рік. Надзвичайні Зібрання скликає Голова-Президент (§ 38) або на власну ініціативу, або на загадання від Відділу.

§ 85. В склад Зібрань Відділів входять на рівних правах дійсні члени Академії та директори установ, що знаходяться при Відділах (§ 94).

§ 86. Зібрання Відділів бувають чергові і надзвичайні. Порядок для чергових Зібрань Відділів встановлюють самі Відділи, розписуючи їх на рік. Надзвичайні Зібрання скликає Голова Відділу або на власну ініціативу, або на загадання не менш, як чотирьох членів.

§ 87. На першому по порядку черговому Зібранню Відділу розглядається та встановлюється план діяльності Відділу на наступний академічний рік.

§ 88. Чергові Зібрання Відділів можна вважати правомічними, коли на них буває не менш, як половина всіх членів, котрі по закону повинні бути присутніми на Зібраннях Відділів (§ 63).

§ 89. Довжина літніх академічних вакацій, що тоді не одбуваються чергові Спільні Зібрання та чергові Зібрання Відділів, встановлюється Спільним Зібранням на кожен рік.

РОЗДІЛ VI

Установи, що існують при Академії, що знаходяться в її віданню та що мають зв'язок з нею

§ 90. При Академії, Спільному її Зібранню та при Відділах існують всякі наукові установи й постійні комісії, що поділяються на три категорії: а) академічні установи та комісії, б) установи та комісії, що знаходяться в її віданню, та в) установи та комісії, що мають зв'язок з нею. Спис їх наведено в I-му розділі цього статуту (§ 7).

§ 91. При Відділах, при наукових установах Академії та при окремих катедрах організуються відповідні бібліотеки.

§ 92. Директорами наукових установ Академії являються академики, та можуть бути й інші особи, відомі своїми працями в царині даної науки.

§ 93. Директори наукових установ Академії, що не належать до гурту Академії, обираються таким порядком, як і дійсні члени (§§ 64, 72 та 73) на речинець 25 літ, з правом поновного обрання, і затверджуються верховною властю (§ 16).

П р и м і т к а: Директор Національної Бібліотеки Української Держави обирається в Спільному Зібранню порядком, визначеним у статуті Бібліотеки, та він не може бути дійсним членом Академії, який дістає вдержання по штату.

§ 94. Директори наукових установ Академії, що не належать до штату дійсних членів, являються повноправними членами того Відділу, що в його віданню перебуває дана установа, і мають право голосу на Спільному Зібранню Академії при обговорюванні та вирішанню справ, які торкаються даної установи (примітка до § 82).

П р и м і т к а: Директори установ затверджують службовців установ, як що вони низчі від VIII класи (§§ 47, 57).

§ 95. Число директорів наукових установ Академії, що не належать до гурту її членів, не має перевищувати чотирнадцятьох: двох на Відділі історично-філологічних наук; десятьох — на Відділі фізично-математичних наук та двох — на Відділі соціальних наук.

§ 96. Штатний науковий персонал всіх наукових установ Академії поділяється самими таки Відділами на дві категорії: особи, що Відділи однесли їх до першої категорії, обираються Відділами на загадування директорів або голов установ, щоб бути на посаді, аж доки вони вислужать повну пенсію за 25 років служби, при чому осіб цієї категорії на загадування директорів або голов установ Відділи можуть залишати на службі ще й довше. Тих осіб, що Відділи однесли їх до другої категорії, обирають Відділи тим самим порядком на трьохріччя, після якого директори або голови установ можуть підняти питання про те, аби лишати їх на службі на дальше трьохріччя.

§ 97. Для обрання осіб наукового персоналу наукових установ Академії (§ 96) неминуча умова має бути тая, щоб вони скінчили курс вищої школи, або подали наукові праці.

§ 98. Серед гурту осіб, що належать до складу наукового персоналу установ Академії, можуть бути чужоземці, одначе беруться вони на службу тільки в виняткових випадках та й для їхнього обібрання треба не менше, як дві третині голосів тих дійсних членів Академії, котрі по закону повинні бути присутніми на зібранню Відділу (§ 63).

§ 99. При окремих катедрах Відділів можуть бути організовані, на загадання од дійсних членів Академії, наукові семінарії, що їх членами можуть бути особи, які присв'ятили себе науковій діяльності. Члени семінаріїв можуть користуватися науковими встановами Академії.

РОЗДІЛ VII

Засоби Академії

§ 100. Засоби Академії складаються: а) з асигнувань Державної Скарбниці, б) громадських та приватних пожертв і вкладок, в) з прибутків од видань Академії, г) з остатків од обрахунків і д) інших приходів.

§ 101. На вдержання Академії та установ і постійних комісій, а також на наукові заповзяття, на друкування видань Спільного Зібрання та Відділів, на видавання премій та допомог, відпускаються що року з Державної Скарбниці відповідні суми на підставі штатів Академії та її установ.

§ 102. При Академії та її Відділах маються окремі капітали (фонди), які утворюються з асигнувань Державної Скарбниці та з пожертв на всякі заповзяття, і порядкують ними або безпосередньо Відділи, або окремі встановлені ними Комітети.

ХРОНОЛОГІЯ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЗМІН ВЛАДИ У КИЄВІ В 1917 — 1920 рр.

1917 рік

- 1(14) березня* — В Києві з'явилося повідомлення про Лютневу революцію в Петрограді й створено "Громадянський комітет", який через кілька днів перетворено у "Раду об'єднаних громадських організацій".
- 4(17) березня* — Створено Українську Центральну Раду.
- 6(19) березня* — Розбросання поліції й усунення від влади Київського генерал-губернатора; перехід влади в Києві до "Ради об'єднаних громадських організацій".
- 10(23) червня* — Центральною Радою видано I Універсал, в якому закликається до розбудови Української автономної республіки в межах Російської держави.
- 3(16) липня* — Центральною Радою видано II Універсал, в якому проголошено, що вона є місцевим автономним органом самоврядування України.
- 4(17) серпня* — Тимчасовий Уряд затверджує обраний Центральною Радою Генеральний Секретаріат як орган виконавчої влади в п'яти українських губерніях (Київській, Волинській, Подільській, Полтавській та Чернігівській).
- 3(16) вересня* — Генеральний Секретаріат Центральної Ради як крайовий орган влади Тимчасового Уряду реально приступає до виконання обов'язків виконавчої влади.
- 27 жовтня
(9 листопада)* — Центральна Рада і Генеральний Секретаріат засудили більшовицький переворот у Петрограді і не визнали влади Раднаркому, ставши фактично самостійними і незалежними органами влади в Україні.
- 1(14) листопада* — Встановлено вірними Центральній Раді силами повного контролю в Києві після сутичок між юнкерами та більшовицькими загонами.
- 7(20) листопада* — Центральна Рада видала III Універсал, в якому проголосила створення Української Народної Республіки у складі 9 губерній (до п'яти згаданих раніше додано також Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську без Криму) як автономної складової частиною майбутньої демократичної Російської федерації.

1918 рік

- 9(22) січня* — Центральною Радою видано IV Універсал, в якому проголошується повна державна незалежність і самостійність Української Народної Республіки.
- 26 січня (8 лютого)* — Центральна Рада і її уряд залишають Київ.
- 27 січня (9 лютого)* — Київ повністю зайнято червоними військами, початок першого (тригизневого) більшовицького панування в місті.

- 1 березня
(тут і далі за н. с.) — Більшовиками залишено Київ, в місто входять вірні Центральній Раді загони.
- 2 березня — Повернення до Києва Центральної Ради та її уряду.
- 3 березня — Вступ до Києва за домовленістю з Центральною Радою німецьких військ.
- 29 квітня — Скасовано владу Центральної Ради і проголошено гетьманом Української Держави П.Скоропадського, початок періоду гетьманату.
- 14 листопада — Початок повстання Директорії на чолі з В.Винниченком і С.Петлюрою проти влади гетьмана П.Скоропадського; офіційна заява П.Скоропадського про майбутню федерацію Української Держави з відтвореною небільшовицькою Росією.
- 14 грудня — Відмова П.Скоропадського від влади. Вступ до Києва військ Директорії і початок її шеститижневого правління в місті.

1919 рік

- 28 січня (за іншими даними 2 лютого) — Переїзд Директорії з Києва до Вінниці в зв'язку з наступом більшовицьких сил.
- 5 лютого — Вступ Червоної армії в Київ, початок другого, майже шестимісячного більшовицького панування в місті.
- 29 серпня — Залишення частинами Червоної армії Києва після боїв з військами Директорії.
- 30 серпня — Вступ у Київ військ Директорії й Добровольчої армії, залишення міста українськими частинами, початок правління в місті білих офіцерів.
- 13 — 14 жовтня — Тимчасове захоплення радянськими військами більшої частини Києва та їх швидкий відхід.
- 16 грудня — Зайняття Києва Червоною армією після відступу денікінських частин. Початок третього більшовицького панування.

1920 рік

- 8 травня — Вступ у Київ польської армії й українських частин С.Петлюри, початок місячного перебування в місті польських військ.
- 11 червня — зайняття Києва Червоною армією, четверте й остаточне за часів Громадянської війни утвердження в місті влади більшовиків.

ДІЙСНІ ЧЛЕНИ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
/1918 — 1921 рр./

1918

БАГАЛІЙ Дмитро Іванович (7.XI 1857 — 9.II 1932) — історик і громад. діяч, акад. (1918). Н. у Києві. Закінчив Київ.ун-т (1880). З 1883 — працював у Харків.ун-ті (з 1889 — проф., у 1906 — 11 — ректор). У 1921 — 30 — зав.н.-д. кафедрою історії України, в 1918 — 20 — також голова Історико-філолог.Відділу АН України, очолював ряд академічних комісій. Наук.праці присвячено історії України, зокрема Лівобережної та Слобідської, історії козацтва, історії духовної культури, археології, краєзнавству, архівній справі. Автор "Історії Слобідської України", "Нарисів української історіографії" та ін.

ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир Іванович (12.III 1863 — 6.I 1945) — природодослідник, акад. (1918), президент АН України (1918 — 1921). Н. у Петербурзі. Закінчив Петерб.ун-т (1885). У 1890 — 1911 — працював у Моск.ун-ті (з 1898 — проф.). У 1918 — голова Комісії по заснуванню Укр.Академії наук. У 1922 — 39 — директор Радієвого ін-ту й у 1927 — 39 — Біогеохімічної лаб.(в подальшому Ін-т геохімії й аналітичної хімії ім.В.І.Вернадського у Москві). Наук.праці в галузі мінералогії, кристалографії, історії і філософії природознавства, а також геохімії, біогеохімії і радіогеології, засновником яких він є. Розробив вчення про біосферу, зокрема ноосферу. Досліджував геохім.закономірності будови і складу Землі, хім. склад земної кори і гідросфери, міграцію хім.елементів у земній корі, розподіл та роль радіоелементів у її еволюції. Розробив теорію про провідну роль живих істот у геохім.процесах та еволюційну теорію походження мінералів. Акад.Петерб.АН (1909). Держ. пр.СРСР (1943). Почесний член багатьох академій та наук.товариств. Організатор низки наук.установ. Створив наук.школу. Його ім'я присвоєно Центр.наук.бібліотеці АН України. Президією АН України заснована пр.ім. В.І.Вернадського.

КАЩЕНКО Микола Феофанович (7.V 1855 — 29.III.1935) — біолог, ембріолог, селекціонер, акад. (1918). Н. у с.Веселому (тепер

Запоріж.обл.). Закінчив Харків.ун-т (1880). У 1913 — 33 — директор Акліматизац.саду в Києві, в 1919 — 26 — Зоол.музею АН України. В 1918 — 19 — голова Відділу УАН. Заклав основи патол.ембріології. Проводив роботи з акліматизації і селекції лікар.і півден.плодових рослин на Україні.

КОСИНСЬКИЙ Володимир Андрійович (26.VIII 1864 — 1922) — економіст, акад.(1918). Н. у с.Дорошівка (тепер Черніг. обл.). Закінчив фіз.-мат.(1887) і юридичний (1891) факультети Моск.ун-ту, де працював. В 1904 — 1907 — проф.Новорос.ун-ту, з 1908 — Київ.політехн.ін-ту. Ймовірно, з середини 1921 емігрував. Наук.праці в галузі політ.економії, економіки сільського господарства, статистики, фінансів.

КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович (15.I 1871 — до 25.I 1942) — орієнталіст, славіст, поет і письменник, акад.(1918), неодмінний секретар АН України (1918 — 28). Н. у Володимирі-Волинському (тепер Волин.обл.). Закінчив Моск.ун-т (1896). З 1898 — проф.Лазарєв.ін-ту східних мов у Москві, з 1918 — Київ.ун-ту, з 1921 — директор Ін-ту укр.наук.термінології, голова ряду акад.Комісій. В 1930 увільнений з усіх посад внаслідок чисток після процесу СВУ, три роки був без роботи, влітку 1941 заарештований і вивезений до Кустанаю, де помер у тюрмі (точна дата смерті невідома), реабілітований посмертно. Наук.праці стосуються семітології, історії ісламу, історії літератури арабів, персів, турків. Автор пост.збірок, перекладів з араб.і західноєвроп.мов. Засл.діяч науки України (1940). Його ім'я присвоєно Ін-ту сходознавства АН України.

ЛЕВИЦЬКИЙ Орест Іванович (25.XII 1848 — 9.V 1922) — історик, археограф, етнограф, акад.(1918). Н.у с.Маячка (тепер Полт.обл.). Закінчив Київ.ун-т (1874). У 1874 — 1921 — член-секретар Комісії по розбору давніх актів, з 1918 — також голова Комісії звичаєвого права АН України. З грудня 1919 до липня 1921 виконував обов'язки президента Академії, у березні 1922 обраний президентом АН України. Наук.праці з історії України XVI — XIX ст., історії права, етнографії, історіографії. Перший дослідив і видав "Літопис Самовидця".

ПЕТРОВ Микола Іванович (12.IV 1840 — 20.VI 1921) — літературознавець, акад.(1918). Н. у Вознесенському (тепер Костром.обл.). Закінчив Київ.духовну академію (1865), де викладав (з 1870). Наук.праці в галузі історії укр.літератури, етнографії, бібліографії, археології, славістики, образотворчого мистецтва, музейної справи. Автор "Нарисів з історії української літератури XIX ст.", "Опису рукописних зібрань, що містяться в м.Києві" та ін.

СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ Степан Йосипович (8.I 1859 — 17.VIII 1938) — мовознавець, акад.(1918). Н. в с.Немилів (тепер Львів.обл.). Закінчив Чернівець.ун-т (1882), де викладав у 1885 — 1918. З 1920 працював у Празі. Наук. дослідження в галузі слов'ян.мовознавства та українознавства. В Чернівець.ун-ті вів семінар з вивчення та інтерпретації творчості Т.Шевченка. Розробив метод естетич.інтерпретації.

ТАРАНОВСЬКИЙ Федір Васильович (12.IV 1875 — 1936) — історик права, акад.(1918). Н. у Плонську (Польща). Закінчив Варшав.ун-т (1896), де працював. З 1906 — проф.Демидів.юрид.лицею в Ярославлі, в 1908 — 16 — Юр'єв.ун-ту, 1918 — Катеринослав. З 1919 — голова Соц.-екон.Відділу АН України. В 1922 р. емігрував. Наук.праці в галузі історії зах.-європ.та рос.права.

ТИМОШЕНКО Степан Прокопович (23.XII 1878 — 29.V 1972) — механік, акад.(1918). Н. у с.Шпотівка (тепер Сум.обл.). Закінчив Ін-т інж.шляхів у Петербурзі (1901). У 1907 — 11 і 1917 — 20 — проф.Київ.політехн.ін-ту, в 1919 — 20 — директор Ін-ту техн.механіки АН України. У 1920 емігрував (Югославія, США). В 1927 — 36 — проф.Мічиган., у 1936 — 60 — Станфорд.ун-тів. З 1960 жив у ФРН. Наук.праці в галузі механіки твердого деформ.тіла, буд.механіки, теорії споруд. Розв'язав задачу про концентрацію напруг поблизу отворів. Почесний член багатьох академій наук.

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (8.I 1865 — 22.I 1919) — економіст і історик, акад.(1918). Н. на Харківщині. Закінчив фіз.-мат.і юрид.ф-ти Харків.ун-ту (1888). З 1895 — викладав у Петерб.і Київ.ун-тах, Петерб.політехн.ін-ті, ун-ті ім.Шанявського в Москві. В 1917 — 18 — міністр в уряді Центр.Ради, 1918 — 19 — проф.Київ.ун-ту. Був Головою Соціально-економічного Відділу УАН і директором Ін-ту по вивченню економічної кон'юнктури та народного господарства України УАН. Наук.праці присвячено дослідженню економ.криз, розвитку капіталізму в Росії, проблем кооперації. Автор книг "Рос.фабрика в минулому і сучасному", "Основи політичної економії", "Соціальні основи кооперації" та ін. Президією АН України засновано пр.ім.М.І.Туган-Барановського.

ТУТКОВСЬКИЙ Павло Аполлонович (1.III 1858 — 3.VI 1930) — геолог, акад.(1918). Н. у с.Липовець (тепер Вінниц.обл.). Закінчив Київ.ун-т (1882), де з 1914 — проф., з 1921 — голова Відділу АН України. З 1924 — керівник Кафедри геології АН України, з 1926 — директор Ін-ту геології АН України. Наук.праці присвячено мінералогії, петрографії, гідрогеології, палеонтології, регіон.четвертинній геології, геоморфології, ландшафтознавству. Автор солової теорії походження лесу (1899).

АНДРУСОВ Микола Іванович (19.XII 1861 — 27.IV 1924) — геолог і палеонтолог, акад. (1919). Н. в Одесі. Закінчив Новорос.ун-т (1884). У 1905 — 12 — проф.Київ.ун-ту. З 1912 працював у Петербурзі (проф.Вищих жін.курсів та у Геол.комітеті), з 1914 — директор Геол.музею Петерб. АН. Наук.праці присвячено динаміч. регіон.геології, гідрогеології, історії розвитку Понто-Касп.області в третинний період, стратиграфії і палеонтології неогенових відкладів півден.-східної Європи. Засновник вітчизняної мор.геології.

БІЛЯШІВСЬКИЙ Микола Федотович (24.X 1867 — 26.IV 1926) — археолог, етнограф і мистецтвознавець, акад.(1919). Н. в Умані. Закінчив Київ.(1891) і Новорос.(1891) ун-ти. В 1902 — 24 — директор Київ.іст.музею. Наук.праці присвячено дослідженню археол. пам'яток різних епох, історії запорізького козацтва, нумізматиці, музейній справі.

ВОБЛИЙ Костянтин Григорович (27.V 1876 — 12.IX 1947) — економіст, акад.(1919), віце-президент АН України (1928 — 30). Н. у с.Царичанка (тепер Дніпропетр.обл.). Закінчив Варшав.ун-т (1904). У 1939 — 42 — зав.відділом, у 1942 — 47 — директор Ін-ту економіки АН України. Наук.праці присвячено дослідженню продуктивних сил України, зокрема цукровій пром-сті, комплексному розв'язанню проблеми Дніпра, екон.географії України, географ.районуванню. Засл.діяч науки України (1944).

ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович (6.X 1876 — 31.III 1939) — літературознавець, публіцист, акад.(1919), віце-президент АН України (1921 — 1928). Н. в с.Пальчик (тепер Черкас.обл.). Закінчив Київ.ун-т (1901) і працював у літ.-наук.період.виданнях. В АН України очолював низку комісій, зокрема, Комісію по виданню пам'яток нової укр.літ-ри (з 1921). У липні 1929 заарештований за сфабрикованими звинуваченнями у створенні бурж.-націоналіст.організації "Спілка визволення України" (СВУ) і засуджений на 10 років позбавлення волі, помер у тюрмі. Реабілітований посмертно в 1989. Наук.праці присвячено історії укр.літератури та шевченкознавству. Автор біографій багатьох письменників, зокрема Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського, та "Історії українського письменства".

ЕЙХЕНВАЛЬД Олександр Олександрович (4.I 1864 — 1944) — фізик, акад.(1919). Н.у Петербурзі. Закінчив Ін-т інж.шляхів у Петербурзі (1888) і Страсбурз.ун-т (1897). У 1897 — 1920 — проф.вузів Москви, зокрема Моск.ун-ту. З 1920 жив за кордоном. Наук.праці в галузі електрики, оптики, акустики. Виявив існування магн.поля струму зміщення ("дослід Ейхенвальда").

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (4.XII 1869 — 16.IV 1920) — філософ, історик, правознавець, акад.(1919). Н. в Києві. Навч.у Київ., Харків., Дерптс., Берлін. і Страсбурз.ун-тах. У 1899 дістав ступінь д-ра філософії Берлін.ун-ту. В 1911 — 17 викладав у Демидів.лицеї в Ярославлі, з 1917 — проф.Київ.ун-ту. Наук.праці в галузі філософії, соціології, теорії держави і права. Розвивав концепцію доповнювальності.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Володимир Олександрович (12.X 1865 — 19.X 1952) — фізикохімік, акад.(1919). Н. у Києві. Закінчив Петерб.ун-т (1889). В 1903 — 1934 — проф.Петербур.політехн.ін-ту, у 1934 — 39 — директор Колоїдно-електрохім.ін-ту АН СРСР. Наук.праці в галузі електрохімії, колоїдної хімії, корозії металів, теорії рідини. Засновник колоїдної електрохімії. Акад.АН СРСР (1929). Член ряду академій наук і наук товариств.

ЛИПСЬКИЙ Володимир Іполитович (11.III 1863 — 24.II 1937) — ботанік, акад.(1919), президент АН України (1922 — 28). Н. у с.Самостріли (тепер Рівнен.обл.). Закінчив Київ.ун-т (1886). У 1928 — 37 — директор Бот.саду в Одесі. Наук.праці присвячено флористиці, систематиці, географії вищих рослин, гербарній справі, принципам організації ботан.садів, історії вітчизняної ботаніки. Його ім'ям названо близько 45 видів рослин.

НІКОЛЬСЬКИЙ Олександр Михайлович (4.III 1858 — 8.XII 1942) — зоолог, акад.(1919). Н. в Астрахані. Закінчив Петерб.ун-т (1881). У 1903 — 20 — проф.Харків.ун-ту, в 1921 — 31 — зав.кафедрою Харків.ін-ту нар.освіти. Наук.праці присвячено вивченню тварин у різних областях Росії. Описав ряд нових видів і підвидів хребетних тварин. Перекладач і редактор широковідомих книг "Життя моря" Келлера і "Життя тварин" Брема.

ОРЖЕНЦЬКИЙ Роман Михайлович (28.I 1863 — 25.V 1923) — економіст і статистик, акад.(1919). Н. у Житомирі. Закінчив Новорос.ун-т (1887). В 1891 — 1919 працював у навчальних закладах Одеси. З 1919 в УАН (з 1922 — голова Соц.-екон.Відділу). Дослідив ряд проблем економіки і статистики. Загинув під час відрядження у Варшаві.

ОРЛОВ Олександр Якович (6.IV 1880 — 28.I 1954) — астроном, акад.(1919). Н. у Смоленську. Закінчив Петерб.ун-т (1902). У 1926 — 34 і 1938 — 54 — директор Полт.гравіметр.обсерваторії, в 1944 — 48. і 1950 — 51 — Головної астроном.обсерваторії АН України. Наук.праці в галузі теор.астрономії, геодезії, сейсмометрії, гравіметрії. Досліджував коливання широт і рух полюсу Землі. Ви-явив повільні неполярні зміни широт, обчислив координати полюсу для інтервалу 1892 — 1952 рр., розробив (1951) метод визначення

координат полюсу за спостереженнями однієї станції. Засл. діяч науки України (1950).

ПЕРЕТЦ Володимир Миколайович (31.I 1870 — 24.IX 1935) — історик літератури, акад.(1919). Н. у Петербурзі. Закінчив Петерб.ун-т (1893). У 1903 — 14 — проф.Київ.ун-ту. Засланий 1934. Наук.праці присвячено стародавній укр.літературі, укр.нар.пісні, рос.нар.словесності, взаємозв'язкам рос.і укр.літератур XVI — XVIII ст., а також джерелознавству, історіографії, бібліографії, текстології та палеографії. Акад.Петербург.АН (1914).

СУМЦОВ Микола Федорович (18.IV 1854 — 12.IX 1922) — фольклорист і літературознавець, акад.(1919). Н. у Петербурзі. Закінчив Харків.ун-т (1875), де працював (з 1888 — проф.). Наук.праці присвячено укр.фольклору та етнографії, нар.і образотворчому мистецтву, історії літератури.

ХАРЛАМПОВИЧ Костянтин Васильович (30.VII 1870 — 21.III 1932) — історик, акад.(1919). Н. у с.Рогачах (нині Білорусь). Закінчив Петерб.духовну академію (1894). З 1895 працював у Казан.духовній семінарії, з 1900 — Казан.ун-ті (з 1909 — проф.). У вересні 1924 заарештований і 1925 засланий на три роки (Оренбург, Актюбінськ, Тургай). З 1928 жив на Україні (Ніжин, Київ), був позбавлений постійного місця роботи. Наук.праці присвячено історії православної церкви, духовній культурі й освіті укр.і білорус.народів, а також Великої Росії.

1920

ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович (14.II 1866 — 3.X 1935) — історик, політичний і громадський діяч, акад.(1920). Н. у с.Єсмань (тепер сел.Червоне Сум.обл.). Закінчив Дерпт. ун-т (1890). В 1893 — 1903 — викладав у київ.гімназіях, у 1917 — попечитель Київ.учбової округи, у квітні — жовтні 1918 — міністр освіти і мистецтва України, у липні 1921 — лютому 1922 виконував обов'язки президента УАН, у 1925 — 29 — голова Соц.-екон.Відділу АН України та в 1925 — 33 — Постійної комісії по вивченню зах.-рус. та укр.права. Протягом вересня 1923 — листопада 1924 був безпідставно репресований і засуджений на 10 років позбавлення волі, але внаслідок клопотань 1925 р. помилуваний. Наук. праці присвячено історії держави і права, історії України, біографістиці. Автор "Нарисів з історії Зах.Русі та України". Президією АН України засновано премію ім. М.П.Василенка.

ГРАВЕ Дмитро Олександрович (6.IX 1863 — 19.XI 1939) — математик, акад.(1920). Н. у Кирилові (тепер Волог.обл.).

Закінчив Петерб.ун-т (1885). У 1899 — 1939 — проф.Київ.ун-ту, в 1921 — 33 очолював Комісію прикл.математики АН України, з 1934 — директор Ін-ту математики АН України. Наук.праці в галузі алгебри, теорії чисел, матем.фізики, теор.і прикл.механіки. Акад.АН СРСР (1929). Засновник алгебр. школи.

МІЩЕНКО Федір Іванович (30.VII 1874 — рік смерті невідомий) — історик, акад.(1920). Закінчив Київ.духовну академію. В АН України очолював Кафедру історії культурно-ідейних течій на Україні XVI — XVIII ст. та Комісію по вивченню візант.літератури та її впливу на Україну. Наук.праці присвячено історії христ.церкви, візантології.

ПЛОТНИКОВ Володимир Олександрович (19.V 1873 — 11.IX 1947) — фізикохімік, акад.(1920). Н. в Орлі. Закінчив Моск.ун-т (1895). В 1899 — 1941 працював у Київ.політехн.ін-ті, в 1931 — 41 — директор Ін-ту хімії АН України, з 1945 — зав.лаб.Ін-ту заг.і неорг.хімії АН України. Наук.праці стосуються неорг.і фіз.хімії, електрохімії неводних розчинів.

ПФЕЙФФЕР Георгій Васильович (23.XI 1872 — 10.X 1946) — математик, акад.(1920). Н. у с.Сокиринці (тепер Черніг.обл.). Закінчив Київ.ун-т (1896), де працював в 1900 — 46 (з 1909 — проф.). Одночасно з 1920 — голова Комісії чистої математики АН України, в 1934 — 41 і 1944 — 46 працював в Ін-ті математики АН України, у 1941 — 44 — директор Ін-ту математики і фізики АН України. Наук.праці в галузі теорії диференц.рівнянь у частинних похідних. Узагальнив метод Якобі інтегрування диференц.рівнянь I-го порядку.

ПТУХА Михайло Васильович (7.XI 1884 — 3.X 1961) — економіст, акад.(1920). Н. в Острі (тепер Чернігів.обл.). Закінчив Петерб.ун-т (1910), де працював з 1913. В 1919 — 38 — директор Демограф.ін-ту АН України та зав.кафедрами ряду вузів Києва, 1940 — 50 — зав.відділом Ін-ту економіки АН України. В 1945 — 50 — голова Відділу АН України. В лютому 1938 — заарештований за необґрунтованими звинуваченнями, звільнений на початку 1940. Наук.праці присвячено демографії і статистиці, зокрема статистиці населення України і СРСР, історії статистики. Засл.діяч науки України (1944).

СРЕЗНЕВСЬКИЙ Борис Ізмаїлович (31.III 1857 — 24.III 1934) — метеоролог і кліматолог, акад.(1920). Н. у Петербурзі. Закінчив Петерб.ун-т (1879). В 1894 — 1918 — проф. Юр'єв.(Тартус.) ун-ту, з 1919 — директор Київ.метеорол.обсерваторії. Наук.дослідження присвячено синоптичній і с.-г.метеорології. Один з організаторів метеорол.служби України.

ВОТЧАЛ Євген Пилипович (26.X 1864 — 1.IV 1937) — ботанік, акад.(1921). Н. у Казані. Закінчив Казан.ун-т (1887). У 1898 — 1922 — проф.Київ.політехн.ін-ту, 1922 — 32 — Київ.с.-г.ін-ту, 1921 — 1937 — також зав.кафедрою біології с.-г.рослин АН України. Наук.праці присвячено дослідженню водного режиму та фізіології дерев, електро- й агрофізіології. Один із засновників часткової фізіології с.-г.рослин, польової фізіології, теорії врожайності та посухостійкості. Створив наук.школу.

ІКОННИКОВ Володимир Степанович (21.XII 1841 — 26.XI 1923) — літературознавець, акад.(1921). Н. у Києві. Закінчив Київ.ун-т (1865), де працював з 1868. У 1873 — 1913 — ред."Університетських вістей". Наук.праці присвячено дослідженню сусп.-політ. і культурних рухів у Росії та в Україні, історіографії, історії науки, джерелознавству. Акад.Петерб.АН (1914). Автор двотомника "Досвід російської історіографії".

КОРЧАК-ЧЕПУРКІВСЬКИЙ Овксентій Васильович (28.II 1857 — 27.XI 1947) — гігієніст і епідеміолог, акад.(1921), неодмінний секретар АН України (1929 — 34). Н. у Костянтинівграді (тепер Червоноград Харків.обл.). Закінчив Харків.ун-т (1883). З 1903 — працював у Київ.ун-ті (в 1918 — 34 — зав.кафедрою). У 1934 — 38 — зав.відділом Ін-ту демографії і санстатистики АН України. Наук.праці присвячено проблемам епідеміології, сан.стану населення, гігієни праці.

СТАРКОВ Арсеній Вікторович (8.II 1874 — рік смерті невідомий) — учений в галузі медицини, акад.(1921). Н. у Торжку (тепер Твер.обл.). Закінчив Моск.ун-т (1897). З 1923 жив за кордоном. Наук.дослідження в галузі мед.біології та порівняльної анатомії.

ФОМІН Олександр Васильович (14.V 1869 — 16.X 1935) — ботанік, акад.(1921). Н. у с.Єрмолівка (тепер Саратов.обл.). Закінчив Моск.ун-т (1893). В 1914 — 27 — проф.Київ.ун-ту, 1921 — 35 — директор Ін-ту ботаніки АН України. Наук.праці присвячено морфології, систематиці та флорі Кавказу, Сибіру, Далекого Сходу, України. Розробив перше ботан.районування території України.

ШМІТ Федір Іванович (15.V 1877 — 3.XII 1937) — мистецтвознавець, акад.(1921). Н. у Петербурзі. Закінчив Петерб.ун-т (1900). У 1912 — 20 — зав.кафедрою Харків.ун-ту, 1921 — 24 — голова Археолог.комісії й Археолог.комітету АН України, директор Київ.археолог.ін-ту, 1924 — 1930 — директор Рос.ін-ту історії мистецтв у Ленінграді. В 1933 заарештований по звинуваченню у причетності до фашист.організації рос.і укр.націоналістів "Рос.нац.партія" і 1934 засуджений до 5 років заслання (Казахстан, Узбекистан). У серпні 1937 у Ташкенті заарештований як ворог народу і у листопаді засуджений до вищої міри. Реабілітований посмертно. Наук.праці стосуються історії мистецтва, археології та музейної справи.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Апенаріус М. 21, 24
Академос 69
Алексеев П. 21, 26
Алешо О. 98, 100, 107, 159, 182
Ангел 125
Андреев К. 23
Андрієвський В. 194
Андрієвський М. 40
Андрієвський П. 122, 133
Андрусов М. 26, 31, 148, 152, 233
Антопов-Овсієнко В. 52, 56
Антонович В. 10, 12, 13, 15, 19, 21, 32, 33, 34, 73, 90, 159, 184, 194
Антонович Д. 10, 14, 40, 131
Апанович О. 197
Арнольд В. 97
Артоболєвський В. 146
- Багалій Д. 21, 33, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 105, 108, 112, 113, 116, 117, 135, 138, 144, 145, 146, 152, 153, 157, 158, 159, 162, 164, 165, 170, 182, 184, 193, 194, 230
Бантин-Камєнський Д. 33
Баран С. 120
Барвінський О. 73
Бачинський Ю. 19
Безсмертна М. 187
Бекетов М. 21, 25, 26, 27
Белінг Д. 146
Бенардос М. 21, 28, 193
Березовський М. 12
Біляшівський М. 142, 146, 155, 159, 183, 233
- Богданов С. 147
Бодуєн де Куртєне І. 152
Боженко В. 64, 125
Болбочан П. 123, 125
Больцман Л. 29
Борисяк Н. 26
Боровиковський В. 12
Бортнянський Д. 12
Бош Є. 51
Брок О. 152
Брокгауз Ф. 69, 195
Брюховецький І. 188
Букрєєв Б. 23
Бунге М. 26
Буркєєв С. 30
Бялобжєський Ч. 29
- Вагилевич І. 35
Василенко К. 14
Василенко М. 7, 9, 17, 35, 60, 67, 72, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 88, 89, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 109, 110, 112, 116, 131, 144, 152, 153, 157, 160, 170, 174, 180, 181, 182, 188, 195, 214, 235
Васьковський Є. 35
Ващенко-Захарченко М. 23
Вернадський В. 7, 8, 31, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 100, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 143,

- 144, 146, 149, 151, 152, 153, 159,
174, 187, 192, 197, 230
- Верстюк В. 196
- Вертинський О. 62, 195
- Веселовський М. 34
- Вільгельм 118
- Вільсон В. 120
- Винниченко В. 5, 6, 10, 14, 40, 45, 49,
52, 53, 63, 64, 117, 120, 121, 122,
124, 125, 131, 194, 195, 229
- Високович В. 27
- Висоцький Г. 100, 146
- Владимиров 164
- Владимирський-Буданов М. 35
- Воблій К. 117, 132, 148, 149, 152, 233
- Вок Ф. 10, 13, 34, 82, 98
- Волков О. 188
- Володимир 66
- Водяницький І. 100
- Вороненко В. 195
- Воронень П. 28
- Ворошич М. 14
- Вотчал С. 31, 97, 100, 159, 180, 237
- Врангель П. 129
- Воронович М. 60
- Галіган П. 90, 136, 156
- Галант І. 159, 184
- Ганицький І. 75
- Ганкевич К. 36
- Ганцов В. 158, 182
- Гарф С. 139
- Гербель С. 122
- Гершуні І. 17
- Гільберт Д. 74
- Гюль М. 12
- Головатський Я. 35
- Голоскевич Г. 158, 182
- Голубицький П. 33
- Гольдштейнер А. 52, 57, 61
- Горюшов Б. 34
- Граше Д. 28, 152, 159, 162, 164, 180,
185, 235
- Грдина Я. 21, 29
- Гренер 59, 62
- Григор'єв М. 125, 126, 127
- Григорович-Барський Д. 17
- Гришко Г. 154, 164, 165, 168, 175,
176
- Грищенко Б. 10, 14, 35, 90
- Грушевський М. 158
- Грушевський М. 10, 12, 18, 19, 21, 22,
32, 33, 35, 40, 42, 43, 45, 47, 52, 71,
72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 105,
106, 107, 130, 131, 180, 189, 190,
194, 195, 196
- Грушевський О. 75, 100, 107, 131, 145,
158, 176, 183, 188
- Гулак-Артемівський П. 35
- Гулевич В. 31
- Гучков О. 17
- Данилевич В. 113, 157
- Данилевський В. 164
- Данилевський О. 26
- Дарини Ч. 31
- Дашкевич М. 35
- Делоне Б. 21, 28
- Делоне М. 32
- Де-Метц Г. 29, 138, 147
- Денікін А. 7, 49, 63, 65, 119, 121, 123,
127, 142, 143, 144, 196
- Дибенко П. 126
- Динчик О. 29
- Дітеріхе М. 98
- Дністрянський С. 74
- Добровольський К. 98, 99, 100
- Доброчасна Д. 197
- Дошар-Занольський М. 33
- Докучаєв В. 21, 27
- Домбковський П. 35
- Донцов Д. 20, 37
- Дорошенко В. 37
- Дорошенко Д. 5, 10, 18, 40, 44, 52, 54,
57, 66, 68, 131, 193, 194, 195
- Драчманов М. 10, 11, 12, 13, 19, 21,
32, 34, 35, 36, 88, 90, 159, 184, 194
- Думанський А. 30
- Сторон О. 55
- Сфименко О. 33, 194
- Срмачков В. 21, 23, 162

Єфремов С. 17, 35, 40, 44, 98, 113,
138, 139, 142, 146, 158, 159, 168,
174, 181, 182, 194, 233

Єфрон І. 69, 195

Ейхгорн фон 62

Ейхенвальд О. 148, 152, 233

Ейнштейн А. 29, 74

Ельтеков О. 21, 26

Житецький П. 13, 34, 197

Жук А. 37

Жуковський О. 125

Забелін І. 34

Зайцев П. '84

Завадський С. 103

Закревський М. 135

Залізник М. 37

Затонський В. 133, 135, 138, 149, 192

Зворикін К. 28

Зелений І. 125

Зібер М. 13, 35, 36

Зінківський П. 67

Іванецький В. 161

Іванецький С. 90

Іванішев М. 35

Іванов А. 156

Іжевський В. 32

Ізраєльсон Я. 159

Іконников В. 82, 180, 181, 237

Імшенецький В. 22

Іоффе А. 28

Кадничівський Г. 34

Каманін І. 159

Камеєвський Ф. 27

Качанівський Д. 35

Каценко М. 81, 83, 95, 98, 105, 108,
113, 132, 135, 136, 146, 147, 151,
155, 159, 185, 186, 230

Квітка-Осіпов'яненко Г. 35

Квітка К. 159

Керешський О. 42, 49

Кирпичов В. 21, 24

Киселів В. 194

Кистерецька Л. 194, 195, 197

Кістяківський Б. 36, 81, 107, 131, 132,
133, 135, 142, 148, 149, 152, 234

Кістяківський В. 132, 146, 147, 148,
152, 234

Кістяківський І. 64

Кістяківський О. 13, 35

Кістяківський Ю. 90

Клазіус Р. 39

Кларк М. 162, 164

Клінгер В. 159, 183

Ковалевський М. 14, 40

Ковалевський О. 21

Ковалів Л. 40

Колчак О. 119

Кольцов А. 111, 196

Кондратюк Ю. 32

Кониський О. 13, 15, 73

Кошовалець С. 125

Коповалов М. 30

Кордун Л. 29

Кордаг В. 88

Корнілов Л. 43, 49, 51

Короленко В. 12, 17, 54, 163, 164

Корчак-Чепурківський О. 75, 79, 180,
184, 187, 237

Косинський В. 100, 105, 109, 113, 114,
115, 139, 140, 149, 149, 197, 231

Косоногов Й. 29, 81, 83, 86, 90, 92,
187

Костомаров М. 10, 12, 32, 33, 35

Котляревський І. 15, 35, 146, 184

Котюра П. 117

Кочубей В. 60

Коцій Л. 197

Краснов О. 31

Краснов П. 119

Красуєвський І. 78

Крезуб А. 196

Кривченко Г. 148

- Кримський А. 8, 21, 34, 35, 79, 81, 86, 100, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 115, 117, 130, 131, 133, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 149, 151, 153, 154, 158, 159, 162, 164, 169, 170, 174, 176, 179, 182, 184, 194, 197, 231
- Крип'якевич І. 193
- Кубійович В. 195
- Кудрин 156
- Куліш М. 10
- Кундт А. 21
- Курако М. 32
- Курилло Г. 103
- Курило О. 179, 182
- Кучмаренко В. 1, 2
- Кушакевич С. 146, 147
- Ларик Є. 169, 170
- Лаціс О. 12,
- Лебідь-Юрчик Х. 103
- Леваківський І. 26
- Левашова 133, 135
- Левецький Д. 12, 105
- Левецький К. 38, 120
- Левецький О. 78, 107, 108, 113, 114, 115, 117, 131, 135, 143, 144, 148, 151, 156, 160, 168, 174, 180, 188, 231
- Лейбніц Г. 69, 71
- Ленін В. 50
- Лесевич В. 36
- Леся Українка 21
- Лизогуб Ф. 60, 103
- Линник В. 90
- Линиченко І. 33
- Липа І. 14
- Липинський В. 5, 60
- Липський В. 132, 135, 147, 148, 155, 156, 159, 174, 177, 185, 186, 197, 234
- Лисенко М. 10, 13, 15, 73
- Лібіх А. 21
- Лігін В. 24, 27
- Лінкольн А. 70
- Лічков Б. 132, 146, 238
- Лобода А. 75, 100, 176, 183
- Лозієв П. 167
- Лоський К. 155
- Лотоцький О. 18, 66, 67
- Лукомський О. 49
- Луценко І. 40
- Лучицький В. 75, 100, 146, 147
- Лучицький І. 13, 17
- Любченко М. 156
- Любченко П. 134
- Любинський В. 60
- Людендорф Е. 62, 63
- Лянунов О. 21, 23
- Львов Г. 39, 49
- Мазепа І. 188
- Майер 137
- Макаренко А. 12
- Макаренко М. 158, 181
- Макаренко П. 40
- Максимович М. 34, 35
- Малиновський О. 143, 168
- Мандельштам Л. 23
- Мануїльський Д. 63, 121, 164
- Маркевич М. 33, 194
- Маркевич О. 193
- Маркович Я. 34
- Масарик Т. 74
- Матвєєва Л. 195, 197
- Махно Н. 7, 16, 53, 57, 64, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 194
- Меніус А. 28
- Медзєцький М. 93, 100, 113
- Мейє А. 152
- Меленевський М. 14, 37
- Мелікішвілі П. 30
- Мельгунов С. 126, 196
- Мельник А. 125
- Мельник-Антонович К. 184
- Мещіков І. 21, 27
- Микола І 36
- Милорадович-Скоропадська С. 19, 73
- Михальчук К. 34, 73
- Михальчук М. 13
- Мілоков П. 17
- Мінх Г. 26
- Міхновський М. 14, 44, 60
- Міщенко М. 12
- Міщенко Ф. 152, 236
- Міяковський В. 184
- Могиланський М. 53, 58, 64, 100

- Модзалевський В. 82, 83, 84, 91, 107, 131, 144, 157
 Мокрицький Г. 197
 Музиченко О. 184
 Мумма фон 59
 Муравйов М. 55
 Мурашко О. 141
 Мухачов П. 28
 Мякотін В. 62
- Павашин С. 27
 Надеждін О. 24
 Назаров 137, 138
 Науменко В. 10, 17, 34, 35, 40, 67, 103, 107, 115, 140, 197
 Нечуй-Левицький І. 10, 13, 21
 Никодим 66
 Ніковський А. 40, 42, 121, 145, 158
 Нікольський О. 148, 152, 234
 Підостонський 127
 Новицький 184
 Новицький Я. 152
 Носов А. 100, 179
- Образцов В. 168
 Огієнко І. 100, 133
 Огоновський О. 35
 Ольденбург С. 77, 98
 Омелянович-Павленко М. 129
 Омельченко Ф. 186
 Онопрієнко В. 194
 Орженецький Р. 149, 152, 156, 179, 180, 188, 189, 234
 Орлов О. 30, 113, 132, 148, 152, 234
 Осипов І. 26
 Острожський Костянтин 72
- Павленко Ю. 1, 2
 Павлик М. 19, 74
 Павловський А. 27
 Павлуцький Г. 85, 79, 81, 83, 86, 88, 91, 107, 131, 183
 Палладін В. 26, 83
 Палладін О. 134
 Пастернак С. 185
- Патов С. 32, 193
 Пахлов І. 98
 Пачоський І. 32
 Перепц В. 83, 85, 107, 142, 147, 152, 235
 Петлюра С. 5, 6, 14, 37, 30, 43, 63, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 131, 133, 229
 Петражицький Л. 152
 Петро І 70
 Петров М. 35, 105, 107, 112, 146, 181, 194, 231
 Петровський Г. 17
 Петрушевич С. 120
 Пильчикова М. 21, 25, 29
 Писаренко Г. 193
 Писаржевський Л. 21, 30, 164
 Підвисоцький В. 27
 Підгасцький В. 184
 Пилсудський Ю. 119, 129
 Планер 25
 Планк М. 74
 Платон 69
 Плотников В. 30, 152, 186, 236
 Погорілко Павло 66
 Подолінський С. 36
 Познанський Б. 13
 Полонська-Василенко П. 5, 45, 67, 72, 131, 193, 196
 Порш М. 14, 40, 46, 52
 Потебня О. 21, 34, 35, 36, 90, 159, 163, 184, 194
 Прокопович Ф. 12
 Пуга М. 132, 148, 152, 155, 156, 160, 177, 188, 197, 236
 Пуанкаре А. 23
 Пулюй І. 25
 Цфейффер Г. 28, 152, 161, 186, 236
- Радченко М. 158
 Раковський Х. 63, 121, 125, 136, 139, 154, 168, 171
 Распутін Г. 38
 Рахманінов І. 23, 27
 Рейніцер Ф. 25
 Ренген В. 25
 Реформатський С. 21, 31
 Рженецький А. 103, 104

- Рибалко О. 197
 Рильський Т. 13, 34
 Рожанський Д. 29, 30
 Романів О. 106, 196
 Романов М. 39
 Романовський В. 181
 Рубін П. 32
 Руда С. 1, 2
 Русов О. 13, 18
 Ряппо Я. 165, 180, 192
 Рьоберг 127
- Сагарда М. 155
 Самойлович І. 188
 Сапега А. 73
 Сахаров О. 90
 Севастьянов В. 194
 Селбо П. 194
 Севрюк О. 40
 Секунда Т. 158
 Семковський С. 165
 Северцов О. 31
 Сеченов І. 21, 27
 Смирєнко В. 73
 Смирєнко Л. 21, 27
 Симієвський К. 39, 32, 186
 Синайський В. 188, 189
 Сишицький М. 158, 161, 165
 Сипцов Д. 28
 Ситнік К. 197
 Сікорський І. 21, 32
 Скоропадський І. 188
 Скоропадський П. 5, 6, 7, 8, 11, 19, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 77, 87, 88, 103, 105, 106, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 131, 134, 138, 140, 194, 196, 229
 Скоропис-Йолтуховський О. 37
 Славинський М. 18
 Слєшинський І. 18
 Слуцкін А. 30
 Смаль-Стоцький С. 105, 107, 108, 112, 145, 152, 232
 Смолуховський М. 21, 29
 Соловей Д. 5
 Соловійов В. 36
 Спекторський С. 81, 91
- Сперанський О. 31, 81, 83, 86, 96, 146
 Спідка А. 35
 Спир А. 36
 Спідци О. 34
 Срезневський Б. 151, 152, 155, 177, 187, 236
 Срезневський І. 35
 Старицький М. 10, 13
 Старков А. 180, 187, 237
 Стебницький П. 67, 98, 104, 112, 138, 139, 157, 158, 181
 Стеклов В. 21, 23
 Стойко С. 197
 Столипін П. 40
 Столярів М. 186
 Субтельний О. 5, 68, 195
 Сумцов М. 82, 132, 133, 142, 146, 159, 162, 184, 235
 Суєлов Г. 23
 Сушицький Т. 144, 146, 159, 238
 Сункевич К. 73
- Табуй 43, 59
 Талієв В. 32
 Тараненко К. 169, 170
 Тарановський Ф. 105, 108, 112, 115, 128, 132, 138, 148, 149, 152, 232
 Тарнавський М. 128
 Терещенко М. 42, 54
 Терещенко Ф. 32
 Терлецький В. 134
 Тимофєєв В. 26, 31
 Тимошенко С. 21, 28, 29, 32, 81, 83, 85, 88, 92, 105, 107, 108, 113, 114, 115, 132, 139, 142, 143, 146, 147, 148, 152, 193, 232
 Тимченко С. 34, 81, 83, 91, 107, 113, 145, 158, 183
 Тихон 67
 Ткаченко М. 125
 Томашівський С. 74
 Томсон Д. 21
 Троцький Л. 65
 Туган-Барановський М. 18, 35, 36, 81, 86, 88, 91, 99, 100, 102, 103, 105, 108, 113, 114, 117, 148, 149, 232
 Турбаба Л. 26

Тутковський П. 26, 79, 81, 83, 105, 107,
108, 112, 113, 115, 117, 131, 135, 137,
144, 146, 149, 152, 153, 155, 156, 159,
162, 169, 170, 177, 185, 186, 232
Тютюнник Ю. 125, 129

Уманець М. 35
Уманський Дмитро 66
Умов М. 21, 24, 25
Устимович М. 60

Фармаковський Б. 34
Феденко П. 5
Феофілакт К. 26
Ферсман О. 141
Фесенков В. 30
Фішер Е. 21
Флавицький Ф. 26
Фомін О. 95, 97, 100, 146, 147, 159,
180, 186, 237
Форґач 59
Франко І. 10, 18, 19, 21, 32, 34, 35,
36, 159, 184
Франкфурт С. 82
Франц-Йосип 38
Фрунзе М. 129

Хабілов С. 39
Хандриков М. 24
Ханенко В. 157
Харлампович К. 146, 152, 235
Хвойко В. 34, 194
Хмельницький Б. 188
Хмельницький Ю. 188
Холодний М. 31, 188
Холодний П. 78, 116
Храмов Ю. 1, 2, 193
Храповицький А. 67
Христюк П. 40

Ценковський Л. 21, 26
Церетелі І. 42
Цингер М. 31
Ціммерман В. 28

Чеботарьов М. 28
Черняхівський Є. 14, 176
Чехівський В. 124, 125
Чикаленко Є. 15
Чикаленко Л. 138
Чубинський М. 100
Чубинський П. 30, 100, 146

Шаповал М. 121, 125
Шапошников В. 30, 100, 146
Шарлемань М. 146, 161, 179, 187
Шатілов П. 163
Шатуновський С. 28
Шахматов О. 74
Шашкевич М. 35
Шведов Ф. 21, 25, 29
Шпец Ф. 117, 122
Шевченко Т. 10, 159, 184
Шемета В. 60
Шемета С. 60
Шептицький А. 20
Шіллер М. 24, 29
Шкуро А. 126
Шмальгаузен І. 31, 187
Шмідт О. 28
Шміт Ф. 165, 180, 181, 183, 237
Штейнберг Д. 30
Штейнгель Ф. 17
Шумський О. 137

Щуров 126
Щорс М. 64, 125

Юркевич П. 12, 36

Яворницький Д. 33, 34, 35, 152, 163, 194
Яната О. 158, 159, 169, 170, 176, 179,
185, 187
Яцко О. 125
Яновський Л. 140, 141
Ярослав 72
Ярошевич А. 100, 168
Яснопольський Я. 17

З М І С Т

Передмова	3
<i>Суспільно-політична і культурна ситуація в Україні на кінці XIX — початку XX ст.</i>	10
Національно-демократичний рух та громадсько-політичні об'єднання в Україні кінця XIX — початку XX ст.	10
Наука в Україні на межі XIX — XX ст.	20
<i>Громадсько-політичне життя в Україні в 1917 — 1918 роках</i>	37
Лютнева революція 1917 р. і Україна	37
Центральна Рада та ідейно-політична орієнтація її партій	40
Українська цародна республіка	48
Українська держава за гетьмана П.Скоропадського	58
<i>Створення Української Академії наук</i>	69
Академії і наукові товариства: історичний екскурс	69
Передісторія Академії наук України	72
Діяльність Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук	77
Заснування УАН	101
Перші загальні збори УАН і початок її роботи	108
<i>УАН під час громадянської війни</i>	118
Громадянська війна в Україні: кінець 1918 — кінець 1920 рр.	118
Діяльність УАН в 1919 р.	130
Українська Академія наук у 1920 р.	151
<i>Українська Академія наук у 1921 р.</i>	161
Академія і владні структури	161
Новий статут Академії	168
Академія і Українське наукове товариство	174
Діяльність ВУАН у 1921 р.	180
Список літератури	193
ДОДАТКИ	199
Іменний покажчик	239

Наукове видання

Храмов Юрій Олексійович
Руда Світлана Петрівна
Павленко Юрій Віталійович
Кучмаренко Валентина Аркадіївна

**РАННЯ ІСТОРІЯ
АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНИ
1918 — 1921**

Київ, "Манускрипт", 1993

Літературний редактор *І.К.Калішевська*
Технічний редактор *М.А.Притикіна*
Художній редактор *Р.І.Калиш*
Коректор *Л.Г.Бузіашвілі*

Підп. до друку 21.10.93. Формат 60x84/16. Папір офс.
Друк офс. Ум. друк. арк. 14,41 Ум. фарбо-відб. 14,41
Обл.-вид. арк. 18,83 Зам. № **3-454**

Видавнича фірма "Манускрипт" при УС АН України
252035 Київ-35, вул. Стадіонна, 16/6, к.10

Київська книжкова друкарня наукової книги.
252004 Київ-4, вул. Терещенківська, 4

Табачник Д.В.

Ва 408